ПРОСТРАНСТВО – ОБЩЕСТВО – ИКОНОМИКА

Том 3

SPACE - SOCIETY - ECONOMY

Volume 3

ИЗДАТЕЛСТВО АТЛАСИ

ПРОСТРАНСТВО – ОБЩЕСТВО – ИКОНОМИКА

Том 3

Под общата редакция на

Петър Стоянов, Ивайло Стаменков, Калоян Цветков

SPACE - SOCIETY - ECONOMY

Volume 3

Edited by

Petar Stoyanov, Ivaylo Stamenkov, Kaloyan Tsvetkov

Издателство Атласи

София 2021

Atlasi Press

Sofia 2021

www.soccultgeo.eu

© 2021 Петър Михайлов Стоянов
© 2021 Автори

ISBN 978-619-238-200-1

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

ТЕОРЕТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ИСТОРИЯ НА НАУКАТА / THEORETICAL STUDIES. HISTORY OF SCIENCE

Социална промяна и пространствено развитие……8
Петър Стоянов, Софийски университет

Social Change and Spatial Development
Petar Stoyanov, Sofia University

Проблеми на теоретичните основи на административната география…81
Веселин Бояджиев, Софийски университет

Problems of the Theoretical Fundamentals of Administrative Geography
Veselin Boyadzhiev, Sofia University

Културни ландшафти – теоретични фокуси и дискурси в географията……107
Калина Милкова, Софийски университет

Cultural Landscapes – Theoretical Focuses and Discourses in Geography
Kalina Milkova, Sofia University

География на престъпността – същност и особености като научно направление……150
Румен Недков, Софийски университет

Geography of Crime – Essence and Pecularities as a Scientific Direction
Rumen Nedkov, Sofia University

Концепции за поляризираното развитие……162
Петър Стоянов, Софийски университет

Concepts of polarized development
Petar Stoyanov, Sofia University

Транспортната инфраструктура като продукт в контекста на теориите за продуктов и регионален жизнен цикъл……178
Кристиян Колев, Софийски университет

Transport Infrastructure as a Product in the Context of the Product and Region Life Cycle Theories
Kristiyan Kolev, Sofia University

ЕМПИРИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПОЛИТИКИ / EMPIRICAL STUDIES AND POLICIES

Кризата от КОВИД-19 в дискурса на местното управление и развитие в България……195
Калина Милкова, Велислава Симеонова, Ивайло Стаменков, Христо Доков – Софийски университет

The COVID-19 Crisis in the Discourse of Local Governance and Development in Bulgaria
Kalina Milkova, Velislava Simeonova, Ivaylo Stamenkov, Hristo Dokov - Sofia University

Механизми за координация на хоризонтални политики: същност и функции на Националния съвет по демографска политика……216
Ваня Илиева, Софийски университет

Mechanisms for Coordination of Horizontal Policies: Nature and Functions of the National Council for Demographic Policy
Vanya Ilieva, Sofia University

Някои наблюдения върху изборните резултати в Карнобатския край……234
Румен Янков, Великотърновски университет

Some Observations on the Election Results in the Karnobat Region
Rumen Yankov, University of Veliko Turnovo

Състояние и териториална диференциация на престъпността в България.....249
Румен Недков, Софийски университет

State and Territorial Differentiation of Crime in Bulgaria
Rumen Nedkov, Sofia University

Локални модели на организация на производството на облекло в района Хасково – Димитровград……259
Поли Рукова, Национален институт по геофизика, геодезия и география, БАН

Local Models of the Organization of Clothing Production in the Haskovo – Dimitrovgrad Region
Poli Roukova, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography, BAS

Значение на часовникарската индустрия за Швейцария……274
Ивайло Стаменков, Софийски университет

Importance of the Watch Industry for Switzerland
Ivaylo Stamenkov, Sofia University

Пространствен анализ на ролята на жп транспорта в развитието на туризма в руралните райони на Северния централен район……295
Любен Стоянов, Софийски университет

Spatial Analysis of the Role of Rail Transport in the Development of Tourism in the Rural Regions of the North Central Region
Lyuben Stoyanov, Sofia University

Копенхаген като „зелен град“ – модел за устойчиво градско развитие……. ……307
Калоян Цветков, Софийски университет

Copenhagen as a "Green City" – a Model for Sustainable Urban Development
Kaloyan Tsvetkov, Sofia University

Образователна структура на населението в България за периода 2001-2011 г. – обща характеристика и регионални диспропорции……...337
Милен Великов, Софийски университет

Educational Structure of Bulgarian Population in the 2001 – 2011 Period – General Characteristics and Regional Disparities
Milen Velikov, Sofia University

МАЛКА БИБЛИОТЕКА / SMALL LIBRARY

Критичен рационализъм……362

Critical Rationalism

Подходи на критичния рационализъм……375

Approaches of Critical Rationalism

Кратък глосар по социология……384

Short Glossary on Socilogy

Държавна етика и плуралистична държава……416

Staatsethik und pluralistischer Staat

ТЕОРЕТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ИСТОРИЯ НА НАУКАТА / THEORETICAL STUDIES. HISTORY OF SCIENCE

Социална промяна и пространствено развитие

Петър Стоянов, Софийски университет

Social Change and Spatial Development

Petar Stoyanov, Sofia University

Abstract. Social change is a subject of scientific interest since ancient times but turns into basic notion of social science during the 19th century. Now it gains more and more interest with discussion on the "end of history" and "end of geography". It has obviously influence on spatial development, spatial sciences, including geography. This research deals with investigation on the essence of and approaches to research of social change and spatial development, with establishing factors/sources of social change and processes and with systematization of theories of social change.

Keywords: Social Change, Spatial Development, Factors of Social Change, Theories of Social Change

Увод

Социалната промяна като процес и явление е забелязана от изследователите още от древността. Немският социолог Г. Клайнинг (Kleining, G.,1991) отбелязва, че съзнанието за промени като обхватен белег на живота е изразено още в класическата гръцка философия (напр. Хераклит, на когото се приписва и знаменитата фраза „всичко тече, всичко се мени…." – бел. авт.), а историческото съзнание в съвременния смисъл води началото си от Просвещението и романтиката и е във връзка със значителните икономически, демографски и политически промени и кризи на времето. За него надеждите за подобряване на условията за живот, от една страна, и непреднамерените последици от икономиката и политиката, от друга (масова

бедност, урбанизация, демографски взрив, екологично разрушаване и т.н.) са тези, които предизвикват, особено от епохата на индустриализацията насам, зараждането на редица утопии и теории за вида и посоката на обществените промени. Днес, добавя Клайнинг, в сложните общества, както с капиталистически, така и със социалистически ориентирани икономически форми, които се ръководят от административни и планови бюрокрации и са насочени към лоялност на масите, става все по-важно оценяването на социалните промени (тенденции) от страна на населението.

Самото понятие „социална промяна" се появява обаче едва през XIX век. То се използва преди всичко в социалните науки като сборно понятие за всички наблюдавани обществени и икономически промени (Штомпка, П., 2005). Предвид на това, че тези процеси се извършват в географското пространство, те представляват интерес за пространствените науки, вкл. географията и пространственото развитие. Те се свързват преди всичко с нарастването на значението на функцията „развитие" в организацията на пространството (ОП) през последните десетилетия (Knielig, J., 2018).

Днес „социалната промяна" продължава да е актуален въпрос на изследване в социалните науки, което се вижда от нарастващия брой публикации. Разбира се, подходите на обяснение се различават съобразно политическата ориентация на авторите, но научната етика изисква да се вземат под внимание възгледите от всички страни за да се изгради обективна картина на промените в обществото и света. Съобразно това, в съвременните социални наука виждаме различна степен на акцентиране и различни подходи на обяснение на социалната промяна, респ. на влиянието й върху пространственото развитие. Понятието става основно в социологията с труда „Social Change" (1922) на американския социолог Уилям Фийдлинг Огбърн (William F. Ogburn, 1886–1959). Съвременният руски социолог В. В. Касянов (2019) отделя специална глава на този въпрос в своята „Социология" (раздел Социални промени и процеси). Той отбелязва, че за редица социолози изучаването на социалните промени е основен въпрос в социологията. Причината е, че обществото се характеризира с постоянни промени, извършващи се в различни сфери на неговата жизнена дейност, което е особено присъщо на съвременното общество.

Често понятието „социална промяна” върви в комплекс с „културната промяна”, за да се отбележат промените в социалната и културна структура на едно общество през един по-продължителен период. В зависимост от сферата на промяна, социалната промяна може да обхваща развитието на системите на труд и действие, на социалното разслоение и мобилност, религия, семейни структури и норми или традиции, промените на институции, всекидневни и културни техники (писменост, книгопечатане, интернет, домашна техника), но и промени в частни сфери, напр. на езика, формирането на нови субкултури или закони, които характеризират обществения живот. Така социалната и културна промяна се изследват от различни научни дисциплини на социалните и хуманитарни науки (социология, психология, икономика, политология, история, география и др.), както и от културологията.

В изследователската практика се прави разлика в зависимост от това, дали искаме да опишем социалната промяна на едно специфично общество или движещите сили (причините) на самата социална промяна. Така мултилинейната теория на еволюцията на американския социолог Г. Ленски (Gerhard Lenski, 1924-2015) изхожда от това, че има множество пътища на социална промяна. Също така се различава частична и тотална промяна, както еволюционна и революционна. Немско-британският социолог Ралф Дарендорф (Ralf Dahrendorf, 1929-2009), ученик на Макс Хоркхаймер в Института за социални изследвания (Франкфурт), по-късно президент на Германското дружество за социология , както и директор на London School of Economics and Political Science, счита революцията за специална форма на радикалната социална промяна. Френският социолог Раймон Будон (Raymond Boudon, 1979) различава репродуктивни социални процеси (липса на промяна), кумулативни процеси на промяна и процеси на пълна трансформация.

Понятието „социална (обществена) промяна” се конкурира с други понятия, като „развитие”, „еволюция”, „прогрес” или „модернизация” (Immerfall, St., 1991), макар според нас, промяна може да има и при регрес. Според много автори, тяхната употреба имплицира предварителното асоцииране с определена теория. Но авторът на понятието „социална

промяна” (social change) У. Ф. Огбърн, в едноименния си труд го въвежда като значително неутрално, т.е. непредварително теоретично натоварено.

С времето се наблюдава и еволюция във възгледите за социалната промяна. Съвременните теории изхождат от времевата последователност на структурни форми и структурни принципи, докато по-старите теории на еволюцията и прогреса представят протичането на историята квази телеологично с унилинейно развитие. Както ще видим по-долу, определянето на причините за социалната промяна е доста сложно. Опитите да се обясни промяната монокаузално, еднофакторно, напр. с техническото развитие, икономическата база, културата, религията и т. н., днес се считат вече за неподходящи. Много повече се изхожда от по-обширната взаимозависимост на социалните сфери на действие.

Общо, въпросът за социалната промяна е значително добре изучен в основните школи на социалните науки, но продължава да привлича вниманието, предвид на това, че самият процес не спира. Опитът за налагане на възгледа за „край на историята” от Фр. Фукуяма (Fukuyama, Fr., 1992), респ. на географията (Стоянов, П., 2017) днес вече се разглежда като безпочвен. Светът като цяло продължава да се променя, макар неговите отделни части да се намират на различен етап на общественото развитие. Показателно е, че това се проявява даже в рамките на една страна, т.е. нейните региони да се намират на различно равнище. И ако това до скоро се считаше, че е типично по-скоро за развиващите се страни (особено тези с големи размер, напр. между крайбрежието и вътрешността на Бразилия или на Китай – бел. авт.), то днес това намираме и при развитите страни (вж например т. нар. теории за фрагментиращото развитие, за зависимото развитие, за зависимостта от пътя и др.). Особено това важи на (макро)регионално равнище, с което „социалната промяна” представлява интерес и за пространственото развитие.

В отделните школи на социалните науки има вече изградени традиции в изследването на социалната промяна. Според някои изследователи, даже възникването на самата социология като наука е свързано с нейното изследване. Това важи в еднаква степен и за социалната география (СоцГ),

чието зараждане се свързва с реакциите на недостатъците в обществото развитие още от времето на Елизе Реклю насам (Стоянов, П., 2004).

Основната **цел на настоящото изследване** е да се систематизират вижданията за същността, причините и възгледите за социалната промяна и нейното отношение към пространственото развитие. Те могат да бъдат от полза както за преподаването, така и за научните изследвания. Така, за постигането на целта се поставят следните задачи:

- Изясняване на същността и подходите на обяснение на социалната промяна и пространственото развитие;
- Отделяне на факторите/източниците на социалната промяна и процеси;
- Систематизиране на теориите за социалната промяна.

1. Същност и подходи на обяснение на социалната промяна и пространственото развитие

Тук ще се спрем на основните възгледи в социалните науки за същността, равнищата и измеренията, видовете социална промяна и тяхната връзка с пространственото развитие.

Същност на социалната промяна и пространственото развитие. Сред изследователите от социалните науки и най-вече в социологията, има множество различаващи се възгледи за ***същността на социалната промяна.*** Според Г. Клайнинг (Kleining, G., 1991) социалната промяна често се разглежда в два аспекта, в по-широк и в по-тесен. Социалните промени **в по-широк смисъл**, според него, са всички промени от идеологически/културен вид като следствие и във взаимодействие с промените във физическия околен свят, биологично-демографските и икономическите условия, в които живее едно общество. **В по-тесен смисъл** под социална промяна се разбират само онези промени, които се разглеждат като характерни за формата на живот на един определен период от време за обществото, като напр. на либералния капитализъм или на модерното общество. В този смисъл, твърденията за наличие на социална промяна, счита Клайнинг, са винаги исторически интерпретации.

Същността на пространственото развитие (ПрР) е значително добре изяснена от Й. Книлиг (J. Knielig, 2018). Според него ПрР е понятие шапка за различни описания на пространствени процеси и се използва отчасти като синоним за понятията „организация на пространството" (ОП) и „пространствено планиране" (ППл). Тук според нас, а и както се вижда в по-нататъшните разсъждения на автора, трябва да се прави разлика за понятието като състояние и като процес. Все пак такова развитие има още преди появата на ОП и ППл, т.е. има самоорганизация. Освен това, според нас, последните са инструменти на развитието, характерни за нормативната ОП.

В английски език има пресичания между понятията spatial development, spatial planning и land use planning (Hall/Tewdwer-Jones, 2010). Пространственото развитие се отнася, от една страна, за понятийния компонент „пространство" и включва при това различни мащаби, респ. равнища на действие, които се простират от комуналното през регионалното и областното (за федералните страни) до националното и наднационалното равнища (континентално и глобално). От друга страна понятието съдържа съставната част „развитие", което според Книлиг (цит. съч., 2018) може да се използва както дескриптивно-аналитично, така и нормативно: „Дескриптивното разбиране описва ретроспективно процеса как едно пространство се е развило през даден период или перспективно възможен бъдещ път на развитие на базата на прогнози или сценарии. Обратно, нормативната перспектива цели „състояние което трябва да бъде" чрез планове, стратегии или концепции за постигане в бъдеще на това пространство".

Отнесено към съответните мащабни равнища, градското развитие, регионалното развитие и областното развитие, националното и наднационалното развитие са част ОП на страната, а на равнище ЕС се е установило като сфера на действие на европейското пространствено развитие. В някои случаи се използват сходни понятия, напр. политика за градско развитие, респ. планиране на регионалното развитие или градски и регионален мениджмънт, за да се разглеждат по сравним начин задачите на развитието и тяхната реализация.

Социалната промяна в социологията и социалната география (СоцГ). Както бе споменато по-горе, социалната промяна става основно понятие в социологията и СоцГ, респ. в пространствените изследвания след публикуването на едноименния труд от У. Ф. Огбърн (W. F. Ogburn „Social Change", 1922). Днес възгледите за същността й значително са се разширили. Така **с**поред Б. Шефърс (B. Schäfers, 1995, 2005), под социална промяна се разбира промяната на социалната структура, както и на ценностната система и норми на едно общество или на отделни негови сфери в даден период. ***Социалната структура*** на едно общество, счита той, е само моментната снимка на неговата постоянна промяна. В тази перспектива всяка социална теория и анализ – дали на семейство, град, работа, професия и др. е винаги и теория и анализ на социалната промяна. Така, социалната промяна е обобщаващо понятие за целостта от промени в системата от норми и ценности, институциите и организациите на икономиката и културата, на политиката и управлението, на религията и на комуникацията. Според това, колко бързо – също в съзнанието на хората - се променят базовите структури на едно общество, се говори за бавна или ускорена социална промяна.

Важен момент във възгледите на Б. Шефърс (цит.съч, 2005) е, че без конкретни гледни точки на анализа и привеждане на индикатори, чрез които може да се измери социалната промяна, понятието остава неопределено и указва на нещо много общо, напр. че „нещата са в течение, респ. в движение". Също, според него, съобразно широтата, средата на социална промяна, тя най-сетне засяга всички измерения на индивидуалното, колективното и обществено съществуване, на „ценностната система" и на съзнанието. Той също поставя и въпроса: „Дали социалната и културна промяна се изживява и оценява като еволюция или революция, като прогрес или заплаха, като „вечно завръщане на същото" или като реализиране на идея, утопия, божествен лековит план и т.н.?" Оттук става очевидно, че всички феномени и причини на социална и културна промяна се интерпретират и оценяват много различно съобразно епохата и обществото. С това, добавя по-късно Б. Шефърс (2018), с понятието „социална промяна" се изразява, че социалните структури се намират в продължително движение. Те се променят все пак не по еднакъв начин, а най-често така, че политическите, правните и културни факти, „надстройката" по Маркс, се

намират спрямо техническите новости и иновации в производствената сфера в ***културно изоставане/cultural lag*** по Огбърн (Ogburn, 1967). Така, под „социална промяна" се разбира промяната на социалната структура на едно общество в неговите основни институции, ценностни ориентации и образци на действие в едно определено време. Съобразно това, колко бързо се променят базовите институции на едно общество – политически, правен и икономически ред, семейни структури и общности, образователни системи и т.н., се говори за бавна или ускорена социална промяна.

Също и за руския социолог Ю. Г. Волков (2012) **социална структура и социални промени** са централни теоретични понятия на социологията, отнасящи се към „базовите взаимно допълващи се характеристики на социалния живот като цяло". От една страна, счита той, на социалния живот е присъща повторяемостта, постоянството и непрекъснатостта, от друга – динамичността и изменчивостта. Двете понятия за него са взаимно свързани.

Така, социалната структура не може да се изучава без отчитане на реално извършващите се или потенциалните промени. А социалната промяна като повече или по-малко регулярен процес е немислима без понятието структура. Всяко отделяне едно от друго на тези понятия, според Волков, влече след себе си заблуждения. Но всичко казано не означава, че в различните теории не може да се измества акцентът – или на постоянството на „структурата", или на динамизма на „промените". През последните десетилетия той значително се е изместил в страната на промените. Във фокуса на вниманието на социолозите от различни направления се оказаха промените на различни равнища – социална динамика на текущия живот, краткосрочна трансформация, дългосрочни промени на цялото общество като цяло.

Съвременният руски социолог В. В. Касянов (2019) говори във връзка с изясняването същността на социалната промяна даже за вече формирана **група от понятия** или **понятийна среда,** свързана със социалната промяна. Но като цяло, счита той, в специализираната литература с право се подчертава, че на понятието „социална промяна" липсва еднозначност: или то указва на едно очевидно саморазбиране или то кара да се придадат специфични данни за формата на промяната. То трябва да предава както съзнанието на хората за процесите на промяна, така и за особеностите на

процеса: Дали социалната промяна върви като процес, еволюция, дали върви планово (напр. чрез реформи) или взривно, макар и желано (напр. чрез революции) или става въпрос много общо за процеси на социална диференциация?

Към другите сфери на понятийната среда се отнасят, според В. Касянов (2019): конфликтът (като източник на промяна), енкултурацията (Enkulturation) и акултурацията (Akkulturation), като индивидуални постижения на адаптирането към даден културен модел, на собствената, респ. чуждата култура, към иновациите (икономическа и техническа сфера, социални и екологични иновации – бел. авт.).

Връзка между социална промяна и пространствено развитие. В специализираната литература се привеждат множество примери за тази връзка. Добър нагледен пример за социална промяна, свързана с пространственото развитие, дава Б. Шефърс (B. Schäfers, 2005) със съвременната **секуларизация на обществото**: първоначално на ценностните нагласи, на съответните нрави и обичаи и накрая на институциите (напр. намаляване изграждането на църкви в градското или селското пространство само в рамките на едно поколение). Към тези промени от началото на втората половина на XX век се отнася и спадът на посещаването на църква (не само поради ограничаването му в бившите социалистически страни, но и поради промените в западните общества), спад в интереса към религията, респ. нарастване броя на атеистите, секуларизирането на обявите за раждания, брак и преди всичко за смърт, отпадането на молитвите преди хранене в повечето семейства, но и на религиозните символи в/при дома, по пътища и кръстовища.

Друг добър онагледяващ пример е свързан с промените в обичаите на **прекарване на свободното време**, както в неделя, така и по време на празници и отпуски, свързано с намаления брой църковно-религиозни празнични дни и редуциране на годишното и дневно протичане на живота от религиозния календар на празниците, със спада на значението на конфесионалната принадлежност в почти всички професии, при брак, духовно обръщение и т.н. Същевременно се наблюдава намаляващо значене на сакралното изкуство в ежедневния живот при същевременно естетична и

туристическа оценка на сакралното изкуство (музика, архитектура, пластика, рисунки) от минали векове.

За руския социолог В. В. Касянов (2019) промените могат да имат различен характер: от поява на нови видове техника, лекарства, произведения на изкуството, стилове в дрехите до нови видове дейности на хората. Но всичко това, В. Касянов, придържайки се към Г. О. Перов и С. И. Самыгин (2002), счита, че не следва да се разглежда като социални промени. Такива промени предполагат изменения в организацията на обществото, неговите структури. Примери за социални промени могат да служат появата на нови групи, смяната на властващите елити, мащабните промени на формите на поведение на хората, появата на социални институти. Промените са характерни за всички общества. В същото време има възглед, според който промените в ранните общества са се извършвали със значително по-бавни темпове в сравнение със съвременното общество. Освен това, доиндустриалните общества се отличават с доста предпазливо отношение към различните нововъведения и иновации, докато в същото време в съвременните общества всяко „ново" се разглежда като безусловна ценност (Г. О. Перов и С. И. Самыгин, с.240-241, цит. по Касянов, 2019).

Днес социалните промени нерядко се осъществяват с такава скорост, че за хората се оказва нелесно да привикнат и се адаптират към този род промени. За обозначаване на стресовото състояние на разстроеност от потока промени, в който се намира съвременния човек, В. Касянов (2019) привежда въведената от американския футуролог Е. Тофлър (1997) концепция и специален термин „футурошок", т.е. културен шок може да се преживее от човека, който се сблъсква с нова и непозната нему култура, което се съпровожда с определена загуба на ориентация, с неразбиране на околните и т.н. Футурошокът съответно представлява шок, възникващ в резултат на сблъскването на човека с бъдещето, което го връхлита като всекидневни промени и нова информация. Авторът на концепцията има предвид, че съвременният човек нерядко е заливан с потоци информация, които често надхвърлят неговите възможности за усвояване, преработване и адекватна промяна на дадената информация. Извършващите се в съвременното общество постоянни промени на жизнените ситуации изискват от човека адекватно реагиране на тях и вземане на нови решения с отчитане на

променящата се обстановка. На практика, за хората става сложно да се справят с такова натоварване, което може да има за следствие стремеж изкуствено да се „забави" темпа на собствената жизнена дейност, да се опита да се живее „както преди", без да се забелязват извършващите се промени и да се отклонява вземането на решения (това е най-характерно за представителите на по-възрастното поколение, в същото време младежта, обратно, проявява на-голяма склонност към иновациите, по-леко се адаптира към извършващите се промени, усвояването на новите технологии). Тази разлика, според нас, може да се окаже потенциал за „конфликт на поколенията", който ще разгледаме по-долу като фактор на социалната промяна.

Интересно е, че Тофлър предлага специални **мерки за „борба"** с отрицателните последици от футурошока, с цел облекчаване на хората в процеса на адаптация към извършващите се промени. Той предлага, в частност, проекти по създаване на „анклави" на миналото или острови на миналия живот, където хората да имат възможност за временно пребиваване (подобна ситуация виждаме в германския филм „Гудбай Ленин" от 2003 г., където синът поддържа за майка си в дома им изкуствено ситуацията преди промените в бившата ГДР, респ. Обединението през 1990 г. - бел. авт.) или „анклави" на бъдещето, където биха могли да наблюдават очакваните нововъведения, а също специални служби, помагащи на индивидите да се приспособят към иновациите (това е най-често фабулата на научната фантастика/science fiction – бел. авт.). Необходимо е все пак да се отбележи, че описваните от Е. Тофлър промени са обусловени на първо място от промените в сферата на технологиите, оказващи въздействие върху различните аспекти на обществения живот.

Равнища и измерения на социалната промяна. Доста изследователи на социалната промяна отбелязват и ролята на мащаба на извършваните социални промени. Така Б. Шефърс (B. Schäfers, 2005) отделя **три взаимозависими равнища** на социална промяна: микросоциално равнище на социалното действие; мезосоциално равнище на организациите и институциите и макроравнище на цялостната обществена промяна. Промените могат да започнат на равнището на индивидуалната промяна на ценностите, да обхване институциите и накрая да доведе до промяна на

правото – като важно цялостно за обществото равнище. Примери: квази легализирането на прекъсването на бременността или промяната на семейното и разводното право през втората половина на XX век в повечето европейски страни. Но и обратният път, че социалната и културна промяна се планира и инициира от политиката и законодателството. С това е очевидно, че социалната промяна на посочените равнища и в отделните сфери на обществото върви с различна скорост и това създава напрежения и конфликти, което самото отново е мотор на социална промяна.

Също на отделните равнища има често големи различия по отношение на възприемането на планираната, респ. извършваща се социална промяна. Пример е промяната на генеративното поведение, което първоначално показва специфични по класи и слоеве големи различия, преди да се стигне до изравняване.

В. Касянов (2019) също отбелязва наличие на пространствени равнища на при социалните процеси, които очевидно движат и социалните промени. Така, според него, социалните процеси могат да се различават и в зависимост от равнището на тяхното протичане. В специалните изследвания (вж Стоянов, П., 2019 за „социологията на пространството") най-често се отделят макро-, мезо- и микроравнище, на което се извършват съответно макро, мезо и микропроцеси: Макропроцесите се осъществяват на равнище световно общество като цяло или на равнище отделни региони/регионални обединения и национални държави. Разглежданите процеси, по правило, са най-продължителни по време (като пример – процесите на глобализация, световните социални движения, процесите на секуларизация и т.н.); Мезопроцесите протичат в рамките на големи групи хора, териториални общности, различните общности и асоциации (процеси на партийно строителство, формиране на бюрократични структури); Микропроцесите се реализират във всекидневния живот на хората на равнище малки групи, семейства, училище и т.н. В реалната действителност (тук В. Касянов се позовава на Г. И. Козирев, 2005, 78), всички отделни форми на социалните процеси могат да се редуват, сменяйки се един с друг или да се осъществяват успоредно.

В допълнение, В. Касянов (2019) установява, че социалните процеси могат да се наслояват един на друг или да си противостоят един на друг, да обхващат основни компоненти на системата или да се проявяват в конкретни нейни елементи. Едни процеси могат да се проявяват като предпоставки за социални промени, други да остават неутрални към дадени промени, трети да способстват за запазване на системата, а не за нейната трансформация. По-нататък В. Касянов се занимава и с глобализацията като социален процес, в частност с основните тенденции в развитието на средствата за масова информация (СМИ) в епохата на глобализацията. На дигитализацията и глобализацията обръщат внимание и други изследователи от социалните науки (вж по-долу).

Б. Шефърс (B. Schäfers, 2005) отделя също **„размер на социалната промяна”** („широта и дълбочина на промяната”). Според него, той може да се отнесе към отделни индикатори – като напр. промяната на структурите на домакинствата и семействата или да е за общественото и културно обширно въздействие и причинност, като приведения по-горе, продължаващ от 200 години насам процес на секуларизиране: Промените в религиозната и църковна свързаност на индивида/групите са довели до промени на нрави и обичаи, институции и форми на собствеността, до намаляващото значение на строенето на църкви и други религиозни съоръжения в градската картина. С това, както споменахме, секуларизирането се проявява, освен това, и в промяната на обявите/съобщенията за раждане, сватби и погребения. Този пример създава главен проблем на теориите за социалната промяна, като „защо тя се състои”, „кои са пътищата на дифузията” и др.? Например, промяната може да върви от метрополиите към провинцията, от горната прослойка към средната и долната, и обратно, както е очевидно и в сферата на модата и младежките култури.

Видове социални промени. Съществуват редица опити за класификацията на социалните промени: в зависимост от генезиса, начина на протичане и т.н. За Ю. Г. Волков (2012) съвременната социология се отличава с тенденция към признаването на множество **типове социални промени**. Едни промени са ендогенни, т.е. се определят от причини намиращи се вътре в самата социална система, други са екзогенни, т.е. са предизвикани от външни причини. Има и такива, които се отнасят към

смесения тип. Също така едни промени имат линеен характер, други – криволинеен или цикличен. Промените са толкова многообразни, че самият израз „теория на социалните промени" може, според Ю. Г. Волков, да се разглежда даже като остарял и изместен от самото развитие на социологията. „Да се говори за социални промени, а и за теории на социални промени, означава да се вярва или в това, че може да се намери първопричината за промените, или да се счита че е достатъчно да се определи формата на промени, наричайки я циклична, линейна, еволюционна" (пак там, 2012).

Ю. Г. Волков (2012) стига също до интересното заключение, че „очевидно, съвременната социология е осъзнала, че единствена социология за изучаване на социалните промени сега е анализът на конкретните привързани към мястото (!) и времето (датата!) процеси. Всички останали видове подходи в една или друга степен „страдат от идеологизъм, препятстващ научната обективност".

В. Касянов (2019) отделя на видовете социална промяна специално внимание, позовавайки се преди всичко на руски социолози (вж раздел Видове социални промени). Той се позовава на Г. И. Козырев (2005), според когото към основните форми на социални промени могат да се отнесат: реформите, революциите, модернизациите, трансформациите, кризите.

Реформата като основна форма на социални промени (по И. Козырев, 2005, цит. от В. Касянов, 2019)

Реформата (лат. reformo=преобразувам) представлява преобразуването, промяната, преустройството на някоя сфера на живота на обществото или на цялата социална система. Реформите предвиждат промени от постепенен характер, засягащи определени социални институти, сфери на жизнена дейност или социална система. Най-често реформите се реализират „отгоре" от държавата чрез издаване на нормативно-правни актове, позволяващи да се усъвършенства обществото и взаимоотношенията между неговите членове. Реформите може да не се съпровождат от качествени промени на социалната система, същевременно в определени случаи

реформите могат да придобият революционен характер (…).

За В. Касянов (2019) реформите осъществяващи се с бързи темпове и радикални методи могат да имат непредсказуеми последствия и да излязат от контрола на провеждащите ги елити. Тук той дава примера с „перестройката", започнала през 1985 г. в бившия Съветски съюз и първоначално преследваща цялостно реформиране на социализма, която обаче постепенно престава да се контролира от партийно-държавното ръководство на страната и довежда не до промяна на социалистическия строй и КПСС, а до техния разпад и крах.

Социалните революции като основна форма на социални промени (по И. Козырев, 2005, цит. от В. Касянов, 2019)

За разлика от реформите, **социалните революции** се проявяват като бързи социално-икономически и политически промени от радикален характер, реализирани по правило на основата на насилието. Революциите са преврат, осъществен „отдолу", който води до сваляне на управляващия политически елит, оказал се неспособен ефективно да управлява обществото. Революциите водят до създаване на нова политическа система и социална структура на обществото, до формиране на нови отношения между неговите членове. Революционните преобразувания също се съпровождат с кардинални преобразувания в социално-класовата структура на обществото, с промени в тяхното поведение. В хода на революционните събития в активния политически живот могат да бъдат въвлечени широки народни маси, а самите промени да придобият дълбок характер и да се осъществят с бързи темпове. В специалните изследвания нерядко биват наричани такива бързите и радикални промени, които се извършват в отделни области на обществения живот (напр. НТР, извършваща се вследствие на епохални открития в научната сфера).

Друга разновидност на социалните промени, според Козирев/Касянов (2019), е **модернизацията**, която често е разглеждана като обновление или усъвършенстване. Модернизационните промени имат прогресивен характер и предвиждат подобрения на едни или други параметри на функциониране на социалната система. Така, за модернизация се счита „съвкупността от онези промени, които са извършени в различни сфери на обществения живот в резултат на прехода от аграрен, традиционен или доиндустриален тип социална организация, базиращ се на прехода от аграрно към индустриално производство, основано на едрото машинно производство" (цит. съч, 2019).

Според нас, тази промяна е забелязана отдавна от западноевропейските социолози и икономисти, тя лежи и в основата на хипотезата за трите сектора на икономиката на Ж. Фурастие (1907-1990), започвайки с книгата си „Голямата надежда на XX век" (1949) и предвиждайки по-късно развитието към постиндустриално общество, към „цивилизация на услугите".

За развитието на страните в Източна Европа за този процес в науката започнаха да се използват термини, като „закъсняваща модернизация" или „догонващо развитие". Закъсняващата модернизация се съпровожда на практика нерядко със сътресения от икономически или политически характер и не винаги води до очаквания резултат. Както отбелязва В. Касянов (2019), важен проблем за страните, развиващи се на основата на принципа за „догонващото развитие" е недостигът на ресурси за ефективно развитие, както материални във вид на суровини, техника и капитал, така и духовни, включващи необходимите за осъществяването на „закъсняващата модернизация" знания и технологии. Някои съвременни изследователи считат, че тази ситуация в икономиката и политиката, която се формира днес в световното общество и свързана с доминирането на редица водещи държави, обективно възпрепятства прогресивните процеси на модернизация в развиващите се страни (РС).

Социални процеси - понятие и форми. Разглеждайки същността и видовете социалната промяна е очевидно и заключението, че те са резултат на извършваните процеси в обществото, в резултат на множество фактори. В. Касянов (2019) посвещава също отделна глава на този въпрос („Понятие и форми на социалните процеси"). Според него, класическо определение за

социален процес дава американският социолог от руски произход Питирим Сорокин (1889-1968), който го определя така: „Всеки вид движение, модификация, трансформация, редуване или еволюция, накратко казано, всяка промяна на даден изучаван обект в продължение на определено време, било то промяна на неговото място в пространството (!) или модифициране на неговите количествени и качествени характеристики" (Сорокин,П., 1992, 153).

Г. И. Козырев (цит.съч., 2005) отбелязва, че в специалните изследвания процесите в своето развитие могат да придобиват различни форми, сред които да са: насочвани и ненасочвани, обратими и необратими, стъпаловидни, циклични, спираловидни и др.

Форми на социални процеси (по Г.И. Козырев, 2005, цит. по В.В. Касянов, 2019)

Насочваните процеси се характеризират с това, че имат определена цел и те са достатъчно предсказуеми или явни. Примери за такива процеси могат да са процесът на евроинтеграция или на създаването на единно европейско пространство, процесът на реформиране на икономиките на отделните страни.

Ненасочваните процеси се отличават с това, че те имат случаен, хаотичен и непредсказуем характер (напр. обхващащите тълпата процеси на възбуда, емоционалните конфликти в семейството и т.н.).

Обратимите процеси са процеси, придвижващи системата към определени промени, които могат да са и радикални, но на следващите етапи да се извърши обръщане на системата в предишното състояние. Така, във Франция в хода на Великата революция в края на XVIII век е премахната монархическата форма на управление и е провъзгласена републиката. Но през 1819 г. след окончателното поражение на наполеоновите войски, свалената династия на Бурбоните е възстановена на френския престол. В Русия след отмяната на крепостното право през 1861

г., селяните получават свобода, но след колективизацията на селските стопанства в Съветския съюз през 1929-32-те години фактически се оказват отново закрепостени за своите колхози. Трябва да се отбележи, че връщането към предишното състояние не предвижда пълно възстановяване на всички компоненти на системата, а само на основните й структурни елементи.

В случая на **необратимите процеси** „извършващите се промени не могат да се обърнат изведнъж". Като пример за необратим процес могат да се отделят процесите на урбанизация, разпадането на империите и свръхдържавите, в частност на Съветския съюз.

Възходящите процеси предполагат прогресивно развитие на системата или на отделни нейни компоненти, а **низходящите** – негативни дисфункционални промени или регрес.

Линейните процеси се характеризират с постепенни, непрекъснати възходящи или низходящи промени в системата (напр. процесът на урбанизация, в хода на който се извършва трансформация на начина на живот на хората от селски в градски).

Стъпаловидните процеси предвиждат постепенно нарастване на количествения потенциал на промените, водещ в определен момент до качествен скок или пробив в развитието на системата. Така, в съветското общество в продължение на няколко десетилетия се натрупваха противоречия, впоследствие трансформиращите се в перестройката и демократизирането на обществото (тези преобразувания ознаменуват и прехода от съветска обществена система в принципно друго качество.

Цикличните процеси са свързани с периодичното повтаряне на определени етапи на развитие на социалната система в този случай може да има място съвкупността от процеси, чиято последователност е кръговрат в течение на определен времеви промеждутък. Цикличните процеси са характерни за икономиките от пазарен тип и тяхното развитие: тук икономическият растеж се сменя със спад, с възможна криза, след което следва пореден подем и оздравяване на икономиката. Друг пример за циклични процеси могат да служат изборните кампании или процесите на

организация и провеждане на изборни процедури в различни органи на държавна власт (напр. избор и преизбиране на президент като глава на държавата).

Спираловидните процеси също са процеси от цикличен характер, възходящо или низходящо циклично движение (в случая промените, извършвайки кръг, възвръщат системата в изходното й състояние, но вече на качествено друго равнище). Тук като пример може да служи последователното придвижване на ученика в училище от клас в клас или на студента от ВУЗ от курс в курс.

Сред социалните процеси могат да се отделят също **явни и латентни (скрити) процеси.** Явните процеси се отличават с това, че те могат да се разпознаят, да се отдели тяхната цел и се предскажат възможните резултати. В случая на латентните процеси, такова разпознаване е практически невъзможно, също невъзможно е да се определи дали са положителни или отрицателни, желани или не за обществото и неговите членове. Като пример за такъв процес П. Штомпка (1996) привежда индустриализацията и различните й странични ефекти. „Повечето хора – пише той – дълго време не осъзнаваха, че индустриализацията нанася щети на околната среда". Т. нар. екологично съзнание е сравнително скорошно явление.

Специфична разновидност на социалните процеси са **„процесите-бумеранги"**. Тези процеси се възприемат от индивидите или положително или отрицателно и в отношението към тях се нареждат определени очаквания или опасения, но в резултат всички очаквания се оказват грешни. Процесът се осъществява въпреки всички разчети и води до съвършенно други резултати, често противоположни. Така напр., поради изостряне на конкуренцията, с намерение да се увеличи печалбата тя може, обратно, да се съкрати (това е възможно в случая когато някаква компания на пазара започне да реализира дъмпингова стратегия с цел отстраняване на конкурента и монополизиране на пазара, но на конкурента се удава да се задържи на повърхността, а компанията стремяща се към увеличаване на печалбата, обратно, да се окаже губеща).

2. Фактори на социалната промяна

Има редица опити от страна на социолози и географи да бъдат обобщени множеството фактори (източници, движещи сили) на социалната промяна. Нека си спомним, че антропогеографията на Фр. Ратцел (1882) дава цяло направление „геодетерминизъм", акцентиращо на абсолютната роля на природния фактор. В по-ново време се гледа вече по-трезво на нещата, без да се отдава преобладаване само на един фактор.

Американският социолог Нийл Смелзер (N. Smelzer, 1998) дава следното обобщение на факторите: население (демографски фактор), физическа околна среда, технологии, култура, колективно поведение и социални движения. Руският социолог Ю. Г. Волков (2003, 2012) отбелязва, че социалните промени възникват от взаимодействието на природни (физическа среда) и социални фактори (население, конфликти, ценности и норми, иновации, дифузия и т.н.). В. В. Касянов (2019) подчертавайки, че този въпрос е един от най-сложните и дискутирани в социологията, отбелязва че общо социолозите на XIX век отделят следните определящи фактори на еволюционните социални промени: прогреса в сферата на научни знания (О. Конт), усложняването на обществото и засилването на неговата диференциация (Х. Спенсър). За френския социолог Е. Дюркем, като основни фактори на еволюционния процес излиза разделението на труда (РТ) и социалната диференциация. К. Маркс разглежда като доминиращ фактор на социалните промени нарастването на производителните сили (ПС) на обществото, което води до смяна на начина на производство и обществено-икономическата формация (новата обществено-икономическа формация възниква в резултат на социална революция). Немският социолог М. Вебер счита за основен фактор на еволюционното развитие на обществото идеята за прогресиращата рационалност, пробиваща си път въпреки волята и желанието на хората. Максималната икономическа ефективност, според него, позволява да се постигне рационален тип икономика, рационално право и управление, парично обръщение, поведение в стопанската сфера. Такава рационалност, от гледна точка на М. Вебер, е характерна на първо място за

капиталистическото общество със свойствената му рационална религия, в ролята на която излиза протестантството (за критиката вж по-долу!).

Също А. Тойнби счита, че промените извършващи се в социалните системи и включващи тяхното зараждане, развитие и упадък, се извършват вследствие на взаимодействието на два основни фактора, към които се отнасят влиянието на околната природна и социална среда, т. нар. „предизвикателство" и способността, възможността на обществото за намиране на адекватни отговори на всяко поредно предизвикателство. Но руско-американският социолог П. Сорокин акцентира на социалните фактори, като вижда основната причина за революционните промени в „нарастване на потиснатите базови инстинкти на болшинството от населението, а също и невъзможността даже за минималното им удовлетворяване" (храна, жилище, дрехи и т.н., цит. по В. В. Касянов, 2019, с.272). Според нас трябва да се вземе под внимание и историческото време, в което е правена тази формулировка, т.е. във сложния следвоенен период на царска Русия, когато е огромен дефицитът в снабдяването. Неслучайно и В. Ленин вижда в това време подходящо за назряване на „революционна ситуация".

Американският социолог Т. Парсънс (1997) отделя 4 основни механизма на еволюционните социални промени, към които отнася: диференциацията, обусловена от усложняването на структурата на обществото; от нарастването на адаптивната способност на обществото, извършваща се вследствие на развитието на производството; нарастването на членовете на обществото и усложняването на неговите социални структури; генерализирането на ценностите, свързано с това, че в сложните социални системи „за осигуряване на социална стабилност е нужно ценностите да получават по-обобщено изражение".

Кратко обобщение на източниците на социални промени от Н. Смелзер (1998). Н. Смелзер определя социалните промени като промени в начина на организация на обществото:„…усъвършенстването на оръдията на труда, съвременните методи на управление на селското стопанство и вестърнизацията на политическото устройство предизвикват промени в традиционните структури в бившите примитивни общества (…)". Но той

отбелязва, че и в самия индустриален свят се извършиха междувременно големи промени. Образованието в значителна степен е общодостъпно. Нараства производителността на труда (ПТ) вследствие на внедряването на нови технологии. Политическата власт в националните държави е станала много по-централизирана откогато и да е преди. Като цяло се наблюдава всеобща промяна в **социалната организация**, макар да се извършва много неравномерно. Изследователите от социалните науки, особено социолозите, отделят главно внимание на **анализа на причините**, предизвикващи социални промени. За Смелзер повечето вече са определени: нарастването на населението, ролята на околната среда, промените в технологиите и културата, социалните движения.

Роля на демографския фактор и физическата околна среда за социалната промяна (по Н. Смелзер, 1998)

Население/демографски фактор. Подобряването на условията за живот, респ. демографският растеж водещ до повишава на концентрацията на хора върху някаква територия, според Смелзер, води до проблеми в осигуряването на снабдяването с храна. Това, според него, вероятно е довело до появата на земеделието и скотовъдството в Близкия изток преди около 10 хил. години. И според нас, и други антрополози и кулутуролози сочат, че появата на излишък от храна е способствало да отделяне на занаятите и търговията, а оттам – на града от селото. Градската култура, от своя страна, е способствала за появата на държавата (първите са градове-държави).

В съвременното общество, подобряването на медицинското обслужване, на жилищните условия и на храненето способстват за нарастване на населението или за удължаване продължителността на живота. Застаряващото общество е явление на съвременността. Но в същото време в много от сравнително бедните народи продължава борбата с глада, болестите и др.

Физическа околна среда. Някои екстремни природни явления и катаклизми (като наводнения, урагани, вулканични изригвания и сушите)

могат да предизвикат промени на социалните структури. Смелзер дава пример със сушата в щата Оклахома през 30-те години на XX в., която съсипва земеделието там и фермерите се оказват в невъзможност да платят дълговете си, с което губят земята и домовете си. Мнозина отиват в Калифорния и стават сезонни селскостопански работници. Сушата предизвиква редица социални конфликти и в двата щата, Оклахома и Калифорния.

Роля на технологиите. За да поясни голямата роля на техническите иновации за социалната промяна, американският социолог Н. Смелзер, Н. (1998) дава пример с въздействието на мотошейната в Арктика, като **фактор за социална промяна** с появата й в края на 50-те години на XX в. Скоро тя става обичайна за Юга на Канада и Севера на САЩ и Скандинавия. Тя замества обикновената шейна, теглена от кучета или елени, както и другите прости средства за придвижване, както за лов, скотовъдство, така и други цели, съкращавайки значително времето и усилията. Смелзер сравнява социално-икономическото въздействие на мотошейната в Арктика с това на автомобила за света. Тя повишава мобилността на местното население, променя традиционния начин на еленовъдство и лов, на снабдяването със стоки и услуги. Но тя довежда и до нарастване на различията в благосъстоянието: напр. лапландското общество е традиционно егалитарно, хората в продължение на векове съвместно събират елените в стадо, всяко семейство разполага с теглителна сила на животни. Сега най-бедните семейства не могат да се конкурират с притежаващите по-нова техника. В резултат Н. Смелзер (1998) отбелязва: „в обществото нарасна имущественото неравенство”… „извършиха се и други социални промени…”. Тези които притежават мотошейна, сега могат да ловуват в отдалечени места и в същия ден да се връщат при семействата си, приидат нови хора във връзка с поддръжката и ремонта на техниката, подобрява се възможността младите хора да срещнат партньори и др.

Но появата на новата техника води и до възникване на **екологични проблеми.** Някои диви животни сега са почти напълно изтребени. Смелзер дава пример със Северна Финландия, където ловците използващи мотошейни

само за един сезон унищожават почти цялата популация от мечки. Спортният лов на канадски елени, тюлени и моржове води до намаляване на запасите от храна. Освен това мотошейните емитират вредни газове и шум в околната среда. Често стари машини се изоставят захвърлени, тъй като извозването им до складове за металолом е скъпо и трудно. С това мотошейната е характерен пример за технологичен прогрес, тя предизвиква промени не само в живота на техните собственици, но и в цялата околна среда.

Пример с ролята на автомобила. Примерът на Н. Смелзер с мотошейната е наистина добър за онагледяване на дълбоките социални промени, предизвикани от новите технологии, но още по-добър е този с автомобила, оказал важни въздействия върху индустриалните общества. Наред с жп транспорта, той способства за нарастване мобилността на населението, а от там до развитие на предградията на градовете. Процесът на автомобилизация стимулира и появата и развитието на редица нови индустриални отрасли, напр. стоманодобив, каучукова, нефтена промишленост. Променя се и начинът на живот – пътуване до местоработата, покупки, на почивка и т.н. Същевременно автомобилната промишленост изтощава огромно количество природни ресурси. Смелзер отбелязва и промените, донесени от внедряването на нова селскостопанска техника (напр. механизирани плугове), като цяло на машини с двигател (тъкачни станове), компютри, усъвършенстването на методите на медицината (напр. прилагането на антибиотици).

Култура. Създаването на нови знания, промените във вярванията (вж по-горе примера със секуларизацията!), в ценностите и средствата за изразяване на културата също способства за промени в обществото. Научните открития спомагат за развитие на нови технологии. Същото важи и за промените във вярванията. Смелзер дава за пример подхода на М. Вебер, подчертаващ потенциалното въздействие на новите идеи върху социалните промени. В частност, вижданията на Вебер за ролята на протестантството (предприемчивост, усърден труд, отлагането на бъдещото възнаграждение и др.) като фактор за развитие на капитализма в Европа. Днес това вече не се счита като изключително качество на това вярване и се привежда като фактор и за други култури (религии) за да се обясни, напр. икономическо чудо в редица народи на Далечния изток.

Също, някои нови елементи на една култура, особено днес във времето на глобализацията, могат да се заимстват отвън. Но процесът на дифузия на черти на една култура се проследяват още в ранните етапи на човешката цивилизация. Ще припомним, че някои културолози считат появата и дифузията на иновации за основен фактор в преминаването от дивачество и варварство към следващите етапи на развитие. Иновациите в оръдията на труда или военната техника обясняват повратните моменти в развитието на цивилизациите.

Колективно поведение и социални движения. Н. Смелзер, а и други изследователи, отделят важно значение на този фактор/източник на социалната промени. Като пример той привежда движението за граждански права в средата на 60-те години на XX век в САЩ, което довежда до промяна на статуса на чернокожите и приемането на концепцията за мултикултурното общество. Подобно значение имат движенията за права на жените, на работниците и др., несъобразяването с исканията на социалните движения може да доведе до бунтове, революции, от които се боят правителствата, желаещи да останат на власт.

Руски социолози за факторите на социалните промени. Както бе обобщено по-горе, според Ю. Г. Волков и кол. (2003) и Ю. Г. Волков (2012) те са от природен и социален характер. Но все пак те подчертават, че възникването на социалните промени се обяснява с взаимодействието(!) на редица фактори, както природни, така и социални.

Роля на физическата среда и демографския фактор за социалната промяна (Ю. Г. Волков (2012)

Физическа среда. Хората са физически същества, живеещи в определена среда на обитаване. За да оцелеят, на тях е необходимо да встъпят във взаимодействие с околната среда. Към главните адаптивни механизми, налични за населението, се отнасят социалната организация и технологията. Но социалната организация и технология, помагащи на хората да се приспособяват към дадена околна среда, не задължително ще си подхождат за адаптацията към някоя друга. Обществата на ловците и събирачите, градинарските, аграрните и индустриалните се отличават по типа адаптация.

Ако околната среда по някаква причина не се променя, нейните обитатели изработили определен тип адаптация към нея, трябва да реагират на тези промени, съответстващи на институционалните промени, с изработването на нови форми на социална организация и нови технически изобретения. Сушата, наводненията, епидемиите, земетресенията и други стихийни сили принуждават хората да понасят промени в своя начин на живот. Освен това, човешките същества също оказват значителни въздействия върху своята физическа среда. Депонирането на вредни отпадъци, киселинните дъждове, замърсяването на водата и въздуха, изтощаването на водните ресурси, ерозията на горния плодороден слой на почвата и „настъпването" на пустинята, - всичко това е резултат от вредите, нанесени от хората на екосистемата. Следователно, човешките същества са свързани със своята околна среда с верига от сложни взаимоотношения.

Население. Промените в броя, структурата и разпределението на населението също се отразяват на културата и социалната структура на обществото. Напр., поколението на „бейбибума" оказа съществено влияние на музикалните вкусове и политическия климат на западните общества. „Стареенето" на обществото също създава сериозни проблеми с работните места, доколкото нараства броят на работниците на средна възраст, с всички сили постигащи придвижване по служебната стълбица. Все повече хора очакват своя шанс за придвижване по служба, но вакантни места се появяват по-малко, отколкото хората желаещи да ги заемат.

Към тези основни фактори, Волков и кол. (2003) и Волков (2012) прибавят още: конфликти, ценности и норми, иновации, дифузия, идейно-политически фактори. Редица изследователи отделят специално място на ролята на **конфликтите**. За Волков (2012) конфликтът е форма на взаимодействие на хората в борбата за ресурси или ценности. Интересите на индивидите и групите си противоречат един на други, техните цели са несъвместими, поради което не е учудващо, че конфликтът става източник на социални промени. За постигането на своите цели, в хода на такава борба членовете на групата трябва да мобилизират своите ресурси и възможности. Например, по време на война хората биват принудени да се откажат от обичайния начин на живот, налага се да търпят неудобствата на военното положение. Разбира се конфликтът също често предполага преговори, постигане на компромис или умение да се приспособяват, което води до възникване на нови институционални структури. Но историята показва, че

изходът от едно такова взаимодействие рядко бива пълно постигане на целите на участващите страни в борбата. Най-често крайният резултат се изразява в образуването на качествено нова цялостна структура. Старият социален ред постоянно се подкопава и отстъпва място на новия.

За Ю. Г. Волков (2012) приетите **ценности и норми** в обществото действат като своего рода „цензори", позволяващи или забраняващи някакви новости. Те могат да действат като „стимулатори". Интересно е, счита той, да се сравни нашата готовност за приемане на технически нововъведения с нашата съпротива на промените в икономическата теория, религия или модели на семейство. Това културно противоречие намира отражение в нашето използване на думата „изобретател". За нас изобретател е този, който създава нови материални вещи, а който е автор на нематериални идеи, ние често наричаме „революционери" или „радикали" – думи чийто смисъл има негативен оттенък.

В наше време все по-голямо значение се отдава на ролята на **иновациите**, сравнявайки ги с откритията, изобретенията. Волков (2012) го обяснява така: „Откриването умножава знанията, добавяйки нови към вече съществуващите. Например, теорията за относителността на Айнщайн и генетичната теория на Мендел са откритие. В противоположност на това изобретение е новата комбинация от стари елементи. Автомобилът използващ за гориво сгъстен газ е ново съчетание на 6 известни елемента: двигател, работещ на сгъстен газ, балон за сгъстен газ, предавателна кутия, промеждутъчна верига, водещ вал и каросерия. Иновациите както като откритие, така и изобретение, не са единични актове, а кумулативна последователност от предавани от поколение в поколение нарастващи знания плюс редица нови елементи. Следователно, колкото повече са културните елементи, върху които могат да се базират иновациите, толкова по-голяма е честотата на открития и изобретения. Например, изобретяването на стъклото дава тласък за създаването на лещите, украшенията за дрехи, чаши, стъклата за прозорци, лабораторни тръби, рентгенови тръби, еллампи, лампи за радио и ТВ приемници, огледала и много други изделия. Лещите, на свой ред, са способствали за появата на очилата, увеличителните стъкла, телескопите, фотокамерите, фенерите и т.н. В основата на този тип развитие лежи експоненциалният принцип, съобразно разширяването на културната база,

възможностите на новите изобретения имат тенденция към нарастване в геометрична прогресия.

Дифузията, за Волков (2012), е процес, в хода на който културните характеристики се разпространяват от една социална система в друга. Всяка култура съдържа минимален брой уникални особености и черти, които са присъщи само на нея. Например, кирилицата е съставена на основата на гръцката азбука, която на свой ред възниква под влиянието на финикийската. Европейците получават християнството от гърците на Византийската империя, а те – от юдейските секти през първите векове от нашата ера, повярвали в Исус Христос като месия. Ние с гордост разсъждаваме за това, че са вземали от нас други народи, но често забравяме, което ние сме получили от тях.

Процесът на ***дифузия на иновациите*** е един от подходите в съвременното обяснение на различията в пространственото развитие. На тази тема, след изследванията на Т. Хегерстранд, са посветени множество трудове. И тук се забелязват закономерности, които трябва да са обект на специална отделна публикация (вж повече при Стоянов, П., 2009).

Освен споменатите, съществуват и група фактори, които Волков (2012) отделя условно в т.нар. **идейно-политически.** Например, О. Конт разглежда развитието на обществото по възходяща линия като прогрес на идеи. М. Вебер счита религиозните представи за най-важен фактор на икономическо развитие, отдавайки на индивидуалистичната етика на протестантизма решаваща роля при установяването на дух на предприемачество и последвалия икономически скок в западните общества. Смяната на идеите не е чисто интелектуален процес. Той се съпровожда от образуването на нови социални движения, които сами по себе си могат да се разглеждат като фактор на социалните промени. Социалните движения пораждат харизматични лидери, които благодарение на изключителни лични качества са способни да мобилизират маси хора за акция на социален протест, водещ до установяването в обществото на нов ред и можещи да доведат до революционни промени.

В заключение на приведеното от Волков (2012), всеки от описаните фактори изпитва влияние на останалите и сам оказва на тях влияние. Трудностите, с които се сблъскват обяснителните теории, са свързани с техните собствени недостатъци – детерминизма и редукционизма: те се опитват да сведат цялото многообразие от взаимодействия на фактори до един определящ фактор. Още повече, сочи Волков, социалните процеси са дотолкова взаимно свързани, че е грешка да се разглеждат те изолирано. За него, например, между икономическите и политическите процеси, между икономическите и технологичните процеси няма ясни граници. Технологичните промени сами по себе си могат да се разглеждат като особен тип културни промени. Причинно-следствените връзки между различните социални процеси са променливи и те не могат веднъж завинаги да бъдат схематизирани. Затова, според Волков, възможностите за каквото и да е причинно-следствено обяснение на социалните промени са доста ограничени. Най-общият способ за теоретично обяснение се състои в изграждането на **модели на действащите механизми** на тези промени.

Волков (2012) отделя и механизми в зависимост дали процесите са еднопосочни, криволинейни или циклични. За **еднопосочните процеси** се отделят следните механизми на осъществяване: натрупване, избор, диференциация. Някои еволюционни теории подчертават кумулативния, натрупващия характер на знанията. Доколкото човекът е същество, способно на иновации, той постоянно внася допълнения във вече съществуващата система от знания, отхвърляйки остарелите и неверни знания и заменяйки ги с по-адекватни. Доколкото той се учи от своите грешки, той постоянно осъществява селекция на нови полезни идеи и навици, получени по метода на пробата и грешката. Разширяването и разпространението на знания е възможно само благодарение на специализацията и диференциацията. Нарастването на техническите и технологични знания стимулира натрупването на капитал, което на свой ред води до нарастване на ПТ. Нарастването на населението също може да бъде включено в този модел на кумулативното развитие. Нали хората могат без намаляването на равнището на живот да повишават своя брой само благодарение на натрупването на технически знания и средства за производство, а само по себе си нарастването броя на населението стимулира нови иновации.

За механизми на **криволинейните и циклични промени** могат, според Волков (2012), се да считат насищането и изтощаването. Моделите на еднопосочното развитие предполагат, че промяната в определена посока влече след себе си по-нататъшни промени в същата посока. Моделите на развитие по крива или по затворен цикъл допускат, че промените в една посока създават условия за по-нататъшни промени в други, в т.ч. и противоположни посоки. Например, нарастването броя на населението създава заплаха за състоянието на екологичната среда и често води до изтощаване на природните ресурси и намаляване на икономическото равнище.

Конфликтите, съревнованието и сътрудничеството, според Волков (цит. съч., 2012), също могат да се разглеждат като механизми на социалните промени. В частност, марксистите се стремят да представят живота на капиталистическото общество като постоянна борба между управляващата класа, опитваща се да запази своето господстващо положение, и угнетената, стремяща се радикално да промени съществуващия строй. Социалните промени се разглеждат като продукт на тази борба. Аналогични идеи лежат в основата на конфликтологичния модел на Р. Дарендорф. Понятието конфликт става по-продуктивно в обяснителен план, ако го допълним с понятието съревнование (конкуренция). В обществото съществуват множество съперничещи си групи. Тяхната конкуренция стимулира внедряването и разпространението на иновации. Така, лидерите на незападните държави се стремят към заимстване на западната наука и технологии, макар и настроени политически против Запада, защото разбират, че само така ще постигнат независимост и икономическа мощ. Освен това, конкуренцията влече след себе си уедряване и усложняване на съревноваващите се организации. Още Маркс показва, сочи Волков (2012), че на капитализма е присъща тенденцията към образуване на монополи, които са неуязвими за конкуренцията. Накрая, понятието конкуренция използват теориите, обясняващи социалните промени от действията на индивидите, преследващи собствени интереси. С помощта на теорията на игрите и други математически методи бе доказано, че в определени условия конкуренцията подбужда индивидите към сътрудничество при преследване на своите цели.

В **структурния функционализъм** се разглеждат механизми на социални промени, като напрежение и адаптация. Промяната се разбира като ответна приспособителна реакция на възникващото в системата напрежение. Когато се извършва промяна на някой от елементите на система, в нея възниква напрежение между тези елементи и останалите. То се решава с помощта на самопроизволната адаптивна промяна на другите части на системата. Например, американският социолог У. Ф. Огбърн в книгата си „Social change" (1922) показва, че ускореното развитие на технологиите предизвиква несъответствие между технологичното равнище на обществото и неговите социокултурни съставляващи, които се развиват по-бавно (вж по-подробно за това в раздел 3).

Социалните промени могат да бъдат в някаква степен и резултат от целенасочено и дълговременно **социално планиране**. В съвременните общества възможностите за такова планиране нарастват. Но в повечето случаи това планиране е за кратка перспектива. Често планираните цели не се постигат и даже ако планирането се оказва удачно, то винаги влече след себе си непланирани последствия. Колкото е по-дълъг срокът, за който се осъществява планирането, толкова по-трудно могат да се постигнат целите и да се избегнат непредвидените последици. Особено нагледно това се прояви в миналото в опита на комунистическите общества. Планирането предполага институционализация на промените, но институционализацията не предполага планиране.

В съвременните общества са институционализирани множество **непланирани промени**. Най-често това става в областта на науката и технологиите: една или друга иновация се институционализира, предизвиквайки социални промени, които съвсем не са планирани или само отчасти са предполагани. Механизмите на социалните промени съвсем не се изключват един друг. Напротив, някои от тях явно са взаимно свързани. Като пример се сочи, че иновациите се стимулират от конкуренцията, а в един обяснителен модел на социалните промени могат да се съчетават няколко механизма.

В. Касянов (2019) за причините за социалните промени. Спирайки се накратко на опитите при класиците, той отбелязва и съвременните

виждания по този въпрос. Според нас, заслужава интерес особеното внимание, което той обръща на вижданията на руския социолог Ю. В. Яковец (1997, 53-54), който счита, че в основата на социалните промени стоят различните потребности на хората, както биологични, така и социални. Вследствие на постоянното нарастване на потребностите на индивида, счита той, възниква необходимост от усвояване на нови територии, привличане на допълнителни природни ресурси, суровини, различни материали и оръдия на труда, източници на енергия. Както отбелязва Ю. В. Яковец, „нарастването на обема и усложняването на структурата на потребностите на човека, семейството, обществото служат като импулс за промени по всички етажи на пирамидата на обществото" (цит. съч, с.53-54).

В науката съществува и гледна точка, според която социалните промени от радикален характер обикновено се извършват вследствие на външно въздействие или нахлуване отвън. На това настоява американският социолог И. Валерщайн (1997, 16), който в същото време подчертава че в определен случай, като причина за такива промени могат да се проявят вътрешни процеси, извършващи се в самото общество. Така според И. Валерщайн, смяната на феодалната система в Западна Европа в капиталистическа се извършва вследствие на колапса на 3 основни института, на които се базира феодализмът: сеньориалната власт, държавата и църквата.

Изводи за възгледите за факторите и видовете социални промени. Както се вижда от приведения анализ на възгледите на изследователите на проблема за социалната промяна и основните фактори, стоящи в тяхната основа, социалните промени се характеризират с многообразие, и разнообразни са причините, които ги обуславят. Най-често като **причина за социалната промяна** се отделят: прогресът в науката и техниката; развитието на материалното производство и развитието на производителните сили (ПС); усложняването на структурата на обществото и постоянното нарастване на потребностите на неговите членове; противоречията и конфликтите за „разпределението" на основните ресурси, възникващи между представителите на определени класи и слоеве и т.н.

Освен това, основните причини за социалните промени могат да се поделят на **причини от вътрешен и от външен характер**: вътрешните причини възникват в резултат на функционирането на самата социална система, а външните – вследствие на взаимодействието на тази система с външната среда.

В съвременните социални науки все повече се налага и мнението, че в процесите на социална промяна важна роля играят и **конфликтите на поколенията**. Антрополози, биолози и др. забелязват това още при наблюдението на социалните отношения в стадото маймуни, където младите и силни самци се налагат със сила над по-възрастните и дори на вожда. Днес в социалните отношения на хората, живеещи в социални групи това вече е диференцирано, съобразно зрялостта на обществото или културните традиции (някои изследователи виждат в това консерватизъм, напр. патернализмът все още има влияние дори в такова модерно общество, каквото е японското – бел. авт.).

И в най-ново време антрополозите виждат в конфликта движеща сила на промените и развитието. Интересното е, че те се базират на географска основа („географски различия в осигуреността с ресурси"). Още в зората на човешката цивилизация онези човешки общности, които страдат от недостиг на храна, облекло, жилища (поради различната снабденост на средата в която живеят или временен недостиг, поради природни катаклизми, неурожай и др.) го „компенсират" чрез ограбване на съседите си. Фр. Ратцел обобщава това в борбата за жизнено пространство (Lebensraum), което по-късно се използва от идеолозите на националсоциализма за оправдаване на външната експанзия.

Б. Шефърс (B.Schäfers, 1995, 2005) отделя специално място на поколението и биографията като динамизиращи фактори на социалната промяна (Generation und Lebenslauf als dynamisierende Faktoren). Според него, особено внимание – и от гледна точка на пространственото планиране (ППл) – заслужават процесите на социална промяна, дължащи се на променените модели на живот/ биография и на взаимовръзката на поколенията (Weymann, 1998, цит. по B. Schäfers, 2005). С променените модели, базиращи се на силно нарасналата продължителност на живота, на промяната на генеративното

поведение, на индивидуализирането и т.н., се променят съответните социални институции, от семейството до пенсионното осигуряване. Все повече институции се специализират в определени периоди на живота. Изследването на жизнения цикъл разработва свързващите линии между трите посочени равнища на социална промяна теоретично и емпирично в досега малко разглеждана еднозначност (Mayer, 1990, цит. по B. Schäfers, 2005).

3. Теории за социалната промяна

В продължение на последните няколко века в социалните науки се разработват теории за социалната промяна, които се характеризират с изключително многообразие на подходи на обяснение. Особено интензивно този процес върви от края на XIX и началото на XX век. Така, **първите социални теории** искат да обяснят обхватната революционна промяна на традиционните общества по пътя към индустриално-капиталистически общества, докато днес това са модернизацията, глобализацията, постиндустриалното общество. Тук ще се опитаме първоначално да направим един кратък обзор на теориите, след което ще се спрем на два съвременни опита.

В социалните науки теориите за социалната промяна обикновено се поделят в зависимост от периода (времето) на възникване и съобразно подхода на обяснение. Ако по-ранните (старите) теории за еволюцията и прогреса представят историческия процес квази телеологично[1] с еднолинейно развитие, то съвременните теории за социалната промяна изхождат от времева последователност на структурни форми и структурни принципи. При тях обяснението на причините за социалната промяна вече не се обясняват монокаузално (напр. само чрез техническото развитие, икономическата база, културата, религията и т.н.), а се изхожда много повече от обширната взаимозависимост на социалните сфери на действие (Wenzel,

[1] Телеология (от старогр. Τέλος/ *télos*, ‚цел, край' и λόγος/ *lógos* ‚учение') – учение което описва, че действията или въобще процесите на развитие протичат преходно ориентирано към целта. Аристотел напр. свежда една такава форма до формите и начините на поведение на живите същества, както и на неживата материя на видимо или действително иманентната целесъобразност до неподвижните двигатели като първоначална причина на Космоса като цяло (бел. авт.).

J., 2013), при което едни сфери могат да изпреварят други (!) Най-често се отделят (Fuchs-Heinritz, W.; Klimke, D.; Lautmann, R.; Rammstedt, O.; Stäheli, U.; Weischer, C.; Wienold, H. (Hrsg., 1981): По-ранни теории на насочваната промяна; Ориентирани към конфликтите теории; Структурни и културологични теории на социалната промяна.

Към представителите на т.нар. **по-ранни теории на насочваната промяна** се отнасят Огюст Конт, Карл Маркс, Хърбърт Спенсър, Емил Дюркем, Уилям Ф. Обърн, Талкът Парсънс и др. (Stefan I., 1991). За О. Конт социалната промяна се дължи преди всичко на нарастващото използване на научни методи във всички сфери на живота, за Маркс – в противоречието между производителните сили (ПС) на едно общество и неговите отношения на собственост и класи в т.нар. от него производствени отношения (ПО).

Социолозите и културните теоретици от края на XIX век често привличат даже еволюционната теория на Дарвин за обяснение на социалната промяна (Boudon, R., 1979, Кар. V, VI.). Така, Х. Спенсър сравнява социалната промяна на обществата с развитието на живите организми. Е. Дюркем вижда като важна движеща сила и форма на изразяване на социалните промени нарастването сложността на обществото. По-горе цитираният автор на понятието „социална промяна" У. Ф. Огбърн, освен че го характеризира, той го свежда до технически изобретения. Днес бихме казали, че движеща сила са техническите иновации. За Т. Парсънс социалната промяна се състои преди всичко в промяната на нормативната култура, което застрашава стабилността на цялата система и води след себе си нова промяна. Общо, според Парсънс, този процес може да се разглежда като процес на модернизация, който води със себе си повече благосъстояние и образование.

Сред значително влиятелните теории са т.нар. **ориентирани към конфликтите теории.** Всички посочени по-горе теории игнорират значително аспектите на властта. Съвременните многодимензионални теории на социалната промяна имат като общо, че насочват вниманието си към противоречията в интересите, конфликтите и изостаналостта в развитието и които насочват към създаване на социално напрежение.

Към конфликтните теории на социалната промяна може да се отнесе преди всичко теорията на К. Маркс (към неговите предшественици се причислява Томас Хобс, който разглежда стремежа към власт като източник на обществена промяна). Наистина и Маркс постулира, че има определена посока на развитие на обществените промени, но той счита, че всеки нов стадий е свързан с нова форма на социално неравенство, което трябва да се преодолее чрез масивни конфликти. Вилфредо Парето обяснява социалната промяна с циркулирането на елитите. Също Люис Козер вижда главната движеща сила на социалната промяна в конфликтите между властващи и безвластни във всяко общество. За Макс Вебер (Schluchter,W., 1979) неформалното упражняване на власт, респ. институционализирането на властта/ господството и социалната промяна са имплицитно взаимно зависими. Формите на традиционно господство са насочени по-скоро към възпрепятстване на социалната промяна, легалните форми на господство го канализират чрез правила и институционализирани устави, обратно, харизматичните господари могат да инициират обширни социални промени. Маргарет Мийд подчертава, че първите стъпки на социални промени никога не се въвеждат по демократичен начин. Ралф Дарендорф (Dahrendorf , R., 1992, 8) вижда социалната промяна, че се предизвиква от „антагонизма на права и предлагане", който се разтоварва в социален конфликт „между искащи и заситени групи" (пак там, 1992, 8). Люис Мамфорд вижда началото на цивилизацията – и на ускорените промени – в ранната младокаменна епоха, когато хората добиващи знания чрез труд, откриват своята сила над другите. Тук можем да си спомним тезата заложена от Артър Кларк в „2001: Космическа одисея" (2001: A Space Odyssey) за превръщането на маймуната в разумен хуманоид! (бел. авт.). С времето това малцинство – чрез господство, контрол и нарастване на богатството – заместват първоначалния без господар (сегментиран) модел на порядък. Така възникналите класови общества развиват нови материални нужди и ценностни представи. От това възниква социалното неравенство като „мотор" на социалната промяна.

Като следствие на конфликтните теории, социалната промяна стартира винаги когато в хода на икономическото развитие възникват социални напрежения и са свързани със смяна на елитите. С това господстващите социални класи или слоеве понасят загуба на статус, страда тяхната

легитимност. Вместо това се появяват нови групи елит, които показват по-големи иновативни способности. Такава загуба на статус може да бъде предизвикана и от външни влияния, като напр. от загубена война.

Като важна група в по-ново време се отделят т.нар. **структурни и културологични теории на социалната промяна** (Oesterdiekhoff, G, W., 2016). За Маргарет Мийд социалната промяна започва винаги с нови идеи на индивиди, които се възприемат от малки групи хора в малки светове. Също Бронислав Малиновски не разделя промяната на културна и социална, която се получава от незадоволеността от дадена актуална ситуация или от непоносими форми на неравенство в едно общество. През 50-те години на XX век с Алфред Радклиф започва значително да различават понятията социална и културна промяна. В периода на 50-70-те години решаващи за социалната промяна са преди всичко технологичното развитие и икономическият растеж на капиталистическата икономика, които намират израз в структурните промени на икономическата, регионалната и социалната структура (напр. урбанизация, демократизация, поява на тезите за обществото на средната класа).

Доминирането на **теориите за модернизацията** води до насочване все повече на погледите към обществените и икономическите структури и приносите на отделните актьори и техните „системи на значение" се неглижират. Като реакция на това, в хода на културната промяна/обрат (cultural turn) в социалните науки, изследванията на социалните промени се преместват от 90-те на XX век към промените на индивидуалните системи на действие и значение (Stangl, W., 2015). Под културата се има предвид при това цялата „практика на водене на живот", която характеризира и физическия околен свят и организма. Но и културоложкият анализ на промяната изпада в трудност при определянето на своите собствени граници, напр. при обяснението на институционалната промяна и макросоциологичните промени, като глобализацията.

Британският социолог Антъни Гидънс (Giddens, A., 1979), считан за един от най-влиятелните днес, се опитва в своята „теория на структурирането" да опише взаимовръзката между промяна на социалната система и действията на отделните актьори като процес на взаимодействие и

с това, според редица изследователи, стига отново до „проблема за кокошката и яйцето”: дали действията на актьорите характеризират системата или обратно?

Днес социалната промяна се дефинира от повечето автори (Weymann, A., 1984, 14), без вземане под внимание на конкретните причини, по-неутрално и по-скоро дескриптивно, като „промяна в структурата на една социална система” (влияние на „теорията на системите”, бел. авт.). Последната (социалната система) може съответно да се наблюдава на различни обществени равнища (Lévi-Strauss, C., 1975): на макроравнище на социалната структура и култура (вж повече при Jäger, W., 2011, 10); на мезоравнището на институциите, корпоративните актьори и общности, и на микроравнище – лицата и техните биографии” (Weymann, A., 1998, S. 14.).

По-долу ще се спрем на два съвременни опита за обобщаване на теориите за социалната промяна, а именно: всекидневни и научни теории; еволюционистични, марксистки, модернистични и микросоциални теории. Видно е, че авторите се стремят към научна етика, като обхващат възгледи отляво и отдясно. Но все пак интересното е, че нито едно от тези две съвременни изследвания не посочва като важна за обяснение на социалните промени съвременната стадиална концепция на американския икономист Уолт Ростоу (1960), която у нас получи значително разпространение (бълг. превод „Стадии на икономическия растеж” с подзаглавие „Некомунистически манифест”, Изд. Делфин-прес, С., 1993).

3.1. Всекидневни и научни теории за социалната промяна (Г. Клайнинг)

Немският социолог Г. Клайнинг (G. Kleining, 1991) отделя два вида теории за социалната промяна: всекидневни и научни (последните поделя на класически и нови). **Всекидневните теории**, според него, възникват като „наивни” реакции на изживяни и предполагани промени. Те са резултат на идеологически и нормативни условия в едно общество, предадени чрез семейното възпитания, най-често с традиции. От отминали и чужди култури те са достъпни чрез митове, приказки, религиозни писания, а от нашата

култура също чрез социалните изследвания. Все пак Клайнинг отчита, че значението на всекидневните теории е признато едва през последните десетилетия (Schütz, Luckmann, 1979), те са все още малко изследвани, макар повече да са определяли възгледите на хората за техния жизнен цикъл и света, отколкото научните теории. Сегашните мирогледи изглежда, счита той, са определени от идеята, че времето се е развивало много бързо и се определя от прагматичността и рационалността – частното/ приватното е отделено от общественото, характеризира се от общността и органично-цикличните процеси (формиране и протичане, вж Kleining,1990).

Научните теории за социалната промяна, според Клайнинг (1991), се поделят на класически и нови. Те се отнасят за всички обществени и културни сфери, за видовете действия и взаимодействия в различните сфери на живота (труд, семейство, свободно време) за институциите и организациите от икономически, семеен, политически и т.н. вид, форми на образование и господство, обществени големи групи и стилове живот (класи, слоеве, етнически групи, субкултури), системи на норми и ценности, културни и духовни свидетелства за сложните общества, държавни обединения и на „световното общество".

Обект на социалната промяна са както обществените структури (икономически, социални, идеологически), така и явленията на „повърхността", като езикови форми и мода. Подобно на по-горе посочените автори, и според Клайнинг социалните промени биват обхващани и прогнозирани кратко-, средно- и дългосрочно.

Класическите научни теории се опитват да обхванат цялостно обществено развитие. Всички допускания за условия, причини и последици от социалната промяна са същевременно допускания за природата на обществата. Счита се, че „класическите" теории чрез верифициране, модифициране и отричане са все още значително определящи за съвременността. Особено важни са позитивистичните, диалектическите и еволюционните теории за социалната промяна. Клайнинг извежда следните класически научни теории: Позитивизъм, теория на прогреса; Материалистична диалектика; Процеси на рационализация; Обществото като организъм, Еволюционна теория; Съвременни теории за социалната промяна.

Позитивизъм, теория на прогреса (Огюст Конт). Първата чисто социологична теория е тази за **обществения прогрес**. Според нея, раннобуржоазната еманципация на индивида от принудите на феодалното господство и на клерикалното потисничество, на автономия на градовете, на обособяване на търговския капитал се съпровожда с възникването на модерните природни науки, на класическата механика, на астрономията, химията и биологията. Просвещението създава идеята за модерния буржоазен индивид, Френската революция се опитва да реализира тази идея в политическата практика. Развитието на човечеството изглежда прогресира към идеално състояние на човешкото съвместно съществуване. Просвещение означава употреба на разбиране и на разум и с това същевременно – на образование. Клайнинг привежда в тази връзка идеите още на Кондорсе (Condorcet, 1794), който постулира извисяването на човечеството от суеверията и предразсъдъците към господството на фактите и не вижда граници за съвършенство на човека. Но като главен представител на това течение Клайнинг все пак вижда Огюст Конт (A. Comte, 1830-42), създателя на научната социология, който изгражда свой Закон за трите стадия. Последният твърди наличие на развитие на човечеството от теологичен през метафизичен и към позитивен стадий. На теологичния стадий религиозните обяснения определят мирогледа (фетишизъм, поли и монотеизъм), през преходната форма на метафизичния стадий господства спекулативната философия. Позитивният или реален стадий се достига, когато са валидни вече само наблюдението на фактите, експериментът и разбирането, „рационалната позитивност" (прогресът, т.е. чрез науката, която изследва все по-цялостно както природните закони, така и обществото, без все пак да е успяла да ги изучи). С това духът преминава от своето „детство" през своето „възмъжаване", както при индивида (онтогенично), така и чрез сродяване (филогенетично – бел. авт.).

Другояче виждат социалната промяна К. Маркс и Ф. Енгелс. За тях историята е история на класовите борби дотогава, докато нови форми на обществена собственост и на производствени отношения на експлоатацията отнемат базата на класовата борба. С това при тях социалната промяна е **материалистична диалектика,** развитие вследствие на противоречията. Така тази втора обществена теория на XIX век, която става основа за

модерните теории, е **историческият материализъм.** Теорията реагира на икономическите кризи, концентрацията на богатство при масова бедност и социалните проблеми на началната индустриализация. Авторите й обясняват обществените промени като стоящи във взаимовръзка и на последна инстанция като определени от отношенията, които съпровождат хората, за да произвеждат своята поддръжка на живота, т.е. чрез промените на обществения труд (теория за базата и надстройката, материализъм, K. Marx, 1859). Развитието на производителните сили (Produktivkräften), т.е. човешка трудова сила, суровини, инструменти в най-широкия смисъл, попада в противоречие с условията, при които се извършва производството и възпроизводството на живота: производствени отношения (Produktionsverhältnisse), отношения на собственост (Eigentumsverhältnisse). Последиците от това са периодично настъпващите кризи, социалните безредици и, от това възникващите революционни преобразувания. Така, обозримата история, според тях, е история на класовите борби. Тя се поделя съобразно начина, по който съответната господстваща класа присвоява продуктите на труда на потисканите (Marx/ Engels,1848). Условията на експлоатация при капитализма почиват на основното противоречие на частното присвояване при обобществяване на производството; тъй като частното присвояване нараства с нарастващото разделение на труда, се изострят и техните противоречия (Engels,1880).

Марксистката теория показва, че обществените противоречия са неразличими за наивния наблюдател, при което може се да създаде продуктът на капиталистическия начин на производство (стоката) (Marx,1867). Обществените промени са иманентни на обществото, единството и борбата на противоположностите движат обществеото развитие (диалектика). Марксистката критика на капитализма във фазата на възникване на едрото индустриалното производство е доразвита от В. И. Ленин (1917) за либералния висш стадий на капитализма. Възникването на банковия капитал и износа на капитал обясняват условията и динамиката в развиващите се страни днес (теория на империализма).

В капиталистическите общества държавата и нейните институции (напр. образователни институции) са инструменти на господстващата класа за репресия (по-новите марксистки теории различават обаче функции на

услуги и функции на репресии). От Бернщайн, Кауцки и меншевиките насам се различават ортодоксален и реформистки, социалдемократичен марксизъм: материалистичната диалектика е изоставена от реформистката.

Г. Клайнинг (1991) отделя специално внимание на възгледите на Хърбърт Спенсър, за когото отново **индустриализацията** е тази, която създава първо предпоставките за това, че може да се ускори процесът на смяна от невзаимосвързано сходство (на племенните общества) със структурирано взаимосвързано несходство и на военно-деспотичните с индустриално-мирни.

Накрая Г. Клайнинг се спира на възгледите на Макс Вебер, според когото дългосрочно създадените, респ. действащи **процеси на рационализация** водят до налагане на модерния капитализъм, на „най-съдбоносната власт на модерния живот".

Обществото като организъм, еволюционна теория (Хърбърт Спенсър, Емил Дюркем). Третата важна класическа теория за развитието на обществата, според Г. Клайнинг (1991), е схващането, че социалните организации са подобно на организми, те следват биологичните закони. Ч. Дарвин (Darwin,1859) свежда развитието на видовете до 3 фактора: наследство, мутация и селекция. Силното нарастване на населението в Европа, концентрацията на населението в градовете вследствие на индустриализацията и нарастващото разделение на труда (РТ) са свидетели на огромни промени в обществената структура.

Х. Спенсър (Spencer, 1907) интерпретира развитието органично: „С растежа на обществата настъпва нарастваща диференциация**.** Както при развитието на едно семе в дърво или на едно яйце в животно, се променя и обществата структурата от хомогенна към хетерогенна, от проста към сложна". Диференциацията била функционална („диференциация на функциите"). За него обществата се поделят, първо, на господстващи и господствани, господстващите се поделят на религиозни и светски, които на свой ред се диференцират и предизвикват все по-различни форми на господство и контрол. Същевременно господстваните се диференцират на касти, класи и гилдии с нарастваща подялба на функциите. За Х. Спенсър,

„както гравитацията е природен закон на физическия свят, така и нарастващата диференциация е закон на обществения свят".

Френският социолог Е. Дюркем (Durkheim,1893) си поставя въпроса, как такива хетерогенни, сложни общества се задържат споени. Неговият отговор гласи: Частите на едно общество са свързани чрез солидарност**,** която се променя от „механична" при простите общества - в „органична" при сложните. С това се променяла и функционалността. Простите общества с малък брой население (ловци, земеделци, животновъди) имали същите дейности, които стоят успоредно, а сложните общества с голям брой население изпълнявали множество различни задачи, които обаче трябвало да се отнесат една с друга. Сплотяването или социализирането тогава е „органично", в уважаването на взаимната принадлежност на различното.

Като нов период на изграждане на теории за социалната промяна Г. Клайнинг (1991) отделя годините след Първата световна война. Той счита, че тогава се разработват **специфичните теории** на социалната промяна. В началото е гореспоменатата теория на Огбърн (Ogburn, 1922) за **„културното изоставане"** (cultural lag), която и до днес е една от най-популярните (вж повече по-долу при Б. Шефърс, 1995, 2005, 2018). „Културното изоставане" на сферите, които Маркс характеризира като обществена „надстройка" (Überbau), т.е. на културата и на правото, на политиката и на образованието, Огбърн вижда като главна причина за социалните конфликти (Огбърн разработва по-късно на основата на тази теория метода на оценка на последиците от техниката и е активно ангажиран с политически консултации, за да се възпрепятстват нежелани въздействия на технически индуцираната промяна).

Съвременни теории за социалната промяна. Според Г. Клайнинг (Kleining 1991), има множество научни теории, които градейки се върху класическите, се опитват да обяснят социалната промяна през XX век, най-често отнесени към западните индустриални страни (ИС) и техните въздействия върху социалните структури и форми на живот на повече традиционните общества. Г. Клайнинг представя най-важните, доколкото те засягат преди всичко общите обществени развития. Той ползва обзора на различните по-нови подходи в сборниците за социалната промяна на

Етциони (Etzioni, 1964), Цапф (Zapf, 1970), Драйцел (Dreitzel,1972) и Ханф (Hanf,1975). Тук те отделят преди всичко следните теории: за бюрократизирането и целевата рационалност; за типове на социално действие; за социалната промяна като промяна на културата и др.

Бюрократзиране и целева рационалност (Макс Вебер). Според Клайнинг, М. Вебер пръв представя обхватно бюрокрацията като инструмент на господство. Господството е „шансът една заповед с определено съдържание да намери отзвук/ послушание при конкретни лица (Weber, Bd. 1, S. 28, цит. по Г. Клайнинг, 1991). Господството трябва да бъде обосновано.

За Вебер има 3 чисти типа легитимно господство: легално, традиционно и харизматично (Weber, Bd. 2, S. 551-558). Легалното господство е рационално, то почива върху вярата в легалността на законовите порядки и на назначените/призваните чрез тях лица за упражняване на господството (Weber 1976, Bd. 1, S. 124). Нейният най-чист тип е този чрез бюрократичния административен апарат, носен от модерни професионални служители с регулиране на компетенциите, йерархия на службите, апарата на картотекиране и заучими правила. М. Вебер ги нарича „основа, предпоставки и намерения на педагогическото действие на администрацията" (Weber 1976, Bd. 2, S. 559-560, цит. по Г. Клайнинг, 1991).

На типовете господство, според Вебер, отговарят **типове на социално действие (**Typen des sozialen Handelns). То може да бъде дефинирано целево-рационално, ценностно-рационално, афектуално (емоционално) и традиционно (S. 12). Бюрократичното действие е свързано идеално типично чрез лоялност към службата с материална цел (S. 561), т.е. целево-рационално. Идеално типологичното разглеждане на Вебер се превръща в т.нар. „социология на развитието" (Entwicklungssoziologie), чрез интерпретация на прехода от комунализация към социализация в прехода от афектуална, респ. традиционна към ценностна, респ. целево-рационална взаимна принадлежност (Weber 1976, Bd. 1, S. 21) и на диагнозата на обхватните процеси на рационализация при развитието на съвременната европейска култура (Weber 1947, Vorbemerkung).

Съвременната бизнес-етика (Wirtschaftsethos), „духът на копитализма" (Geist des Kapitalismus) възниква, според М. Вебер, от рационалната етика на аскетичния протестантизъм (Weber 1904, S. 12). Модерният капитализъм е обърнат към рационалната административна държава (Weber 1976, Bd.2, S. 823-845). Бюрократичната структура е рационална, тя е технически най-високо развитото властово средство (Machtmittel, S. 580, 586). Интелектуализмът обаче, счита той, „разочарова" света, за да израсне по-бързо искането към света и начина на живот за разумен порядък (sinnvoller Ordnung, Weber 1976, Bd. 1, S. 308) (социология на организацията/ Organisationssoziologie).

Социалната промяна като промяна на културата (Уилям Ф. Огбърн). Както вече бе споменато по-горе, У. Огбърн въвежда в литературата понятието **„социална промяна"** през 1922 г. със своя труд „Social Change". Срещу биологичните теории той подчертава значението на културата за обяснението на социалните промени. Културата за него е „социалното наследство" на човека. Не развитието на наследените духовни способности обяснява формите на живот, а културната промяна. „Културата", според Огбърн, трябва да се схваща широко. Следва да се различава: „нематериална култура" (език, социална организация, изкуство, знания, вяра, морал, право, морал) и „материална култура" (материалните части на живота, продуктите, технологиите). Цивилизацията за Огбърн е модерната форма на културата (Ogburn 1964, S. 4-5). Доминирането на материалната култура характеризира цивилизацията. Културата израства чрез изобретения и открития, които често са направени едновременно от независими изследователи, като напр. физическите закони за газовете, откритието на киселината, изобретяването на далекогледа, на микрофона и т.н. (цит. по. Г. Клайнинг, 1991, 90).

Акумулирането, натрупването на културно важни елементи стимулира откритията, също както и дифузията, разпространението на културни познания. Културата е полезна за хората, но хората могат да се защитават от промяната чрез възпрепятстване на изобретенията или тяхното разпространение, чрез групови интереси, социален натиск и силата на навика.

Социалната промяна създава проблеми в адаптацията на културата и човешката природа една към друга, които се изразяват като физически

болести и трябва да се преборят чрез предпазлива промяна на културните норми и несъответствието на различните културни сфери една на друга (S. 364). Например, реакцията на първоначалното и в малък размер разумно изкореняване и използване на горите се забавя при нарастващото разрушаване на основите на живот: едва след като индустриалните катастрофи стават проблем, се появява защитата от катастрофи и др. (културен лаг/cultural lag, цит. по Г. Клайнинг, 1991, 200).

Подходът на анализ на културата за описание на социалната промяна е във връзка с изследователското направление културна антропология (Kulturanthropologie, вж Greverus 1978). Той е прилаган многократно и за различаване на „култура" и „цивилизация" (Kultur und Zivilisation, вж A. Weber 1951, Elias 1939, методични проблеми при Mannheim 1925; Философска антропология/Philosophische Anthropologie).

Разрушаване на индивида (критична теория). За този подход може да се види по-подробно при П. Стоянов (2020) „Критично социално мислене и география". Затова тук ще се спрем по-накратко. Ранната Франкфуртска школа на социологията (1931-40, първоначално във Франкфурт на Майн, след това в емиграция е свързана с имената на М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Х. Маркузе и др. Тяхната програма е въпросът, „защо човечеството вместо да навлезе в едно наистина човешко състояние, е потънало в нов вид варварство (Horkheimer, Adorno, 1947). „Критичната теория" (Kritische Theorie, Horkheimer,1937) се занимава с големите катастрофи на 30-те и 40-те години на XX век - сталинизъм, фашизъм, световна война, избиване на евреите. Отговорът е: най-висшето постижение на човешкия дух, обективният разум, който чрез рационалността донася освобождаването на човека от мита, прави независим и „се обективизира", става инструмент, но се обръща и срещу самия човек. В тоталността на управлявания свят изчезва индивидът, неговото разрушаване е последицата от апарата. Още в гръцката история на духа, в Омировия епос, може да се наблюдава обективизиране на духа. Рационалността постига своя пик през Просвещението, но рационалното действие първертира през модерността в авторитарната държава. Рационалността отвръща на удара в митовете. Упадъкът е тотален, също културата е засегната от него (културна индустрия/Kulturindustrie, Horkheimer, Ardorno, 1947; Horkheimer, 1947). В управлявания свят изчезва

самата възможност за критика (културен песимизъм). Х. Маркузе (Marcuse, 1964) описва „Обществото без опозиция" (Gesellschaft ohne Opposition). Известни паралели на анализа показват трудовете на Д. Лукач (Lucacs, Gy., 1923, 1954).

Структурен функционализъм, еквилибриум (Талкът Парсънс). Най-влиятелната социологична теория между 1950 und 1970 г. в Западна Европа и в частност във ФРГ е тази на Т. Парсънс. В нея се усеща влиянието на теорията на системите. Според нея, социалните системи са системи на действие със саморегулативен контрол на поведението, т.е. са еквилибристични (поддържащи равновесие). Те се отграничават от своите „околни светове": други социални системи, системи на персоналност, системи на организми и културни системи. Социалните системи са „отворени", те си обменят информация със заобикалящите ги системи, едва чрез нея се създава връзка с физическия околен свят. Всяка социална система трябва да изпълнява 4 основни функции, без които не може да оцелее: запазване на своя модел на идентичност, интегриране на своите части, преследване на своите цели и адаптиране към околния свят, в тази последователност по важност, т.нар. „схема AGIL" (AGIL-Schema).

Социалната промяна се създава от екзогенни или ендогенни източници. Екзогенните въздействия произлизат от „околния свят", културните, личностните и органичните системи. Особено важни са промените в другите социални системи. Ендогенните източници за структурната промяна са „напреженията", т.е. неравновесията между субсистемите. Те се премахват, както една болест, чрез лечение или чрез мерки спрямо нарушаването на развитието. Има рангуване на въздействията върху социалните системи, икономическите въздействия по принцип не са по-важни, отколкото напр. промените в културните системи (ценности, технически знания). Тъй като обаче функцията на самоуправление на модела на идентичност е най-важният механизъм на контрол за оцеляването на една система, то стабилността на ценностната система се формира като най-важна отправна точка за неговата стабилност (Parsons, 1961, цит. по Г. Клайнинг, 1991).

Дългосрочната промяна на обществата се определя от „еволюционните универсалии". Те са сложни структури, които увеличават способността за

адаптиране на живите организми по такъв начин, че само тези организми постигат по-голяма адаптация. Пример от биологията е изграждането на усещане за зрение (способността на живото същество да възприема светлинния спектър чрез определени органи – бел. авт.). За Спенсър, социалните системи подобряват своите шансове за оцеляване чрез следните универсалии, които са предпоставка за тяхното по-високо развитие: в простите общества трябва да се изпълняват функциите на основна ориентация в света, комуникацията, обикновената обществена организация и конфронтирането с физическата околна среда. Това осигуряват религията, езикът, обикновената организация на роднинство и простите технологии. Развитите общества трябва първо да прекъснат тези връзки. Това става чрез универсалиите на социалното разслоение и на културното, вместо религиозно легитимиране. Тогава те трябва да се ограничат до основаната на роднинските връзки власт за реализирането на колективни цели и използването на стоки и услуги. За това се грижат постиженията на административната бюрокрация и на финансовата и пазарната организация.

Модерните общества, най-сетне, трябва да се подсигурят с консенсуса на своите членове: те развиват универсална правна система и демократично ръководство. Това по-високо развитие дава на системните единици възможността за по-голяма автономия и плурализъм (Parsons,1964, цит. по Г. Клайнинг, 1991).

Теории на системите, кибернетика (Никлас Луман). Във връзка с теориите в биологията, термодинамиката, особено с теорията на информацията и кибернетиката и на практиката на бюрократичното управление е пренесено понятието „система" върху социалните образувания. Според Н. Луман, системите са универсалистични, тяхната обща функция е редуцирането на сложността чрез селекция. По-старата теория на системите различава система и околен свят (System und Umwelt), по-новата въвежда понятието „самореференция" (Selbstreferenz; autopoiesis), като способност на една система сама да се изгражда (Luhmann, 1984, S. 31, цит. по Г. Клайнинг, 1991). Тогава, социалната промяна е структурна промяна на системите.

Структурализирането предполага самоподдържане (Selbsterhaltung), а „самореференцията" (Selbstreferenz) решава за промяната или непромяната на

една структура. На мястото на биологичната адаптация (Anpassung) Луман поставя 3 разлики, които характеризират социалната промяна на системите: тази между система и околен свят (адаптиране към околния свят), тази между елемент и отношение (самоадаптация), последната е реакцията на една система на инхибирани възможности. Пример са т.нар. общества на благоденствието (welfare societies), съобразно концепцията за „социалната държава" на ордолиберализма (бел. авт.). Те трябва да реагират на създадените от самите тях проблеми, без по този начин да се постига по-добро отношение към самите тях или към околния свят (S. 470). Структурните промени са или адаптиране или неконтролирани морфогенетични процеси, но и целенасочените (телеологични) последователности са редки.

Колонизиране на жизнения свят (Юрген Хабермас). **За Г. Клайнинг (1991) е**дна от новите теория през XX век за социалната промяна е тази на Ю. Хабермас (1981). Той отделя в модерните общества две сфери: „жизнен свят" (*Lebenswelt)* и система (*System).* Жизненият свят отговаря на „комуникативното действие" (kommunikative Handeln), той е ориентиран към символите, езика и разбирането. В жизнения свят хората се разбират чрез факти (Tatsachen), норми (Normen) и изживявания (Erlebnisse, за понятието „жизнен свят"/ Lebenswelt вж Schütz/Luckmann,1979 за да се разбере разликата спрямо понятието „жизнено пространство"/Lebensraum на Фр. Ратцел – бел. авт.). В жизнения свят господства „комуникативният разум" (kommunikative Vernunft), способността която хората притежават да се споразумяват.

Обратно, „системата" (System) е сдружение за управление, състоящо се от субсистемите стопанство и държава, които се характеризират с целево-рационално действие и разполагат със средствата пари и власт. Така, според Хабермас, социалната промяна сега се създава от това, че жизнените светове биват „отделени" от системата и при това биват прогресивно рационализирани, така че средствата на системата пари и власт проникват в жизнените светове чрез позитивното право („медиатизиране"/Mediatisierung), т.е. общественото в частното и че с това се фрагментира всекидневното съзнание. Хабермас нарича този процес „колонизиране на жизнения свят" (Kolonialisierung der Lebenswelt). С това конфликтите се преместват в

жизнените светове. Създава се обективизиране, патологично преформиране на жизнения свят, което само тогава може да се избегне, ако жизненият свят се оттегли от засегнатите функции и се защитава (Habermas 1981, S. 549, цит. по Г. Клайнинг, 1991). Така оставала известна надежда. За Хабермас, тези тенденции са характерни за постлибералните общества, като тези на „организирания капитализъм" (organisierter Kapitalismus), както и на „бюрократичния социализъм" (bürokratischer Sozialismus, S. 563).

Теории за развиващите се страни. Според Г. Клайнинг (1991) почти всички традиционни и модерни теории за социалната промяна се отнасят за развитите индустриални страни (ИС). Развиващите се страни (РС) дълго време, а и днес все още, се мерят по състоянието на развитите. Цитирайки Б. Ф. Хозелиц (Hoselitz 1977), Г. Клайнинг вкарва за обяснение концепцията за **модернизацията,** описвана от Д. Лернер (Lerner, 1958) в страните от Близкия изток в 4 етапа: урбанизация, подобряване на формалното образование, използване на масмедии, участие в политически избори.

М. Леви (Levy, 1969, S. 11) дефинира модернизирането като нарастващо използване на нечовешки и неживотински енергийни източници и нарастваща ефективност на инструментите. Повечето индикатори дават при сравняване на страни, САЩ като „най-модерната" общност. Все пак тази тенденция, според нас, все повече се нарушава, напр. в разработвания от Програмата за развитие на ООН/ПРООН (UNDP, United Nation Development Program) и ежегодно изчисляван „индекс на човешкото развитие" (Human Development Index), страната „репер" е различна всяка година.

За Клайнинг (1991) нарастващите икономически и социални проблеми тъкмо в модернизираните или вестърнизирани РС са довели до разработването на други, по-малко позитивистични теории, напр. тези за „център-периферия", „теория за зависимостта" на Д. Сенгхаас (Senghaas, 1974) и др. Първата е доста известна и у нас, а по-подробно за последната може да се намери при П. Стоянов (2018).

Постиндустриални и постмодерни общества. Тук Г. Клайнинг (1991) привежда нови популярни в социологията на XX век теории и концепции за постиндустриалното общество. Като постиндустриални

общества А. Е. Турен (Touraine, 1969) и Д. Бел (Bell, 1973) характеризират тези, чието производство се определя от третичния сектор, от услугите и технократите. Френският социолог Ж. Фурастие (Fourastie,1963), като автор на хипотезата за трите сектора на икономиката, описва прехода към обслужващо общество (вж Giddens, 1973). Днес се дискутира дали с предположената промяна в ценностите при младата генерация (постматериализъм, вж Inclehart,1979, Kmieciak 1976) и променените нагласи в политиката („нов консерватизъм") и архитектурата (постмодерно, вж Habermas,1985) може да се направят заключения за нови обществени развития. Към това се прибавя концепцията на У. Бек (Beck,1986), описваща т.нар. „рисково общество" (Risikogesellschaft) като „друго модерно" (andere Moderne).

Изводи за теориите за социалната промяна. Очевидното многообразие и противоречивост на представените от Г. Клайнинг (1991) тук теории ни кара да си зададем въпроса, коя все пак е „вярната", „правилната"? На този въпрос може да не се отговаря, защото тя предполага надисторическа истина при историческото развитие. Наистина историческият обзор показва силна зависимост на теориите от определени проблеми на времето, в което те са възникнали. Това важи както за еуфорията от прогреса при Кондорсе и Конт, така и за инструментализирането и фрагментирането на „фактите" от т.нар. „движение за индикатори" (вж повече за това Стоянов, П., 2009, с. 181, Система на индикаторите).

Г. Клайнинг (1991) заключава също, че ако една теория не може да се отдели от своето време, нито от обществените групи, които я носят и които я ползват, то тя отразява само определени белези, които излизат извън нейното обществено положение. За него има прости и сложни, метафорични и аналитични, утвърдителни и критични теории, такива които избягват противоречията и такива, които се опитват да ги обяснят, теории за които социалните катастрофи са просто предприятийни инциденти, и други, които те следва да бъдат изучени за да бъдат избегнати.

Това означава също, че всички теории за социалната промяна, така или иначе, имат идеологично/политическо съдържание.

3.2.Еволюционистични, марксистки, модернистични и микросоциални теории (Б. Шефърс)

Един от водещите съвременни немски социолози Бернхард Шефърс (Bernhard Schäfers, 1995, 2005, 2018) отделя значително място в своите изследвания на теориите за социалната промяна. Той също в по-голяма степен търси и връзката на социалната промяна с пространственото развитие. Така Шефърс отделя: големи и малки теории, както и историко- и социалфилософски тълкувания/интерпретации, респ. вижда социологията като теория на социалната промяна.

Систематизиране на социологичните теории. Според Б. Шефърс (2005), множеството теории за социалната промяна, позовавайки се на Драйцел (Dreitzel, 1967), Цапф (Zapf 1978), Шойх (Scheuch 2003) може да се подели на: еволюционистични и неоеволюционистични теории; структурен функционализъм и системна теория; марксистки теории; теории на социалната мобилизация, на модернизацията и на обществената трансформация; микросоциални теории на промяната на биографии и динамиките на поколенията. За него във всички теории водеща роля играят въпросите за „същинските" причини на социалната промяна и техните доминиращи сфери, икономика или техника (като напр. „дигиталната революция"), културата или политиката. В по-новите теории се вземат също под внимание процесите на **европеизация и глобализация** на националната социална структура.

Също така и Б. Шефърс счита, че вече са преодоляни теориите, които подчертават само една причина за социалната промяна, като напр. **нарастващото разделение на труда (РТ)** при Емил Дюркем или смяната на жадните за власт елити при направляването на държавата и обществото при Вилфредо Парето. Но все пак, Б. Шефърс (2005) сочи, че обяснителната сила на теориите на социалната промяна и тяхното прогностично съдържание не трябва да се надценява, тъй като – както подчертава Н. Елиас (N. Elias, 1997) – има повече непредвидими последици от социалното действие и лежащите в основата му мотиви се променят или могат да се обърнат.

Както споменахме в т. 1, през новия век Б. Шефърс (2018) отново се занимава със социалната промяна. За него чрез това понятие се изразява, че социалните структури се намират в продължителна движение. Те се променят все пак не по еднакъв начин, а най-често така, че политическите, правните и културни факти, „надстройката" по Карл Маркс, се намират спрямо техническите новости и иновации в производствената сфера в **културно изоставане/cultural lag** по Огбърн (Ogburn, 1967, вж по-подробно по-долу).

За **големите обществено-научни теории**, според Шефърс (1995, 2005) социалната промяна е било и е нещо от само себе си разбираемо. При това обществените теории от XIX век и началото на XX век се опитват да обяснят (било то при Сен-Симон, Спенсър, Маркс, Дюркем, Вебер и др.) започналата и ускорена от индустриална революция и господството на капиталистическите икономически форми и социални структури, социалната промяна на нормите и обичаите, на семейния живот и на условията на труд, на структурите на господство и мирогледите.

В по-новото си изследване Б. Шефърс (2018) се базира на обзора на теориите за социална промяна, който дават освен Драйцел и др. (Dreitzel 1967), посочени по-горе, но и на по-нови, като Йегер и Майер (Jäger und Meyer 2003), Шойх (Scheuch 2003a, 2003b), както и на Цапф (Zapf 1984). Ако се оставят настрана по-старите философски и социалфилософски теории за промяната на социалните и политически структури, казва Шефърс, дискусията за причините и регулируемостта на социалната промяна започва с „двойната революция" на Хобсбом (Doppelrevolution, вж Hobsbawm 1962, 13), когато чрез взаимодействието на политическите революции, особено на последвалата Френска революция през 1789 г. и на произлизащата от Англия индустриална революция, обширно се променят обхванатите от тази динамика общества. Ще припомним, че Ерик Джон Хобсбом (Eric John Ernest Hobsbawm, 1917-2012)[2] е британски историк от полски произход, марксистки ориентиран, занимаващ се със социална история и икономическа социология. Хобсбом става известен най-вече със своя 3-томен труд за историята на XIX век и допълващ том за „краткия XX век". Под понятието „двойна революция"

[2] В някои транскрипции името му се предава като E. Хобсбаум, предид на това че името на фамилията му до емиграцията от Полша в Англия се изписва като Obstbaum (бел. авт.).

той има предвид извършената индустриална и политическа революция в Германия през XIX век.

Историко- и социалфилософски тълкувания/интерпретации. За Шефърс (2005) предшестващи теории се намират в тълкуванията и философиите на историята от античността насам. Тук се проявяват все още и до днес използвани модели, но с нови вариации. Дългосрочните тенденции на социална промяна, казва Шефърс, се определят от подем и упадък на империи и култури или накрая от целенасочена еволюция, като напр. от процесите на цивилизацията по Елиас (Elias, 1997). Средновековното християнство – както преди това юдаизмът – придава на историко-философските модели на тълкуване тези от есхатологията и на „очакването за спасение"(Heilserwartung), които в секуларизирана форма стават съдържание на утопиите от ранното ново време, на теориите за общия и индивидуален морален прогрес във философията на Просвещението и накрая на убежденията на историческия материализъм. Шефърс коректно дефинира възгледите във философията на историята и теорията на обществото на марксизма, според които пътят на човечеството е ясно зададен: той лежи в един процес на отстраняване на социалното неравенство, което се налага с „падането на човека" (Sündenfall)[3], с присвояването на собственост до експлоатацията на други хора и която определено ще бъде отстранена в обхващащото света комунистическо общество. Това монофункционално тълкуване днес, счита Шефърс (2005) е преодоляно. Тук според нас, може да се види връзка с развитието на критичната теория (вж повече при Стоянов, П., 2020), както и на теорията на критичния рационализъм (вж повече в раздел Малка библиотека в настоящия том). Но все пак Шефърс напомня, че характеристиките и преди всичко оценките на формите на социално неравенство продължават да са важен фактор на социалната промяна.

Социологията като теория на социалната промяна. За Шефърс (2018) самото възникване на социологията е свързано с необходимостта да се обясни основната промяна от традиционно към модерно индустриално общество. От Огюст Конт (Auguste Comte, 1798–1857) насам, на който се дължи понятието „социология", всички социологични теории са експлицитно

[3] „Падане на човека" - термин, използван в християнството, за да опише прехода на първия мъж и жена от състояние на невинно подчинение към Бог до състояние на виновно неподчинение (бел. авт.).

или имплицитно също теории за социалната промяна, нейните причини и как може да се реагира на тях. Шефърс (2018) привежда възгледите на К. Маркс (Karl Marx, 1818–1883), че частната собственост на производствен капитал е не само главната причина за експлоатацията и потискането, но и за непланираната социална промяна и че „само експроприацията на експроприаторите би могла да премахне този продължителен конфликт преминаващ през историята".

От друга страна, Шефърс привежда и възгледите на критика на Маркс, Макс Вебер (Max Weber, 1864–1920), за когото капитализмът е „най-съдбоносната сила на нашето време" (Weber 2002, 560). „Резултатът от дългосрочно вървящите процеси на рационализация във всички сфери на съществуването, при което протестантската етика, особено чрез труд и призвание, става главната движеща сила" (Weber, 2002, 150). Тук се придава високо значение на идеите на К. Попър (в критиката на марксизма), на протестантския дух и на критичния рационализъм. Ще припомним, че първата концепция е представена по-подробно в настоящия сборник, а за втората, че вече значително е оспорвана, предвид на изключително високия икономически растеж в редица католически и православни общества и дори в нехристиянските общества на Далечния изток (японско, корейско, тайванско, китайско икономическо чудо).

Друга важна теория за дългосрочните причини за социална промяна идва, според Шефърс (2018), от Норберт Елиас (Norbert Elias, 1897–1990). Последният изследва, като започва с късното Средновековие, „социогнезата на западната цивилизация", продължителното изграждане на общ стандарт на поведение като база на буржоазното общество (bürgerliche Gesellschaft, вж повече при Elias 1997a, 1997b).

Все пак и за Шефърс, американският социолог У. Ф. Огбърн (W. F. Ogburn 1922) е първият, който формулира експлицитно социологична теория за причините и последиците от социалната промяна, която със своето централно понятие „културно/социално изоставане" (cultural lag, по-рядко social lag) е актуална до днес. „Един *cultural lag* настъпва, когато от два намиращи се във взаимодействие културни елемента, единият се е променил по-рано от другия и с това нарушава наличното дотогава равновесие между

тях“ (Ogburn, 1967, 328). Според Огбърн (1967), главната причина за социалната промяна е в прогреса на познанието на природните и инженерните науки и тяхната реализация в технически иновации. В своето ядро, според Шефърс (2018), тази теория е сходна с теорията на Маркс за отношението на материалната база (производителните сили/ПС) към надстройката от право и политика, морал и култура. Тук ще припомним, че и според Г. Хартфийл и К-Х. Хилман (G. Hartfiel и Karl-Heinz Hillmann, 1982, 691) т. нар. теория за преместване на фазите на културно развитие (cultural lag) гласи, че части на нематериалната култура (напр. институции, ценности, норми, организации) не могат да поддържат темпото на развитие на бързия технически прогрес в модерното индустриално общество (напр. открития, познания, методи, вж пак там, S. 124). От това следва, че възникват неравновесия или грешни адаптации в рамките на обществото. На базата на тези времеви асиметрии се стига до социални проблеми, промени на социалната структура и конфликти.

Според нас, критичният възглед в теорията на Огбърн значително се доближава до критичната теория на Франкфуртската школа за „рационализма на Запада” (вж цит. съч. Стоянов, П., 2020). След Първата световна война У. Огбърн счита, напр. че САЩ са спечелили индустриално предимство пред Европа, но това все още не е така на интелектуално ниво. Там, където социалните институции не извършват корекция, казва той, се извършва *структурно изоставане*. Като примери за съвременно потвърждаване на тезата на Огбърн могат, според нас, да се приведат още:

- Дигитализацията (независима променлива) и обхващането на множество неквалифицирани работници от социалното пазарно стопанство (зависима променлива);
- Глобалните миграции (независима променлива), поради глад, икономическо (не)участие или война, и запазването на плуралистично организираните западни демокрации (зависима променлива).

За Шефърс (2005, 2209) от въздействията на **двойната революция** на Е. Хобсбом насам, от все по-динамичното взаимодействие на индустриалната и на политико-еманципаторна революции от края на XVIII век, първоначално европейското и североамериканско и накрая всички общества се намират в

техническа и икономическа, както и на социална и културна промяна. В по-новите си наблюдения Б. Шефърс (2018) формулира „течащи тенденции на **социална мобилизация и модернизация”**, като отбелязва, че въздействията на двойната революция „обхващат страна след страна, континент след континент”. Но същевременно той се съгласява с основателно критикуваната теза, че се взема Западът за образец на протичащите промени. В частност, той привежда възгледите на Даниел Лернер (Daniel Lerner, 1984) „че западният модел на модернизацията показва известни компоненти и последователност, които са универсално релевантни”. Навсякъде, напр. урбанизацията е намалила неграмотността; с това е нараснало използването на масмедии. Успоредно на това се стига до повишено икономическо участие (нарастване на дохода/ч) и до повишаване на политическото участие чрез разпространение на изборното право (Lerner 1984, 364).

Към тенденциите на социална промяна Б. Шефърс (2005) първоначално отнася: Тенденцията към диференциране на отделните социални сфери (култура и наука, религия и образование и т.н.) и тяхната сравнителна самостоятелност; Тенденцията към секуларизиране и демократизиране на властовите и господство отношения и на социални институции; Тенденцията към капитализиране на отношенията на собственост (възникване на „капитала” в марксисткото разбиране); Тенденцията към индивидуално самоопределяне и еманципиране; Тенденцията към рационализиране и научно обосноваване на условията за съществуване в „научната цивилизация” (по Schelsky); Тенденцията към юридификация (Verrechtlichung/ Justizialisierung) на политическия и социалния, индивидуалния и колективен живот; Тенденцията към градски и индивидуализирани форми на живот и на перманентно подобряване на стандартите на живот. По-късно Шефърс (2018) разширява тези тенденции на социалната мобилизация и модернизацията на начина на живот, които започват с двойната революция: Секуларизиране на отношенията на господство и собственост и секуларизиране на условията на съществуване; Еманципиране; изискване за свобода и равенство; Капитализиране на отношенията на собственост; Рационализиране и научно обосноваване на основите на съществуване; Юридификация и повишаване равнището на участие; Социално-държавно и частно осигуряване на здравето и

застраховане от риск за живота; Урбанизация и подобряване на жизнения стандарт, свързано с постоянното разширяване на възможностите за мобилност и комуникация: комунално и регионално, национално и глобално.

С това, проследявайки все нови и нови процеси на социална промяна, Б. Шефърс (2005, 2018) отделя т.нар. **по-нови теории за социалната промяна:** Теории за модернизацията и трансформацията; Теории за зависимото развитие; Теории за дигитализация и глобализация.

Модернизация и трансформация. За Шефърс (2018) под модернизация (*Modernisierung)* се разбира процесът на трансформация на традиционните, аграрно-феодални общества в модерни, индустриално-бюрократични общества (вж по-горе посочените тенденции). При това модел/мащаб са пътищата на развитие в западноевропейските общества от началото на двойната революция насам. В социален и политически аспект модернизацията, според него, обхваща преди всичко следните съставни процеси, които са довели до развитие на основните институции на модерните общества: конкурентната демокрация и правовата държава; пазарното стопанство и нарастването на жизнения стандарт с масово потребление и регулиращата социална държава. При последните могат да се види влияние на концепциите на У. Ростоу за стадиите на растежа (вж по-горе), както и на регулационната теория (Стоянов, П., 2010) и тази за социалната държава (welfare state).

Теорията на модернизацията става около 1990 г. отново актуална с политическите промени в Източна Европа, а в Германия в частност – с кризата в ГДР. С обединението на Германия, обаче, се събират две общества с различно обществено развитие, при което социалната промяна в двете части се разглежда различно. Напр. в Източна Германия, т.е. днес „новите федерални области" (neue Bundesländer), развитието на (посочените) базови институции се интерпретира като „наваксващо модернизиране" (nachholende Modernisierung), докато необходимите реформи в Западна Германия, респ. развитите западни общества на Европа и света – като „продължаващи нататък", респ. като „рефлексивна модернизация" (reflexive Modernisierung, вж също Zapf, 2001). По отношение на преобразуването на ГДР в „нови федерални области" и процесите на политическа, социална и културна

промяна в другите постсоциалистически общества на Източна Европа възниква специфично интердисциплинарно изследователско направление „**изследване на трансформацията”** (Transformationsforschung). Само от създадената през 1991 г. Комисия за изследване на социалните и политически промени в новите федерални области (Kommission für die Erforschung des sozialen und politischen Wandels in den neuen Bundesländern) са публикувани през първите няколко години 63 изследователски доклада (Schaefers, B., 2005). Ще добавим, че присъщо на понятието „трансформация” (Transformation) е отпадането на старите и институционализирането на нови базови структури, което теоретично се обоснова още в средата на миналия век в един от най-известните трудове под заглавие „Великата трансформация” на британско-американския социолог от унгарски произход Карл Полани (K. Polanyi, The Great Transformation, 1944, нем. превод 1978, рус. превод 2002, не е известен бълг. превод).

За Б. Шефърс (2018) едно от най-важните нови явления е **социалната промяна в условията на дигитализация и глобализация.** Според него около 1970 г. с дигиталната революция започва нов етап на индустриално-техническото развитие. Той води и продължава да води към едно преди това немислимо темпо на ускоряване на промяната във всички сфери на труд и живот. База са новите информационни и комуникационни системи, компютърът и Интернет. Мрежите (нем. Netzwerke, англ. networks) на дигитална база разширяват способността, досегашните граници на комуникация и информация да получат безкрайни измерения. Чрез дигиталното управление на производствените процеси могат да се използват глобалните времеви лагове, което води до преместване на производствени мощности и до формиране на нови индустриални региони. Според Шефърс (2018) един от първите, които обхващат значението на новите информационни и производствени технологии за индивида и обществото и описват контурите на възникващото „мрежово общество” (network society) е испано-американският социолог Мануел Кастелс (Manuel Castells, 2004). Ще добавим, че по отношение на пространственото развитие, в резултат на неравномерната дигитализация се появиха концепции и понятия, като дигитална революция (digital revolution), „дигитален свят” (digital world), „дигитално неравенство” (digital inequality),„дигитално разделение” (digital

divide) и др. Дигиталното разделение, т.е. неравният достъп до дигитални технологии не само поради физически и социални причини, но и поради пространствени неравенства, води днес до негативно въздействие върху пространственото/ регионалното развитие на различни мащабни равнища, от глобалното до локалното. Това неравенство също води и до нови социални промени.

Дигиталната революция ускорява също **процесите на глобализация**. За Шефърс (2018, 2210) нейните измерения и въздействия върху индивида и обществото през по-ранните епохи, особено от началото на колониалната епоха от XV век насам, най-често се подценяват (Osterhammel/ Petersson, 2007). Той има предвид, че ако още при колонизацията финансовият сектор става все по-доминиращ, то чрез дигиталните възможности за трансфер на капитал днес той получава въздействия върху отделните нации и валутни системи, които все по-малко са измерими и политически управляеми, но са усетими за всеки индивид като анонимна власт. Затова и факторът „свързаност" все повече се взема под внимание в пространствената политика (национална и наднационална, напр.на ЕС).

Тук Шефърс отделя място и на въздействието на тези нови социални промени върху пространственото развитие. Няколко от посочените тенденции на социална промяна имат непосредствени въздействия върху промените в образеца на използването на пространството (Raumnutzungs-muster). Според Шефърс (2018), едно проактивно пространствено планиране (ППл) трябва да ги взема под внимание, наред с множеството други тенденции, особено демографската промяна (в немскоезичните страни това става чрез инструмента на докладите за ОП, т.е. ДОП на равнище Федерация,област, регион; вж Стоянов, П., 2009).

Шефърс (2018) отделя и някои **нетехнически източници на социалната промяна**. Въпреки всички промени чрез дигиталната революция, счита той, не бива да се неглижира факта, че няма еднозначна или праволинейна връзка между техническа иновация и социална промяна. Различните ценностни ориентации, които в отделните социални сфери са различно валидни, играят при това голяма роля. Това не важи само за страните, в които вървят конформно напълно други религиозни и културни основи с най-модерната

технология, но и за развити страни като Германия (Geißler, 2014; Schäfers, 2012). Нови ценностни ориентации и нагласи имат значително влияние върху социалната промяна, като напр. пол/полова структура (полът в пространствените науки и ППл); застаряване на обществото (демографски промени); процесите на миграция, напр. миграция и интеграция; нови семейни структури и общности на живеене; нови нагласи към околния свят; включване в образователните процеси и т.н.

В заключение, Шефърс (2018) резюмира, че източниците на социална промяна и промяната на начина на живот са следователно както **екзогенни,** така и **ендогенни** и обикновено са комбинация от двете. Как ще въздействат посочените фактори върху отделните социални сфери е трудно да се прогнозира. В няколко точки, счита той, се запазва валидността на Огбърн за „културното изоставане" (cultural lag). Правото, напр. се намира по отношение на бързото развитие в дигиталния свят в cultural lag. С това е свързан проблемът, как въздействията на информационните технологии и на глобалния финансов сектор върху индивида и обществото могат да бъдат въведени в нов правен, социален и демократичен ред (Lanier, 2014).

Литература

Бек, У. (2001) Что такое глобализация? — М.

Бордовских, А. (2008) Природа политического риска в условиях перехода от международного к глобальному мироустройству / /Власть. № 11.

Бородкин, Л. И. (2002) Бифуркации в процессах эволюции природы и общества: общее и особенное в оценке И.Пригожина// Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер», № 29

Валерстайн, И. (1997) Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменится?// Социологические исследования, №1, с.16

Вебер, М. (1970) Избранные произведения. М.

Волков, Ю.Г. (2000) Манифест гуманизма (Идеология и гуманистическое будущее России). — М.

Волков, Ю., Добреньков В., Нечипуренко В., Попов А. (2003) Социология. М.

Волков, Ю. Г. (2012) Социология. Учебник. Ростов на Дону, Феникс.

Гидденс, Э. (2002) Навстречу глобальному в е к у / / Отечественные записки. № 6.

Гидденс, Э. (2004) Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь: пер. с англ. — М.: изд-во ≪Весь мир≫.

Готово ли российское общество к модернизации? / под ред. М.К. Горшкова, Р. Крумма, Н.Е. Тихоновой. — М.: издательство≪Весь мир≫, 2010.

Ельчанинов, М.С. (2007) Природная среда и модернизация России / / Социологические исследования. № 8.

Жуков, В.И. (2005) Модернизация социальных отношений в России: замыслы, итоги, возможности / / Социологические исследования. № 6.

Заславская, Т.И. (2004) Современное российское общество: социальный механизм трансформации. — М.: Дело.

Иноземцев, В.Л. (2000) Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.

Кастельс, М. (2000) Информационная эпоха: экономика, общество и культура. — М.

Квссиди, Ф.Х. (2003) Глобализация и культурная идентичность/ / Вопросы философии, № 1.

Классен, Х. Й. М. (2000). Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма // Альтернативные пути к цивилизации. М.: «Логос». С. 6—23.

Козырев, Г.И. (2005) Социальные процессы и изменения / / Социологические исследования. 2005. № 3.

Колин, К.К. (2005) Неоглобализм и культура: новые угрозы для национальной безопасности / / Знание. Понимание. Умение. 2005.

Коротаев, А. В. (2003) Социальная эволюция. М.: «Восточная литература».

Кравченко, С.А. (2007) Модерн и постмодерн: ≪старое≫ и новое видение/ / Социологические исследования, № 9.

Кувалдин, В., Рябов А. (2000) Национальное государство в эпоху глобализации//Свободная мысль, № 1.

Кузнецова, А.И. (2009) Культура и процессы глобализации / / Власть, № 1.

Левашов, В.К. (2005) Общество и глобализация / / Социологические исследования, № 4.

Лукашук, И.И. (2000) Глобализация, государство, право, XXI в. — М.

Мартыненко, С.В. (2008) Социальный контекст глобализации / / Власть, № 12.

Мнацаканян, М.О. (2004) Глобализация и национальное государство: три мифа / / Социологические исследования, № 5.

Наумова, Н.Ф. (2006) Человек и модернизация России. — М.

Норт, Д. (1997) Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. Фонд экономической книги≪Начала≫. — М.

Орлов, М. (2008) Социально-философские аспекты динамики глобальных экономических институтов / / Власть, № 10.

Парсенс, Т. (1997) Система современных обществ. М.

Переслегин, С.В. (2007) Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М: АСТ; СПб: Terra Fantastica.

Пирогов, Г.Г. (2002) Стратегия глобализации в условиях цивилизационного многообразия мира / / Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? — М.

Плужников, Е.Н. (2010) Общественная опасность новых религиозных движений и приоритеты политики ее преодоления / / Власть. № 6.

Понарина, Н.Н. (2010) Базовые концепции глобализации в современных условиях / / Власть. № 9.

Россия: многообразие культур и глобализация / отв. ред. И.К. Лисеев. — М.: ≪Канон+≫ РООИ ≪Реабилитация≫, 2010.

Ростоу, У.У. (1993) Стадии на икономическия растеж. Некомунистически манифест, Изд. Делфин-прес, С.

Ротмистров, А.Н. (2010) Общественные движения: опыт классификации социологических концепций / / Социологические исследования. № 8.

Селиванов, А.И. (2008) Противостояние цивилизаций и строительство будущего России/ / Социологические исследования. № 4.

Сильвестров, С. (2000) Глобальная модернизация: последствия для человека и общества / / Общество и экономика. № 5-6.

Смелзер, Н. (1998) Социальные и культурные изменения. Социология: пер. с англ. — М.: Феникс, 688 с.

Соколов, А.М. (2009) Национальная традиция как фактор глобализации/ / Власть. № 4.

Социология молодежи: энциклопедический словарь/отв. ред. Ю.А. Зубок и В.И. Чупров. — М., 2008

Социология общественных движений: концептуальные модели 1989-1990. — СПб., 1990.

Стоянов, П. (2004) Социалната география вчера и днес. В.: Социална и културна география. Велико Търново и София.

Стоянов, П. (2009) Немската „организация на пространството". Атласи, С.

Стоянов, П. (2010). Регулационна теория и регионални изследвания. В: География и регионално развитие. Сборник от научна конференция на ГИ БАН, 2010

Стоянов, П. (2017) Глобализация и регионализация. В: Регионална география. Част1. Теория и методология., С.

Стоянов, П. (2018) Латиноамериканска теоретична школа на зависимото развитие. В: Латинска Америка: пространство, общество, икономика. С.

Стоянов, П.(2019) Социология на пространството и социална география. В: Пространство-общество-икономика. С., т.1.

Стоянов, П.(2020). Критично социално мислене и география. В: Пространство-общество-икономика. С., т.2.

Тихонова, С. (2008) Средства потребления и глобализация жизни / /Власть. № 6.

Тойнби, А. (1991) Постижение истории. — М.

Федотова, В. Г. (2005) Меняющийся мир и глобализация //Знание. Понимание. Умение. № 2.

Хабермас, Ю. (2008) Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций / пер. с нем. 2-е изд.., испр. — М.:. изд-во ≪Весь мир≫.

Хагуров, Т.А. (2007) Постмодернизм в поле массовой культуры / / Социологические исследования. № 9.

Хантингтон, С. (2006) Столкновение цивилизаций. — М.

Чумаков, А.Н. (2005) Глобализация. Контуры целостного мира. Монография. — М: ТК Велби. Изд-во Проспект.

Шендрик, А.И. (2005) Глобализация в системе культурологических координат//Знание. Понимание. Умение. № 1.

Штомпка, П. (1996) Социология социальных изменений. — М.

Штомпка, П. (2005) Социолгия. Анализ современного общества. М.

Яковец, Ю. В. (1997) История цивилизации. М.

Яницкий, О.Н. (2007) Акторы и ресурсы социально-экологической модернизации / / Социологические исследования. № 8.

Яницкий, О.Н. (2010) Социальные ограничения модернизации России/ / Социологические исследования. № 7.

Ballersteedt, I. ,Glatzer, W. (1975). Soziologischer Almanach. Frankfurtl und New York.

Beck, U. (1986). Risikogesellschaft. Frankfurt.

Bell, D. (1975). Die nachindustrielle Gesellschaft (1973). Frankfurt/M.

Buehl,W. L. (1999). Sozialer Wandel im Ungleichgewicht. Zyklen, Fluktuationen, Katastrophen. Lucius + Lucius.

Boudon, R. (1999). La logique du social. Introduction à l’analyse sociologique. Hachette Littérature.

Castells, M. (2004): Das Informationszeitalter I: Der Aufstieg der Netzwerkgesellschaft. Opladen.

Clausen, L. (1994): Krasser sozialer Wandel. Leske + Budrich, Opladen.

Condorcemt,J . A. (1963): Entwurf einer historischen Darstellung der Fortschritte des menschlichen Geistes (1794). Frankfurt.

Comte, A. (1974): Die Soziologie. Stuttgart (Cours de philosophie positive. 6 Bde. 1830-1842)

Dahrendorf, R.(1992): Der moderne soziale Konflikt. DVA, Stuttgart.

Darwin, C.H. (1859) Die Abstammung des Menschen (The Descent of Man. 1859 '1874) Stuttgart 1966

Dreitzel, H. P. (Hrsg., 1972): Sozialer Wandel. Neuwied, Berlin.

Dreitzel, H. P. (Hrsg.) (1972): Sozialer Wandel. Zivilisation und Fortschritt als Kategorien der sozialen Theorie. Neuwied. Berlin.

Durkmeim, E. (1977) .Über die Teilung der sozialen Arbeit (1893). Frankfurt.
Engels, F.. Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft (1880). In: Marx-Engels-Werke. a.a.0.. Bd. 19
Elias, N. (1939): Über den Prozeß der Zivilisation. 2 Bde. Basel.

Elias, N. (1997a): Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. Frankfurt am Main.

Elias, N. (1997b): Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Zweiter Band: Wandlungen der Gesellschaft: Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation. Frankfurt am Main.

Etzioni, I. (Hrsg. 1964): Social Change. Ncw York / London.

Florp, A. (1974). Modernisierungsforschung. Opladen.
-: Indikatoren der Modernisierung. Opladen 1975

Fourastie, J. (1969): Die große Hoffnung (1963). Köln.

Fuchs-Heinritz, W.; Klimke, D.; Lautmann, R.; Rammstedt, O.; Stäheli, U.; Weischer, C.; Wienold, H. (ggf.Hrsg., 1981): Lexikon zur Soziologie. Springer VS.

Fukuyama, Fr. (1992) The End of History and the Last Man, Free Press, N.Y.

Geißler, R. (2014): Die Sozialstruktur Deutschlands. Wiesbaden.

Giddens, A. (1979): Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften (1973). Frankfurt.

Giddens, A. (1979): Central Problems in Social Theory. London.

Giddens, A. (2006). Sociology. Cambridge: Polity Press.

Glatzer, W. et al. (Hrsg.) (2002): Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung. Opladen.

Greveruis, M. (1978).: Kultur und Alltagswelt. München.

Habermas, J., S (1981): Theorie des kommunikativen Handenls. 2 Bde. Frankfurt.-: Moderne und postmoderne Architektur. In: Die Neue Unübersichtlichkeit. Frankfurt 1985.

Hall, P., Tewdwer-Jones, M. (2010): Urban and regional planning. London.

Hanft, H. U. a. (Hrsg., 1975): Sozialer Wandel. 2 Bde. Frankfurt.

Hobsbawm, E. (1962): Europäische Revolutionen 1789–1848. Zürich.

Horkheimer, M. (1937): Traditionelle und kritische Theorie. In: Zeitschrift für Sozialforschung 6. S. 245-294

Horkheimer, M. (1974): Zur Kritik der instrumentellen Vernunft (1947). Frankfurt.

Horkheimer, M., T. Adorno (1971): Dialektik der Aufklärung (1947). Frankfurt.

Harper, C.L. (1993). Exploring Social Change. New Jersey: Engelwood Cliffs.

Hartfiel, G., K.-H. Hillmann (1982): Wörterbuch der Soziologie (= Kröners Taschenausgabe. Band 410). 3. Auflage. Kröner, Stuttgart 1982

Hoselitz, B., F. (1977): Sozialer Wandel in unterentwickelten Ländern. In: Koenig, R.. (Hrsg.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Bd. 8. Stuttgart.

Immerfall, St.(1991): Sozialer Wandel in der Moderne. Neuere Forschungsergebnisse zum Prozeß gesellschaftlicher Modernisierung im 19. und 20. Jahrhundert. neue politische literatur, 36, 1991, S. 5–48.

Ingelhart, T. (1979): ,W ertwandel und politisches Verhalten. In: Maithes, J. (Hrsg.): Sozialer Wandel in Westeuropa. Frankfurt 1979. S. 505-533

Ingold, T. (1986). Evolution and Social Life. Cambridge: Cambridge University Press.

Jäger, W.; Meyer, H.-J. (2003): Sozialer Wandel in soziologischen Theorien der Gegenwart. Wiesbaden.

Jäger, W., Ulrike Weinzierl (2011): Moderne soziologische Theorien und sozialer Wandel. Springer, 2011, S. 10 ff.

Kleining, G. (1990): Systeme im Alltagsverständnis. Zur Phänomenologie der Moderne. In: Witte, E. (Hrsg.): Sozialpsychologie und Systemforschung. Braunschweiger Studien zur Erziehungs- und Sozialarbeitswissenschaft. Braunschweig.

Kleining, G. (1991). Sozialer Wandel. In L. Roth (Hrsg.), Pädagogik: Handbuch für Studium und Praxis (S. 194-203).München: Ehrenwirth

Kmieciak, P. (1976): Wertstrukturen und Wertwandel in der Bundesrepublik Deutschland. Göttingen.

Knielig, J. (2018). Raumentwicklung. In: Handbuch der Stadt- und Raumentwicklung. Hannover, ARL.

Kommission für wirtschaftlichen und sozialen Wandel. Schriften. Göttingen 1973-1976, 140 Bde. und Gutachten. Bundesregierung 1976.

Lanier, J. (2014): Wem gehört die Zukunft? Du bist nicht der Kunde der Internetkonzerne, du bist ihr Produkt. Hamburg.

Lenin, W. I. (1917): Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus. In: Werke. Bd. 22.

Lerner, D. (1958): The passing of traditional society. Glencoe, 111.

Lerner, D. (1984): Die Modernisierung des Lebensstils: eine Theorie. In: Zapf, W. (Hrsg.): Theorien des sozialen Wandels. Köln / Berlin, 362-381.

Levy, M. (1969): Modernization and the Structure of Societies. Princeton.

Lévi-Strauss, C. (1975): Strukturale Anthropologie II. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Luhmann, N. (1984): Soziale Systeme. Frankfurt.

Lucacs, Gy. (1962). Die Zerstörung der Vernunft (1954). 3 Bde. Darmstadt. Neuwied.
Lucacs, Gy. (1970): Geschichte und Klassenbewußtsein (1923). Neuwied. Berlin.

Mannheim, K. (1970):. Das Problem einer Soziologie des Wissens (1925). In: Wolff, K . H. (Hrsg.): Wissenssoziologic. Neuwied.Berlin.

Marcuse, H. (1967): Der eindimensionale Mensch (1964). Neuwied. Berlin.

Marx, K.(1956): Zur Kritik der politischen Ökonomie. Vorwort (1859). In: Marx-Engels-Werke, a.a.0. Bd. 13
-: Das Kapital Bd. 1 (1867). In: Marx-Engels-Werke, a.a.0.. Bd. 23
- Engels. F.: Marx-Engels-Werke. Hrsg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED. Berlin 1956f.
- Manifest der kommunistischen Partei. (1848) In: Marx-Engels-Werke, a.a.O., Bd. 4

Mayer, K. U. (Hrsg., 1990): Lebensverläufe und gesellschaftlicher Wandel. Wiesbaden.

Mueller, H.-P., M. Schmid (1995). Sozialer Wandel. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Ogburn, W, F. (1922) Social Change. With Respect to Culture and Original Nature. B. W Huebsch, New York.

Ogburn, W,. F.: Social Change (1922). Gloucester, Mass. 1964.

Ogburn, W,. F. (1965): Kultur und sozialer Wandel. Ausgewählte Schriften. Luchterhand, Neuwied.

Ogburn, W. F. (1967): Die Theorie des „Cultural Lag“. In: Dreitzel, H. P. (Hrsg.): Sozialer Wandel. Neuwied/Berlin, 328-338.

Oesterdiekhoff, Georg W. (2014). "The Role of Developmental Psychology to Understanding History, Culture and Social Change". Journal of Social Sciences. 10 (4): 185–195.

Oesterdiekhoff, Georg W. (2016) Chapter: Kulturelle Faktoren sozialen Wandels. In: F. Jaeger u. a. (Hrsg.): Handbuch der Kulturwissenschaften, Hrsg. F. Jaeger, Band 1: Grundlagen und Schlüsselbegriffe, S. 303.
Osterhammel, J.; Petersson, N. P. (2007): Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse, Epochen. München.

Parsons, T. (1961): An Outline of the Social System. IV. The Problem of Structural Change. In: ders. (Hrsg.): Theories of Society. Bd.2. New York 1961. S. 70-79
-: Evolutionary Universals in Society. In: American Sociological Review 29 (1964). S. 339-357

Polanyi, K. (1944). The Great Transformation. New York: Farrar & Rinehart.

Schäfers, B. (2004): Sozialstruktur und sozialer Wandel in Deutschland. Stuttgart.

Schäfers, B. (2004). Sozialstruktur und sozialer Wandel in Deutschland. Mit einem Anhang: Deutschland im Vergleich europäischer Sozialstrukturen. 8., vollst. neu bearb. Auflage. UTB, Stuttgart.

Schäfers, B. (2004). Sozialer Wandel. In: HdR, ARL, 2005

Schäfers, B. (2012): Sozialstruktur und sozialer Wandel in Deutschland. Konstanz.

Schäfers, B. (2018) Sozialer Wandel. ARL – Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.): Handwörterbuch der Stadt- und Raumentwicklung, Hannover.

Scheuch, E. (2003a): Sozialer Wandel. Band 1: Theorien des sozialen Wandels. Wiesbaden. = Studienskripte zur Soziologie.

Scheuch, E. (2003b): Sozialer Wandel. Band 2: Gegenwartsgesellschaften im Prozess des Wandels. Wiesbaden. = Studienskripte zur Soziologie.

Schluchter, W. (1979). Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck): Tübingen.

Schuetz, A., Luckmann, T. (1979): Strukturen der Lebenswelt. Frankfurt.
Senghaas, D.S. (Hrsg. 1974): Peripherer Kapitalismus. Frankfurt.

Spencer, H. (1968): Die Evolutionstheorie (1907). In: DREITZELH.. P. (HRsG.): Sozialer Wandel, a.a.0. (Essays Bd. I)

Stangl, W. (2015): Stichworte Akkulturation und Enkulturation. In: Online Lexikon für Psychologie und Pädagogikabgerufen am 21. März 2015.

Strasser, H., S. C. Randall u. a.(1979): Einführung in die Theorien des sozialen Wandels. Luchterhand Verlag.

Tilly, Ch. (1988). "Misreading, then Rereading, Nineteenth-Century Social Change." Pp. 332–58 in Social Structures: A Network Approach, eds. Barry Wellman and S.D. Berkowitz. Cambridge: Cambridge University Press.

Touraine, A. (1971): The Post-industrial Society (1969). London.

Vago, Steven. (1999). Social Change, 4th ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Weber, A. (1951): Prinzipien der Geschichts- und Kultursoziologie. München.

Weber, M. (1956): Wirtschaft und Gesellschaft. Bd. 2 (1911-13). Tübingen.
-: Wirtschaft und Gesellschaft. Bd. 1 (1918-20). Tübingen '1976

-: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (1904f.). Tübingen 1947, S. 17-206

Weber, M. (2002): Schriften 1894–1922. Stuttgart.

Wenzel, J.(2013): Eine Einführung in die Systemtheorie selbstreferentieller Systeme nach Niklas Luhmann.Private Homepage systemische-beratung.de; abgerufen am 29. Juli 2013

Weymann, A. (1998): Sozialer Wandel: Theorien zur Dynamik der modernen Gesellschaft. Juventa Verlag, Weinheim/München.

Zapf, W. (Hrsg., 1970): Theorien des sozialen Wandels. Köln, Berlin.
- (Hrsg.): Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Frankfurt, New York 1977

Zapf, W. (Hrsg., 1978): Theorien des sozialen Wandels. Königsstein/Ts.

Zapf, W. (Hrsg., 1984): Theorien des sozialen Wandels. Köln / Berlin.

Zapf, W. (2001): Modernisierung und Transformation. In: Schäfers, B.; Zapf, W. (Hrsg.): Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands. Opladen, S. 492–502.

Проблеми на теоретичните основи на административната география

Веселин Бояджиев, Софийски университет

Problems of the Theoretical Fundamentals of Administrative Geography

Veselin Boyadzhiev, Sofia University

Abstract: The actuality of the theme is related to the need of a major change in the territorial organization and governance of the country. The expected alleviation of the problems and conflicts after Bulgaria's accession to the EU became an illusion. No one of the territorial problems inherited from socialism was solved, but some of them became more serious. Territorial differences escalated into territorial conflicts. The purpose of the proposed article is to convince the leading structures in the country, the scientific community, and the younger generation in the need of serious change in the territorial organization and management.

The object of study is the ambiguity, the instability and the lack of lasting understanding of the structure and management of the territory. The subject of research is the territorial policy with its political, military, economic, social, cultural and other varieties. The main problems were, first of all, the insufficient geographical education of the political class and administration in Bulgaria.

Secondly, the lack of a geographical concept for the internal development of Bulgaria, for its attitude towards the surrounding neighboring territories and for the role of Bulgaria in the Balkan relations.

We must add the traditional one-sided orientation towards one of the world's powers, which in the conditions of a multipolar world order leads to weaknesses, instability and losses.

Keywords: Administrative Division, Districts, Municipalities, Regionalization, Administrative Geography, Bulgaria

От своето начало през 1878 г. третата българска държава започва съществуването си като силно централизиран териториален механизъм. Главен фактор за това е желанието на русите да оставят след окупацията малка, но силна като вътрешна организация, държава. При това свое желание

те срещат огромна трудност от липсата на подготвени кадри. В териториалното устройство на Княжество България те не прилагат териториалната администрация от Русия и това е изненадващ признак за съобразяване с местните реалности.

По необходимост русите се съобразяват в голяма степен с османското наследство, въпреки че то има своите съществени недостатъци. Между тях принципен е етнорелигиозната географска ориентация, която фаворизира географското разпространение на мюсюлманското население.

Българското възраждане, както и повдигането на другите християнски етноси в империята, са осъществили засилващи се промени в географията на населението и в икономическата география на империята. Административната география, както сочи многовековния опит, изостава. Стига се до все по-големи диспропорции и конфликти.

Още тук трябва да се зададе един от централните въпроси по темата: административната география къде попада в административния процес на обществото? Този въпрос го няма в юридическите учебници и това е разбираемо. Тук трябва да се търсят философските измерения на въпроса-проблем. Ще избегна разсъжденията дали темата е към формата или съдържанието на общественото устройство, защото отговорът е универсален, и в двете. Конкретният въпрос тук е дали административната география трябва да изпреварва като теория и практика другите клонове на хуманитарната география, или да е вид тяхно отражение. Особено на географията на селищата, на населението, на стопанството. За нашите демократични условия трябва да добавим и за връзките с политическата, особено с изборната (електоралната) география.

Русите и наследилите ги „строители“ на България чрез Търновската конституция и допълващото законодателство създават един модерен за времето си държавен географски механизъм. От тогава са изминали почти век и половина и е време за географски обобщения. В този смисъл възприемам трудовете през последните години на Патарчанов, Димитров, Милкова, Недков. В тези изследвания, както и в някои работи на Веселинова, проличават различни аспекти на административната географска организация на българската територия. Няма икономгеограф-българист от миналото, който целенасочено или непряко да не се е докосвал до нашата тема. Без да си поставяме за цел анализ на техните разработки или обобщение, можем за споделим следните изводи.

1. **Административното териториално устройство на държавата е важен елемент на общото държавно политическо устройство и намира специално място в Конституцията и в действащото законодателство.**

Княжеството е създадено като започнат, но недовършен териториален процес на събирането на българите и тяхното землище в една национална държава. Десетилетия по-късно Санстефанска България остава нереализираният географски идеал, който обединява българите, с изключение на комунистите. Именно те, водени от чужди идеи и политики, особено с идването си на власт след Втората световна война, унищожават националния географски идеал и го заменят с размити лозунги за всеобщ мир и световна победа на групата на комунистическите страни, водени от бившия СССР.

2. **Ако приемем, че вътрешната политика на държавата, чиито израз е и административното географско устройство, е свързана с външните стремежи и политика, се натъкваме на видимо разминаване между теория и практика, характерно за периода и на монархията и на социалистическата държава.**

През монархическия период ние имахме министерство на войната и най-милитаризираното общество на Балканите. И до днес е недостигната онази висока относителна стойност на военизираните чинове, която реализира страната при опита за национално обединение през войните 1912-1918 г. При това царството не криеше желанието си за реванш, по възможност мирен. Но в същото време се провеждаше възможно най-противоположната регионална и административна политика. Граничните територии изоставаха, в страната се създаваше пояс от големи градове, които акумулираха все по-голяма административна, стопанска и друга власт. За кратките периоди, когато желаните територии попадаха под българска власт, там рязко се провеждаше политиката на сближение с вътрешността на страната, каквато липсваше за граничните земи в мирно време. По тази причина приобщаването поглъщаше толкова много средства и човешки усилия, че в старите предели дори се създаваха негативни настроения.

Оказваше се, че българската гранична политика е била същата, както у съседите. Как тогава да се създадат предпоставки за привлекателност на българската територия? Придошлите огромни бежански маси идваха от териториите, далечни от старите погранични земи. В граничните селища след войните оставаха незначителен брой бежанци. Вместо да укрепят граничните земи, включително и демографски, българските правителства търсеха начини

и провеждаха политики за разтваряне на бежанските маси в столицата и големите градове, както и в ниските земи от вътрешността. Много хиляди декари стари речни легла, блата, тресавища бяха осушени и култивирани като се отдадоха във владение на преселническото население. Например в много крайдунавски селища изникнаха бежански квартали от т.нар. къщи шаронки. В столицата през нощта се градяха тайно незаконни къщички, които при изгрев слънце бяха готови и властта ги узаконяваше. Бившият премиер на днешната Западна Македония Любчо Георгиевски се чудеше, че около Варна са го срещнали познати говори, носии и името Виница. През социалистическия период границите с бившата Югославия, Турция и Гърция окончателно и планово бяха обезлюдени и съзнателно изостанаха икономически. Веселинова отбелязва, че: „За учените не остана скрито противоречието между пропагандата за обществените успехи за всички селища и в същото време растящият брой на селищата с намаляващо население.“[4] Говорейки за мир, българската власт се готвеше географски за война, подготвяйки цитираните погранични територии за предварително разорение.

3. Все в угода на административния централизъм развитието на селищата се постави изцяло от административната им зависимост.

Всяко малко село се стремеше да стане голямо, всяко село-град, а градчетата да бъдат околийски или други центрове. За въздигането липсваха каквито и да са критерии и това допускаше силен субективизъм, партийност, едностранчивост и ненаучност. По едно време Шумен командваше много по-

[4] Veselinova, N. (2021) Medico-geographical problems of the sparsely populated rural territories in Bulgaria. KNOWLEDGE – International Journal. Vol. 45.3, p. 639

голямата Варна, а селцето Перник трябваше да стане с около 30 хилядно население за да „сети“ властта, че трябва да го освободи от административната принадлежност към Брезник и да го въздигне в град. Дупница изоставаше заради Кюстендил, Петрич заради Горна Джумая, бъдещия Благоевград. Тази практика продължи при социализма. Много села по чисто ненаучни причини бяха обявени за градове. Гол???ема Кутловица като угоднически Фердинанд командваше Лом, а при създаването на окръзите в края на 50-те години партизанската Горна Оряховица бе определена за център на буржоазното Търново. Върхът беше постигнат през 1987 г., когато по новото административно устройство Ловеч бе над Плевен, а Разград - над Русе. И за да ни се напомни, че нищо не е забравено, правителството само преди няколко години предвиждаше някои министерства да се изнесат от столицата и да се установят на различни места в страната - Пловдив, Варна, Русе, Бургас. Слава Богу, не се случи. Но кой да си вземе поука, след като българските управленци - депутати, министри, кметове и съветници се избират без никакви професионални изисквания…

4. **Каквито и понятия да се използват при териториалната администрация, колкото и да са териториалните равнища, в действителност досега те винаги са оставали две.**

Едното е централното равнище в лицето на премиера и финансовия министър, защото у тях са в разпореждане държавните пари. А както каза в знаменитото си изказване за приклякването докато отмине вятъра на перестройката Тодор Живков: “…държавата вече не е главният фактор, а главният фактор са хората…Щом немаш пари, какво ще решиш ти бе…“. Но

в същото време съобщаваше какво ще решат органите на комунистическата партия, т.е. червената номенклатура.

През 1977 г. се „създадоха“ селищни системи, много от които хем ги имаше узаконени и географски, хем бяха определена като „ще се създават в бъдеще“?! Тук явно планирането беше обявено за текуща политика, за действителност.

Централното равнище на властта в София е най-стабилно. Вярваме, че идеите за изнасяне на някои министерства са останали в миналото и повече няма за се повторят. Проблемен е въпросът за степента на властта на столицата. Досега заявките за децентрализация - разнасянето на властта - и деконцентрацията - разнасянето на икономиката - остават на книга. Нещо повече, степента на събиране на власт и стопанство в столицата днес е повече от така критикувания социалистически период. Никога в своята стопанска история България не е имала столица, която да създава над 40% от националния БВП и да привлича над 60% от чуждестранните инвестиции в страната. При това се развива икономика на услугите, в която се разменят едни и същи стойности, без да се създава нов траен материален продукт.

Теоретично погледнато, централните институции трябва да са израз на най-доброто в науката и в обществото на България. Партийната система досега повече пречи, отколкото да помага в това отношение. В България е нормално начело на политическите управленски екипи да стоят личности, които не са сред най-компетентните. Редките изключения като професор Беров, доцент Костов и д-р Борисов оставиха горчив спомен…

Второто постоянно, но не стабилно териториално равнище на власт е общинското. Според Веселинова: „Ефективното териториално развитие на

България е свързано с балансирано и устойчиво развитие на най-малките ѝ административно-териториални единици (общините) и е главна цел на съвременното общество.“[5] Във връзка с оценяването на развитието на общините, Зарков смята, че: „Основните критерии, които се използват за постигане на обективна преценка, са критериите за приложимост, обоснованост, ефективност, ефиканост, въздействие и устойчивост.“[6]

Както махалото на часовника, така периодически под обявата за реформа нищо не се променя, освен рязкото намаляване на броя на общините чрез механичното им събиране около най-голямата. След такава поредна „реформа“ следва период от едно-две десетилетия на раздробяване под различна форма и обяснение. Включително и представено като положително развитие…Затова броят на общините варира между две хиляди и двеста и петдесет. Каква е причината за тези нестабилност? Всъщност от географска гледна точка иде реч за две причини. Едната е, че у нас междуселищните отношения по традиция са по-скоро конфликтни, отколкото добросъседски. Редки са случаите, при които между две съседни селища да не е имало и да няма поземлени и други спорове. Желанието за раздробяване по-често е продиктувано от желанието за освобождение от властта на някой по-голям съсед, който спира развитието, отколкото от други мотиви. Втората причина, която е свързана с първата, е голямата нерешена тема за средното географско равнище на развитие на нашето общество. Тук отново имаме изобилие от нетрайни решения. Тази нетрайност не е предизвикана от позитивно развитие. Много често имаме реализация на субективни решения. Отново се

[5] Веселинова, Н. (2015) Приоритети в локалното развитие на източната част на Софийската котловина. Изд. Парадигма. С., с. 30.
[6] Зарков, В. (2016) Последваща оценка на първото поколение общински планове за развитие – проблеми и предизвикателства. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма. С., с. 93-94.

натъкваме на въпроса дали териториалното устройство трябва да върви след събитията и да узаконява фактите или да го изпреварва и предизвиква.

Ако се взрем в състава на българските общини, ще установим, че тук „работи“ традиционният модел „център-периферия“. Всъщност имаме стотина бивши околийски центрове, превърнати от географите в центрове на техните микрорайони, и от периферията на тези околии или микрорайони са създадени още една или няколко общини. Няма, може би, по-голяма илюзия за българското самоуправление, законодателството, според което толкова различните по всичко съседни общини да се обявяват за равни. Опитът отношенията за свобода, братство и равенство между хората да се пренасят между общините не може да е сполучлив, и това добре се вижда на общодържавно равнище. Така пропорцията между община София и община Божурище напомня за пропорцията между България и Китай. Напомня и за поговорката, че и жабата искала да я коват като коня.

При определяне на границите и на териториалния обхват на вътрешнодържавните териториални единици решаващото изискване трябва да бъде центърът да уплътнява с влиянието си периферията. Радиусът на неговото влияние зависи от степента на развитието му. В миналото, когато в периферийните селища и територии са срещаха влиянията на собствения център и на съседните, проф. Любомир Динев и други изследователи пишеха за „зони на поделена гравитация“. Днес, в резултат на рязкото отслабване на центровете, имаме обратното явление. Центърът силно е съкратил радиуса на своето влияние, то по съдържание не е определящо и по този начин все по-голяма част от днешната община или административна област са се превърнали в безадресна периферия, т.е. периферия без център. Тя обхваща все по-голяма част от страната. В тези селища и територии цари регионална

безпомощност и песимизъм. Докато преди години в много селища и общини имаше желание за напускане състава на сегашните структури и преминаване към съседните, то днес и това е замряло. С какво се подобри животът на хората от това, че община Кнежа напусна област Враца и „властта“ на съседа Бяла Слатина преминава към Плевенска област?

Като обобщение може да се каже, че както столицата централно се разпорежда със страната, така и общинският център се „грижи“ за общината. В огромната част от случаите общинските кметове са от централното селище и разработват неговите нужди и интереси. Общинският централизъм се вижда и в листите, с които се избират общинските съветници. По правило мнозинството от тях са от централното селище, в степен по-голяма от относителния дял на населението. Така, както в държавния бюджет няма географска (регионална) част, така и в общинските бюджети няма отделни бюджети за съставните селища. Това автоматично фаворизира съответно столицата и общинските центрове по места. И тук наследеното от социализма е без промяна.

5. Проблемното средно равнище.

Нужно ли е? Според нас, да. Защо? Защото трябва да направи прехода между коренно различните по замисъл централно и местно административно-териториални равнища. Централното правителство е избрано и назначено от Националния парламент. То е символ на централизма и провежда своята политика „надолу“, из страната. Обратно нему, общинските правителства са избрани пряко от хората и са символ на „де-процесите”. Те започват властта си от волята на отделния човек и я обобщават „нагоре“, макар и на малка

територия. Двете различни власти се срещат в междинното средно равнище. Навсякъде то е най-сложното, най-проблемното. Прочуто е френското и американското разнообразие. Зависи от историческото наследство и традициите, от териториалната динамика на процесите, от замисъла на законодателството като партийност и философия, от големината на националната територия и на отделните териториални единици, от броя и гъстотата на населението и селищата, от икономическото, военното, културното и друго значение на отделната територия, от „премерването на силите“ между централните и местните интереси и др. Тук стои проблемът с броя на кметовете и общинските съветници, както и с броя на чиновниците на всички равнища. Например, трябва ли и как да бъде представено във властта всяко съставно селище? В какви съотношения и по какви системи да бъдат определяни кметове и съветници, национални депутати?

Най-простият вариант е когато средното равнище е представено от едно стъпало на териториалната администрация. У нас сега имаме точно такава структура: държава-област-община. Всъщност обаче областта, а това са бившите окръзи от социализма, е измислица, която реално само утежнява политиките. Реалните междуселищни и междутериториални отношения се извършват в държавата под ръководството на централната власт и в общините под контрола и авторството на общинската власт. Областният управител е член на правителството, защото се назначава от премиера и има ранг на заместник-министър. Той е „парашутист“ в областта. Не е избиран и е непознат. Изпълнява чужда воля, на централното правителство. За да се оправдае неговото съществуване периодически централната власт измисля някакви утежняващи отношенията дейности, които се възлагат на областния управител или в най-добрия случай той замества централната власт, чиито

представител е. Областният управител не е избран от хората, няма областен съвет, също избран. Няма и областни бюджети, а щом няма пари, какво казва на края на дългогодишното си управление другаря Живков?

Тук срещу овластяването на административните области се събират два аргумента - явен и скрит. Явният е извинението на централната власт, че областите нямат необходимата компетентност. Това обяснение всъщност разкрива нежеланието на централната власт да се проведе децентрализация на административната власт. Според Веселинова и кол. (2017): „В законодателството продължава да стои текстовата илюзия, че нашите общини се управляват от органи на местното самоуправление.“[7] Сега партийното правителство провежда в страната и в отношенията си с общините волята на партията или коалицията, която го е съставила и избрала в Народното събрание. При областни избори картината рязко ще се усложни и ще се появят конфликти между мнозинствата на национално и областно равнище. Нашата централна власт още не е готова за тази крачка.

Скритият мотив са турците, които могат да получат мнозинство в управлението поне на Кърджалийска и Разградска области. Оказва се, че всичките изказвания и текстове как ДПС и други подобни партии не са етнически и религиозни, как са общо национални, не будят доверие и не им се вярва. А и самите тези партии от време на време подхранват страховете. Например, със съпротивата срещу премахването на турските имена на селища и местности. С отказа да се почитат български герои, освободили Кърджали. Или с желанието дори да се връщат старите турски селищни имена и имена на улици и площади. Нима участието на турския президент в

[7] Веселинова, Н., В. Бояджиев, Г. Костадинов, В. Зехтинджиева (2017) Проблеми на развитието на българските общини. Международен научен и бизнес форум „Устойчиво регионално развитие в България”. С., с. 54.

работата на националния форум на ДПС не е намеса във вътрешните ни работи? И обръщението му към „неговите сънародници“. По което се срещна само оглушителното мълчание на българските политици и медии…

По-сложното, двузвенево представяне на средното равнище - например чрез околии и области - също е изпробвано. По наше мнение в известна степен държавата върви в тази посока.

Страната има нужда от окрупнени и работещи, от живи териториални структури.

Според нас изгодна е следната двузвенева схема на средното административно равнище. Предвид демографските и стопанските реалности страната се нуждае от малко на брой териториални единици на поддържавно равнище. По този начин ще се елиминират всички страхове от сегашното областно раздробяване, а и ще се спести чиновничество. На север от Балкана са достатъчни две структури с центрове Варна и Плевен, а на юг, предвид реалностите, може да се възприемат досегашните районни центрове, видяни от географите още през миналия век - София, Пловдив и Бургас. Второто звено се явяват стотината географски микрорайони, които могат и да се съкратят при възприемане на по-точни рамки за основните съставни показатели.

По наше мнение обаче от подобна сериозна реформа се нуждаят и българските общини. Тъй като част от досегашните им функции ще поемат микрорайоните, наречени примерно околии, общините трябва да насочат дейността си не както досега, нагоре, към финансовото министерство и областния управител, за да не им спира решенията. Общините трябва да гарантират участието във властта на всяко селище и именно те трябва да

спрат селищната и демографската криза. Затова не бива да има строго определени количествени параметри за съществуването им, които и досега не се спазват. Колко ще бъдат на брой общините в една околия и с какъв селищен състав, трябва да го решават гражданите, а не да им се „сервира“ както досега като централизирано решение от централните власти. Всяко селище с някакъв минимален брой жители трябва да има свой бюджет и той да се изразходва с постоянни допитвания към населението.

За разлика от досегашното състояние, по законодателен път трябва да се насърчи кооперирането между структурите и хоризонталната интеграция. Трябва да бъдат гарантирани възможностите за отвод на общинските власти, както и за преминаването на едно селище или община към съседни селища или околии.

6. От коренна промяна, насочена към спазване на Конституцията и законодателството, се нуждае българската изборна (електорална) география.

Обявяваното и сега равенство между гражданите не се спазва. При националните избори за Народно събрание каквато и формула-метод да се използва за изчисление на резултатите, те ще бъдат несправедливи. Мъглявите извинения, че д’Онтд или Хеър-Ниймайер са виновни, не могат да се приемат.

За разлика от България, в редица страни има специализирана изборна администрация, която осигурява наистина равно представяне на гласоподателите. Досега в българския парламент присъстват депутати, които са избрани с различен брой гласове, т.е. „цената“ на мандата им е различна.

При което разликата достига до 4-5 пъти! В медиите, от парламентарната зала и по комисии съм слушал всякакви наивни обяснения. Че целта са бързи и евтини избори, че методите за изчисление са такива и други подобни.

Може ли да се осигури избирането на всички депутати с еднакъв брой гласове? Да. Защо тогава досега не е направено? Защото с нашите парламентарни избори се прави неуспешен опит „с един куршум - два заека“, както казва народа. Българските парламентарни избори са обременени, защото те са едновременно национални, т.е. третират цялата територия на страната еднакво, но в същото време са и регионални. Страната е разделена на избирателни райони, които имат свои избраници и където гласуването е по местожителство. Необходими са специални разрешения за да се гласува извън местожителството. А изборите уж са национални!? Смесването на националните избори с регионален елемент налага после двойно изчисление. То се крие от широката общественост. Един път съответният изчислителен метод се прилага за цялата страна като целта е да се отсеят участниците, които преминават над бариерата от 4% за влизане в парламента. И след това да се изчисли коя от парламентарните сили колко мандата получава. С това националният характер на изборите приключва и започва регионалния, по изборни райони. Изчисленията се повтарят район по район и започва сложният механизъм на избистряне, при който става ясно, че в няколко случая мандатите трябва буквално да „се натаманят“ на принципа за вълка и за агнето. Най-проблемни са партиите, които имат петнисто набиране на основната маса от гласовете си. Те трябва да получат мандатите си в малко на брой райони, което налага други партии да се лишат от свой мандат, за който са получили доверието на достатъчен брой хора по места. Тези трудни партии са два типа. Единият са градските партии, чиито гласове са

концентрирани в столицата, а другият тип е ДПС, а в миналото и БЗНС, чиито гласове се набират изключително от турското и селското население. Другите партии постоянно се лишават от някой мандат, било в София, било в Кърджали. При това партията, която взима мандата, е получила дори по-малко гласове, от онази, която го губи. Съзнателно избягваме конкретни примери, за да не бъдем обвинени в партийни пристрастия.

Спазването на закона, т.е. изборът на всички депутати да е с равен брой гласове, може да стане с национални листи и това е и известно и се практикува. При него няма нужда от райони и районна изборна администрация, няма значение къде се гласува, което улеснява гражданите. Съвременната техника позволява лесно да се избегне повторното гласуване, така че то не е проблем.

Такива наистина национални избори налагат отново въпроса за липсващите регионални избори, които да администрират средното административно географско равнище на властта у нас. Без тях тя вечно остава „без покритие“, тъй като не е изборна и трябва да се назначи от националното равнище. Това я дискредитира, независимо какви функции ще й отдаде централното правителство. Националните листи елиминират всякакви сложни изчисления, които сега не може да не изкривят резултатите в някаква посока. Най-напред беше използван д’Онтд, тъй като в страната имаше две откроряващи се по силата си партии и те печелеха често самостоятелно парламентарно мнозинство. Последва видимо разбиване на изборното пространство и се прибегна до Хеър-Ниймайер, който метод е „по-близо до истината“ в новите условия. Което не изключва посочените вече кривини.

Катастрофалното демографско развитие руши досегашните географски представи за страната. Обезлюдяването връща България и съставните й дялове към далечното минало, а някъде и по-назад. Всякакви предположения за бъдещето са възможни, но настоящето се нуждае от работещи верни решения. Властта видимо се въздържа от промени в териториалното устройства на страната, но неравенствата са толкова дълбоки, че между богатството и бедността вече зее цяла бездна. Все още обаче географското образование и култура сред политическия и стопанския елит е на толкова ниско равнище, че излаганите по-горе географски проблеми или въобще не се разбират и оценяват, или по субективни съображения не се решават. В страната липсва необходимата смела и компетентна географска политика на всички основни териториални равнища - национално, средно, местно. По тази причина областите, общините и отделните селища стават все по-различни, губят население и териториално влияние.

Фаворизираната икономика на услугите напомня донякъде за повторното броене и насрещните превози при социализма. Голяма част от статистически отчетения продукт е услуга, която се разменя с друга. Материалните стойности, които са в основата и на националната независимост и на самоуправлението, липсват.

7. Всяко териториално устройство се обявява за постоянно, едва ли не за вечно.

По същото време в страната текат бързи негативни географски процеси, начело с обезлюдяването. Наследените от социализма граници не претърпяха промени при трансформацията към капитализъм и особено по повод

членството на страната в ЕС. Страната и сега административно-географски е на социалистическото си устройство. Само дето окръзите са прекръстени на области. Демокрацията се оказа толкова некомпетентна и неподготвена за географска реформа на страната, че когато от Брюксел изпратиха писмо, в което пишеше, че трябва да се реформираме географски, ние се върнахме към териториалното устройство, което през 1987 г. самият социализъм бе отрекъл! А когато трябваше да се приспособяваме към NUTS отидохме още по-назад във времето, „експертите“ преписаха икономическото райониране от началото на 60-те години на миналия век, направено под ръководството на московския професор по география Емил Борисович Валев. Само че при единият случай населението ни беше 8 милиона, при другия - 9. И то растеше. Сега трябва да се прави административна география при непознати условия. Негативни, колкото и управляващите политици да говорят обратното. Те го правят само когато са на власт…

Необходими са гъвкави граници и географска свобода. Едното ще рече, че при динамичните и постоянно променящи се процеси като изборите постоянните граници не са добър вариант, а другото предполага вътрешните граници в страната да не се абсолютизират, не само за бизнеса, но и за администрацията. Нещо повече, гражданите трябва да имат възможност сами да закриват и откриват териториални административни единици, за което трябва да има ясни законови процедури. Не само държавата, а и гражданите трябва да могат да променят. Защото сегашното положение е „L’etat c’est moi“ и не се връзва с демокрацията.

Членството в ЕС наложи приемането и на статистическата система NUTS, която в развитите страни е близка до географите и дори се ръководи от тях. У нас, както какво ли не, ситуацията е обратната - статистиката

ръководи географията и използва като инструмент администрацията. Какъв е резултатът? Първо, прекопирано икономгеографско райониране, а от гледна точка на авторското право дали не е и откраднато, и второ, върнато в употреба административно райониране от 50-те години на миналия век. Единствената новост, създадена от статистиката и показваща „компетентност“ е поддържавното равнище NUTS-1, което е небивал „бисер“. Само чужденец от другата страна на кълбото може да приеме събирането на Северна и Югоизточна България, при това с ….умното обяснение, че това щяло да послужи за набиране на информация. Никой никога няма да може да докаже каква стойност има тази информация.

Модерното изборно райониране трябва да е географски гъвкаво и да реагира навреме за промените в географията на населението, респективно на гласоподателите. Днешното от географска гледна точка административно-териториално устройство се опитва да представи единство между избори и власт като се използва едно и също райониране. При невъзможност как да реагира, властта механично променя в двете посоки броя на депутатите, които се избират по административни области, пардон, по изборни райони. Там, където населението е „прекалено много“ - цепим района и правим два (за Пловдив и Пловдивско) или три района - София. Ако пък е малко и дори нарушаваме Конституцията като нямаме избиратели за 4 мандата - поддържаме изкуствено този район с механичното прикачване на гласовете от чужбина! И после хората се чудят какъв е този депутат от непозната в техния край партия. Тук е мястото да засегнем нерешения проблем с гласовете от чужбина. И те са две групи. Едната са турските гласове от югоизточната ни съседка, а другите са от Западна Европа, САЩ и по-малко от другаде, където потънаха завинаги няколко милиона българи след 1989 г.

Добре познавам полската емиграция и съм убеден, че вървим по техния път. Същото е и с гърците , колкото в държавата - толкова и по света, но с други паспорти, вече имена и оставащи спомени за някогашна принадлежност към друга държава. Както казваше един американски президент при посещението си в Ирландия, знаел само че коренът му е от там…По наше мнение гласовете от чужбина трябва да се събират отделно и според средната цена на един мандат от вътрешността на страната да се определя и броя на спечелените мандати от чужбина. Може общо за света, може за Европа и света.

8. Крайно време е отечествената география отново да влезе в селищата.

Социалистическата и днешната „География на селищата“ са по-далечни от селищните проучвания на географите до Втората световна война и по-скоро се доближават до териториалната статистика. В развиваната някога антропогеография, в сравнение с развитата при социализма и продължавана и днес социално-икономическа география, са изследвани териториалното устройство на селищата, а в няколкото упътвания за тяхното проучване се навлиза и в устройството и географското положение на дворове, домове, анализира се дори тяхната вътрешност. Колкото и да се силим да представим днешната българска социално-икономическа география за надграждане на някогашната антропогеография, освен доскорошната липса на политическа география днес продължава да се чувства голямата крачка назад по отношение на културата, материална и духовна. Тази нищета е обяснима за миналото, знаем и нейния северен произход. Днес, когато обаче сме в най-

тесни политически и икономически връзки със страни, от чиято география имаме какво да вземем, тематичното тъпчене на едно място е голяма грешка. Професионалните географски проучвания са рядкост.

С някои колеги от доста години участвам в една традиционна конференция в съседна Румъния. Наблюдавам с интерес и съм свидетел на бързото им отърсване от „районната школа“ и от „районната планировка“, при които културните аспекти на географията „се заключаваха“ в задължителните уводни цитирания на конгреси, комунистически класици и партийно-държавните ръководители в момента, а в методиката централно място имаше „работата с партийни и държавни документи“. Румънците възприеха от французите басейновия принцип, който изисква комплексни географски познания, а не тематично дялкане. Вътрешната конкуренция в Трансилвания между власи, унгарци и немци отдавна е дала и продължава да дава добри плодове. В основата на пирамидата на техните географски изследвания стоят проучванията на отделни селища и малки територии с тяхното население и малки селища. На пирамидалния връх са общонационалните изследвания - монографии, дисертации. По площ и население нашите северни съседи са 2,5-3,5 пъти повече, но географските факултети, специалности и университетски катедри са поне в десеторен размер отгоре. Нашите селищнотворящи фактори и нашите селища не са по-еднообразни и по-ограничени тематично. Но ние изследваме селищата само по количествени показатели и като че ли ги гледаме с дрон.

9. **Колкото и да изглежда неразбираемо и дори погрешно за мнозина, особено предвид миналото ни възпитание, българската административна география трябва да се обърне към обществените институции, които предшестват и застават в основата на българската държава.**

Имаме предвид географската организация, в миналото и днес, на основните религиозни култове по нашата територия. Наистина, религиозните центрове - светите места са постоянни, докато светските динамично се местят по територията. Предприетото напоследък раздробяване на българските епархии и подчинението им на административните области едва ли е в полза на църквата. Светската власт може да разгледа детайлно обхвата на духовните околии и енории, в доста от които може да се открият остатъци от средните векове. Съпоставката обаче може да посочи някои правилни решения за бъдещето, тъй като църковните териториални единици са съставяни при много по-малко население, към каквото вървим и сега с активната депопулация. Нашите конкретни проучвания показват на места по-голяма близост на църковните граници до реалните междуселищни отношения, отколкото административните граници, прокарани често съвсем субективно. Разбира се, има и очевидни разминавания. Например, като тези между религиозния център Сливен спрямо много по-мощния демографски, стопански и географски Бургас. Или запазената от XIII и XIV векове религиозна подчиненост на Златишко-Пирдопското поле спрямо Ловеч, докато днес дори свързващия ги Златишки проход официално не работи. И ако в миналото Самоков не е отстъпвал на София по влияние и е имал

епископ, то днес софийската близост след преместването на Екзархията и като милионна столичност просто го поставя в по-нисък географски ранг.

Още по-полезно може да е сравнението между днешните общински граници и границите на духовните околии и особено на енориите. В условията на демографското и стопанското опустиняване на значителни части от страната административните граници губят стойност. Вместо да са прокарани в зони на поделена гравитация между два или повече центрове, и от двете страни на общинската граница има еднакво лишени от близко положително бъдеще селища и територии. „Бог - високо, цар - далеко“.

При това положение на селищното устройство и междуселищните и междутериториалните отношения се нуждаят от промяна. Тя е наложителна поради все по-голямото отклонение и от елементарните изисквания на ЕС за системата NUTS.

От една страна демографското и стопанското свиване по територията изисква концентрация в по-малко на брой териториални единици, които да имат необходимата компетентност и възможности за „самоуправление“, а не както е сега. Намаленият брой центрове обаче ще наложи по-големи разстояния - както между тях, така и между центъра и селищата от окрупнените териториални единици. При примитивното състояние на нашата пътна мрежа и ниските скорости има опасност да се увеличи изразходваното обществено необходимо работно време, вместо обратното. И вместо услугите да се доближат до всеки отделен жител, да се получи обратното. Тук електронното правителство може много да помогне, но има услуги, които не подлежат на промяна. Според Веселинова (2016): „Един от основните и най-важни проблеми в малките населени места е липсата на качествени здравни

грижи.“[8] Други услуги са снабдяването с храна, дрехи, обувки и лекарства, в голяма степен образованието и културата, спорта, за туризма да не говорим.

Според нас трябва да се извърши „географска революция“ в използването на природните ресурси и в географската организация на икономиката. Да остане законовото положение, че природните богатства са общодържавна собственост, приходите и данъците от тяхното използване да отиват в централния бюджет, но чрез общината, на чиято територия е добива. При което част от приходите пряко да остават за съответното селище и община. Сегашното положение е ограбване по места. При което транспортните средства рушат пътища, мостове, напукват стени, къщи, огради. Същата несправедливост е при изпълнението на обществените поръчки и усвояването на субсидиите. В крайна сметка доходите отиват на столичен или адрес на някой от големите градове, а за местните селища и население от околността на обектите остават трохички. Би трябвало изпълнителите задължително да регистрират представителства по места и там да плащат задълженията си. Като в тях се увеличи относителният дял на местните данъци и такси. Това изискване трябва да важи и за българите и за чуждите собственици и инвеститори. Защото сега столицата и големите градове получават незаслужени доходи за дейност, която не се извършва на тяхната територия. Според Патарчанов (2016): „Сериозен ефект върху финансите на общините, а от там върху възможностите за тяхното пространствено развитие оказва получаването на половината от концесионните възнаграждения, които компаниите плащат. На много места

[8] Veselinova, N. (2016) Demographic problems of small settlements in Bulgaria. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма. С., с. 521.

към тях се добавят и дарения в мащаб, който често надхвърля собствените приходи на повече от половината общини в страната.“[9]

Ние пледираме за географска справедливост. Веселинова (2021) отбелязва, че: „Географията винаги напомня, че е необходимо ускоряване темповете на социално-икономическото развитие, в условията на растящи териториални различия между различните области и общини в страната.“[10]

В регионалното административно устройство трябва да се поучим от френския и от румънския опит и да приложим басейновия принцип. Басейнът на една значима за страната река да е една административно-териториална единица.

Литература

Angelova, V. (2016) Quality of life in cities and rural areas in Europe. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма, С.

Веселинова, Н. (2015) Приоритети в локалното развитие на източната част на Софийската котловина. Изд. Парадигма, С.

Веселинова, Н. (2021) Медицинската география – постижения и надежди. Изд. Парадигма, С.

Веселинова, Н., В. Бояджиев, Г. Костадинов, В. Зехтинджиева (2017) Проблеми на развитието на българските общини. Международен научен и бизнес форум „Устойчиво регионално развитие в България”. С.

[9] Патарчанов, Пл. (2017) Индустриално депресивни райони. С., с. 147.
[10]Веселинова, Н. (2021) Медицинската география – постижения и надежди. Изд. Парадигма. С., с. 218.

Зарков, В. (2016) Последваща оценка на първото поколение общински планове за развитие – проблеми и предизвикателства. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма, С.

Зарков, В. (2016) „Оптимизиране на Интегрирани планове за градско възстановяване и развитие чрез икономгеографски анализ", Дис. Труд, С.

Патарчанов, Пл. (2015) Интегрирано развитие на планинските райони - пространствени аспекти. Дисертационен труд, С. https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/geologo_geografski_fakultet/specialnosti/doktoranti/pridobivane_na_obrazovatelna_i_nauchna_stepen_doktor/arhiv/plamen_georgiev_patarchanov_geologo_geografski_fakultet (Ползван последно на 13.05.2021 г.; 13:13 ч.)

Патарчанов, Пл. (2017) Индустриално депресивни райони. С.

Чавдарова, Г., С. Петков (2016) Приносът на общините за развитието на селските райони в България в периода 2007-2015 г. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма. С.

Veselinova, N. (2016) Demographic problems of small settlements in Bulgaria. В: Сб. География и приятели. Изд. Парадигма. С.

Veselinova, N. (2021) Medico-geographical problems of the sparsely populated rural territories in Bulgaria. KNOWLEDGE – International Journal Vol.45.3

https://www.namrb.org/ (Ползван последно на 12.05.2021 г.; 14:10 ч.)

https://obshtinite.bg/ (Ползван последно на 10.05.2021 г.; 19:11 ч.)

www.nsi.bg (Ползван последно на 14.05.2021 г.; 17:00 ч.)

https://www.regionalprofiles.bg/bg/your-district/ (Ползван последно на 12.05.2021 г.; 11:08 ч.)

https://www.cadastre.bg/ploshti_po_oblasti (Ползван последно на 13.05.2021 г.; 20:18 ч.)

Културни ландшафти – теоретични фокуси и дискурси в географията

Калина Милкова, Софийски университет

Cultural Landscapes – Theoretical Focuses and Discourses in Geography

Kalina Milkova, Sofia University

Abstract: The cultural landscape is a model for integration between natural and social geography; between nature, economy, ecology and culture. This is a natural and cultural chronicle of different territories; regional and local natural and social phenomenon; spatial socio-natural "biography" in which we can analyze and identify the past, present and future of the relationship between communities and nature, the values of territorial communities, cultural and ecological footprints of the environment. This semantically, contextual and practical richness of the concept of cultural landscape puts it in the theoretical and educational focus of geographical science and in the perception of geographical regions as cultural landscapes.

Keywords: Cultural Landscape, Cultural-landscape Zones and Locations, Theory of Cultural Landscapes, Geographical Regions - Cultural Landscapes

Увод

Концепцията за културния ландшафт стимулира появата на интеграционни и креативни изследвания в природните и обществените науки; идентифицирането на Културната география, в която културният пейзаж е своеобразна квинтесенция (Grčić, 2014); географизирането на културологията, антропологията и др. хуманитарни науки. Тя е изразител на: единството на географската наука, интегрирайки природни, социално-икономически и символически функции; ноосферната концепция на Вернадски; етнокултурното ландшафтознание като комплексна дисциплина

(Калуцков, 2000, 2008); тезата за географията като изкуство (Тян Шански); модела за интеграция на екологията и икономиката; коеволюционната парадигма в науката; хибридизацията на природно-обществените системи и други ключови съвременни научни тези. Концепцията създава пространство за срещи на различни дисциплини, прилагащи научни подходи към територията, за обвързаност между изкуството и науката, което й отрежда важна роля в историята на модерната европейска култура (Cosgrove, 1984, 2003). Културният ландшафт е категория, която се артикулира като еталон за поддържане на холистичния подход при оценка на средата и за цялостен поглед върху територията. Той е природно-културна проекция на обществото върху дадено пространство, което го прави неотменен субект-обект в комплексните географски проучвания. В този дискурс културният ландшафт е един от най-изключителните елементи на териториалната идентичност – категория от особено значение в глобализиращия се XXI век. Културният ландшафт е едно от базовите понятия и в контекста на пространствените образи, в концепцията за гения на мястото, в ландшафтната митология и сакралния локус. Неговите интерпретации могат да се поставят в разнообразни съдържателни рамки: цивилизационна, семиотическа, херменевтическа, природозащитна, феноменологическа, етнокултурна, геоекологическа, аксиологическа, пространствено-образна, антропологическа, естетическа, идеологическа, икономическа.

Богатата съдържателна и мултифункционална същност на понятието „културен ландшафт“ и неговото нееднозначно тълкуване е един от основните мотиви за настоящото проучване, още повече, че в съвременната българска география не са много публикациите в този тематичен кръг. Обект на изследване са културните ландшафти, а предмет – интерпретирането на

културния ландшафт като пространствен културно-природен феномен, който не възниква случайно, а е резултат от „човешки идеологии“, културни практики и пространствена диференциация на природно-обществените компоненти на средата. В този дискурс приемаме културните ландшафти за неотменен елемент на регионалния географски анализи, поставен в центъра на нашия изследователския фокус. Целта на статията е да акцентира върху някои аспекти от артикулиране на понятието „културен ландшафт“ в географията и върху необходимостта от неговото по-осезаемо присъствие в университетската географска наука. Методологията се основава на проучване на многобройни литературни източници, на синтеза на концептуални идеи и тези в различни научни направления и географски школи, които дават основания да се направи извода за широките научно-приложни рамки на културно-ландшафтната тематика в географията, както и за необходимостта от създаване на учебен курс по „Теория на културните ландшафти“ в Геолого-географски факултет с оглед постигане на реалната симбиоза между природния и обществения научен географски клон в образователния дискурс.

Теоретико-методологични акценти

Терминът „културен ландшафт“ (КЛ) и неговото приложение в регионалната тематика е свързан с процеса на хуманизация в географията. Той няма единни методологически и концептуални рамки в различните науки, а в обхвата на географията има различни дискурси и подходи при неговото дефиниране.

Понятието „културен ландшафт“ претърпява еволюция във времето и различни интерпретации в отделните научни школи. Автор на термина

„културен ландшафт“ е немският географ О. Шлютер, който го дефинира като „материално единство на природните и културните обекти, достъпни за възприятие от човека, и ключова роля в него има човекът“ (цит. по Стрелецкий, 2019). Той концептуално обединява хорологичната концепция на Хетнер с научните интерпретации на френската антропоцентрична школа (Е. Реклю, В. Бланш и др.). Шлютер надгражда идеите на Хетнер – уникалните съчетания на различни обекти и явления на определена територия, пораждат регионално етнокултурно-ландшафтно разнообразие и формират самобитни културно-географски хороси (райони, страни, пространства) (цит. по Стрелецкий, 2019). Понятието е във фокуса на много изследвания в немската география (Shafer, Bobek, Banze и др.), следвайки традициите и идеите, създадени още от А. фон Хумболт. То е едно от основните елементи в понятийно-терминологичния инструментариум на съвременната немска обществена география.

Културен ландшафт е емблематично понятие за френската география, приемайки и терминологично изражение като пейзаж. През целия XX в. той се артикулира от френската национална школа с приоритетното внимание към духовни и нематериални процеси при формиране на пейзажите/ландшафтите, към представата за ландшафта като „социален конструкт“ (Lefebvre, 1974). В съвременността идеите за културния ландшафт във Франция се основават на нови концептуални ядра и смислови вектори. Claval (2003) определя голямата значимост на културния ландшафт от гледна точка на систематизацията на пространствените представи, „териториализацията“ на научната мисъл и териториалната самоидентификация на хората. С тези мисли се утвърждава важността на културния ландшафт не само в теоретико-методологичен ракурс, но и във

фокуса на местното/регионалното развитие, на организацията на пространството и териториалното управление.

Значителен принос в изясняване и обогатяване на съдържателната същност на понятието „културен ландшафт“ има американската география, и в частност американският географ К. Зауер („The Morphology of Landscape“,1925), който определя културния ландшафт като пространствено отражение на натрупаното от еволюцията на културата в определена местност, като „своеобразна проекция на културата върху природния ландшафт“ (цит. по Калуцков, 2009). Зауер определя хората за „най-важния морфоложки фактор“ във физическото изменение на природните ландшафти. Той придава значима роля на етническите групи, разглеждайки ситуации, при които със сходни природни условия отделните етноси прилагат различни технологии на въздействие върху средата, като напр. различно земеползване, и по този начин формират различни ландшафти в среда от един и същи тип. В този контекст културният пейзаж е резултат от модификацията на природния ландшафт поради въздействието на човешкото общество в съответствие с неговата култура (Mikesell, 1978). Тезите на Зауер имат опоненти, един от които е Р. Хартсхорн, който изразява резерви относно термина „културен ландшафт“, а други (Голд, 1990) смятат, че в тях недостатъчно пълно е разгледано отношението между човека и различните символни значения на ландшафтите. За утвърждаване и интерпретиране на понятието „културен ландшафт“ в САЩ важна роля играят тезите по социална антропология и география на Boas. Неговите идеи за контекстуалния подход към културата, за значението на изучаването на местните истории за подпомагане на анализа на културите, остават централни в днешния интерес към представата за културен пейзаж като за

„ключ към културата“ (Taylor, 2006). Подобни идеи се развиват в „аксиомите“ на Lewis (1979), също дискутирани, оспорвани, но многократно цитирани. Lewis маркира най-важните стъпки при изучаване на културния ландшафт и на базата на реконструкцията изследва различните исторически стадии в ландшафтната динамика Според него пейзажът е ключът към културата; историята има значение за структурата и вида на пейзажа; всички елементи в пейзажа носят смисъл. „Аксиомите за четене на пейзажа“ на Lewis подчертават, че наистина има ред в целия културен ландшафт, който на пръв поглед може да изглежда хаотичен, и придават значим пространствен нюанс на разсъжденията си – „Елементите на културния пейзаж имат малко културен смисъл, ако се изучават извън техния географски (т.е. локационен) контекст.“ Чрез четене, мислене, гледане и учене човек може да разчете, осмисли и се информира за културния пейзаж днес.

В англосаксонската и особено в американската география, широко разпространение получава образно-символичната трактовка на културния ландшафт (Lowenthal, 1972, 1975; Cosgrove, 1984, 2003; Casgrove, D., Daniels, 2004), хуманитарно-географските интерпретации на средата на обитаване, на мястото (Tuan Yi-Fu, 1974 и др.), феноменологиите подходи за изследване на смисловите връзки между възприятията на хората и артефактите в културния ландшафт (Relph, 1976,1981; Daniels, 1993; Mitchell, 2002), политико-идеологическите нюанси (Zukin, 1993). От друга страна, в съвременната американска културна география има изследвания, които отразяват традицията за идентифициране на понятията „област" и „пейзаж", основана на възгледите на Р. Хартсхорн, според който в понятието „културен ландшафт“ се съдържа нееднозначначност. В този ред на мисли културните ландшафти често са тълкувани като културни области (Стрелецкий, 2019).

Руската география има трайни традиции в артикулирането на понятието „културен ландшафт“ още от изследванията на Тян-Шански, Берг, Саушкин (1946), а по-късно на Гумильов (1976), Исаченко (1980, 2003, 2004), Веденин (1990, 1997), Калуцков (1998, 2000, 2005, 2009, 2010), Каганski (1999, 2009), Родоман (1980, 2002), Замятин (1999, 2001, 2002, 2003, 2007, 2008), Рагулина (2014, 2015), Лавренова (2010) Тютюнник (2004), Кулешова (2001), Митин (2004, 2012) и др. Различните учени поставят различни акценти и подходи в дефинирането на културния ландшафт – оценъчен (Исаченко), атропогенизиращ (Милков), етнокултурен (Калуцков, Берг, Гумильов, Рагулина), феноменологически (Каганski, Замятин), аксиологическо-информационен (Веденин, Кулешков), идеологически (Саушкин), пространствено-образен (Замятин), митологически (Митин), семантичен (Лавренова), естетически (Родоман), екологически (Николаев) и др.

Терминът „културен ландшафт“ е използван за пръв път в българската литература от Д. Яранов (1943) и Игнат Пенков (1943). Яранов го определя като „всеки комплекс, който е въвлечен в стопанското използване“. Според Пенков (1943) културният ландшафт е „лицето на географската среда“, „земеоблик и земегледка“, и е динамична категория. Той не е нещо завършено, а постоянно пресъздаващо се (Пенков, 1943). Пенков (1943а) определя културния ландшафт на българските земи за „полигенерационен“, резултат от много културни напластявания от различни генерации – тракийска, гръцка, римска, византийска, българо-славянска, турска и новобългарска, със значими пространствени „следи“ в отделните региони. Всеки културен период намира отражение в „стила“ на ландшафта. Културният ландшафт е преплитане на линиите на движение и границите,

което дава основание днес някои учени (Родоман, 1999) да го определят и като поляризиран ландшафт. Направените констатации от И. Пенков през 40-те години на миналия век за културния ландшафт са в унисон със съвременното възприемане на културните ландшафти като разномащабни реалии, много от които се преплитат един в друг, което придава на пространствените им граници черти на преходност и трудна разграничимост (Исаченко, 2003), особено днес, във времето на мултикултурни и хибридни културно–стопански процеси, които въздействат осезаемо и върху изолирани места. След 1944 г. в страната терминът „културен ландшафт“ е политизиран и неприемлив за изследванията в сферата на обществената география. Неговата реабилитация е след 1989 г., а културно-ландшафтната тематиката в наши дни в българската география присъства в творчеството на Бъчваров (2004), Дерменджиев (2004, 2018), Михайлов (2014), Кръстев (2014), Милкова (2016, 2017, 2018), Попов (2015) и др.

На основата на проучените многобройни публикации могат да се диференцират и обобщят три главни принципно различни тълкувания на термина „културен ландшафт". Някои изследователи се придържат към традиционните за руските физико-географи подходи и определят културния ландшафт както „добър" антропогенен ландшафт (Мильков, 1973), изменен от човека по определена програма и притежаващ високи естетически и функционални качества. Понятието „културен ландшафт“ в обществената география се разграничава съдържателно от понятията антропогенен и антропогенизиращ ландшафт. Мильков (1973) под културен (конструктивен) ландшафт разбира регулиран от човека антропогенен комплекс, постоянно поддържан в оптимално състояние за изпълнение на стопански, естетически и други функции. Исаченко (1991) прилага оценъчен подход към културния

ландшафт, според който се извършва преход от нарушени ландшафти от нерационална човешка дейност към културни ландшафти, които притежават две главни качества: висока производителност и икономическа ефективност; оптимална екологична среда за живот на хората. В. Николаев (2000) използва геоекологичния подход към културния ландшафт, приемайки хармоничността на културния ландшафт като резултат най-вече от антропогенния фактор, при който социалната съставляваща е с висока екологичност. Той развива тезата за управляемостта на културния ландшафт като съпротивление на процесите на деградация, за необходимостта от подчиняване на териториалната и времевата организация на морфологията и динамиката на природния ландшафт. Не се пренебрегва и ролята на естетиката на ландшафта, здравословната среда на обитаване, минимизацията на деструктивните процеси, наличието на постоянен мониторинг. В този контекст Родоман (2002) възприема ландшафта за красив ако той притежава свойствата на живите организми: йерархичност, наличие на ядра, центрове, граници, мрежи, преходни зони, смекчаващи контрасти, сътрудничество между стари и нови елементи и др.

Другият подход се базира на разбирането на културния ландшафт като местност, която в течение на продължителен исторически период се явява място за обитаване на определени групи от хора (етнически, конфесионални и др.), които са носители на специфични културни ценности. В понятието „културен ландшафт“ наред с природата се включват човешкото общество, духовната култура, етногенезата (Гумилев, 1976), топонимиката и други компоненти. Според Калуцков (2009) „културният ландшафт е създаден от група хора с обща култура и произлиза от природния“, а „културата е активният фактор, естествената среда е посредникът, а културният ландшафт

– резултатът“ – идея, развита още от Зауер. Този контекст в артикулирането на културния ландшафт дава в голяма степен основание да се използва и термина „етнокултурен ландшафт“ – органичен синтез на територията, човешките дейности, образното възприемане и средата на обитаване (Рагулина, 2014), свързан с представата за ландшафта като за сложен природно–културен комплекс с базови понятия „природен ландшафт“ и „етос“ (Калуцков, 2005). В подкрепа на това съждение е виждането, че субстратната основа на културния ландшафт (КЛ) е пространствено отделени групи от населението, които имат културни особености и традиционна култура, често незначително интегрирана с друга култура, чрез които усвояват територията (Салпагарова, 2003). В различните райони се типизират разнообразни културно-ланшафтни образувания, повлияни както от исторически, природни и стопански явления, така и от етноконфесионалния състав на населението. Създава се концепция за етнокултурното ландшафтознание (Калуцков, 2000, 2008) – комплексна дисциплина с предмет на изследване етнокултурното усвояване на ландшафтите, отражението на ландшафтите върху културата, развитието на културните ландшафти и ландшафтните диалекти. С нарастването на миграциите и създаването на мултикултурни пространства в съвременността, етнокултурните граници на ландшафта са твърде условни, трудно разграничими и дифузни.

В основата на третия подход е представата за активната роля на интелектуалната и духовната дейност във формирането на културния ландшафт; на културните и духовните ценности, съхранявани и предавани от поколение на поколение във вид на информация, които са не само формиращи ландшафта, но и са негова част, изпитваща въздействието на

другите негови компоненти. В този смисъл ландшафтът е в исторически, културен и географски контекст и е много повече от „ограничено парче земя“, имайки голямо значение за изграждането на местна идентичност. КЛ се интерпретира в съзнанието на човека чрез трансформиращата дейност на човешката култура и това го поставя в ролята на образ на района/територията, който изисква както исторически и прогнозни анализи на компонентите, така и тълкуване на включените в него съдържание и символи. При изследване на културните ландшафти се получават най-интензивните модификации на пространствени образи. В този смисъл някои автори възприемат културния ландшафт като инвариант на географския образ (Замятин, 2002). Именно географските образи показват „духа на мястото”, „мястото като жив организъм”, феномена място като елемент на националната и регионалната менталност, на феноменологичната представа за света (Замятин, 2008). Замятин (2002) определя културния ландшафт като геокултурен образ – система от геопространствени знаци, символи и характеристики, описващи особеностите в развитието и функционирането на културите (цивилизациите) в глобален контекст. Родоман (2002) предлага модел на идеалния ландшафт – териториална симбиоза между човека и природата, в която доминира културната компонента. Според него КЛ не е само продукт на природата, но и на културното наследство, което трябва да притежава висока естетичност, полезност за хората и за биосферата. В този дискурс ландшафтите като природни и историко-културни образувания са места, съхранили историческата си памет, което ги доближава до тяхната интерпретация на ЮНЕСКО.

Според друго виждане (Munárri, 2011) изследванията върху ландшафта/пейзажа, могат да се обединят в четири категории: естетичен

подход: визуално единство на пейзажа; екологичен подход: екологично единство на ландшафта; интервентен подход: проектно единство на ландшафта; антропологичен подход: културно единство на ландшафта. В този контекст все повече културните ландшафти се интерпретират на границата с други науки (архитектура, културология, изкуствознание и др.), което ги насища с нови акценти и съдържателни нюанси. Те се артикулират и в различни тексономични рангове: планетарен (ноосферен), регионален („коеволюционни ядра“ или културни райони по Хартсхорн) и локален (културният ландшафт като цялостна и еднородна природно-обществена система, притежаваща общност на територията и взаимосвързаност на природните и културните компоненти).

Темата за културния ландшафт присъства не само в научните публикации, но и в разработените материали от ЮНЕСКО (1992, 2010), в които културният ландшафт се определя като обект на природно-културното наследство с изключителна универсална стойност, целенасочено сформиран, естествено образуван и асоциативен (2010). До 1992 г. културният ландшафт не се разглежда в качеството на самостоятелен обект на наследство. Някои позиции, свързани със съхранението на културните ландшафти са предложени в Конвенцията от 1972 г., в която се представя типология на обектите на културното и природното наследство; отделят се групи здания с изключителна ценност, забележителни места (sites), които могат да се разглеждат като резултат на съвместното творчество на човека и природата, които впоследствие са отнесени към културните ландшафти. Системата от критерии за оценки на природното наследство в период от 1980 до 1992 г. включва примери на взаимодействие между човека и неговата природната среда (критерий II) или необичайни съчетания на природни и културни

елементи (критерий III). Много от критериите за оценки на културното наследство могат да се приложат и при културните ландшафти. Културните ландшафти в главните документи на ЮНЕСКО се разбират като резултат на съвместното творчества на природата и човека (combined works of nature and of man). Те илюстрират процесите на еволюции на обществото под влияние на природната среда и социалните, икономическите и културните процеси. В качеството на обект на наследство репрезентативно се демонстрира съответстващият геокултурен регион с достатъчно висока степен на отличителни черти на региона, в т.ч. и традиционно земеползване, екологически особености и ограничения. Добре представени са културните ландшафти, в които се пази семантиката на особено духовно (сакрално) отношения към природата. До края на 80-те години на XX в. се регистрира известно напрежение между опазването на културното и природното наследство. Това може да се обясни до голяма степен с доминирането на антропоцентричната парадигма и западните ценности, на научните идеи за природата като нещо отделно от хората. Отразяващи това, културните и природните критерии за свойства с изключителна универсална стойност, са изброявани отделно до 2005 г., когато основателно са обединени в един набор от десет критерия, включени в Оперативните насоки за прилагане на Конвенцията за световното наследство (UNESCO World Heritage Centre, 2008).

Европейската конвенция дефинира в концепцията си ландшафта като зона, възприемана от хората – „Пейзажът означава зона, възприемана от хората, чийто характер е резултат от действието и взаимодействието на природни и/или човешки фактори“ (Съвет на Европа, 2000). Тази интерпретация на ландшафта благоприятства създаването на нова

териториална култура, на екзистенциална връзка с околната среда, на нов поглед към природата и към устойчивостта на територията като цяло – последица от благосъстоянието и качеството на живот на нейните обитатели. Това предполага тълкуване на територия, създаване на мерки за опазване и устойчиво управление, прилагани към ценни зони.

Най-лесен за разпознаване от ЮНЕСКО (2010) е целенасочено определеният ландшафт, създаден съзнателно и от човека – най-често градини и паркови ландшафти. Естествено образуваният ландшафт може да е както реликтен, така и съвременен ландшафт, свързан с традиционния начин на живот, при който развитието продължава и има значителни материални доказателства за неговата еволюция във времето. Асоциативните културни ландшафти са „въз основа на силни религиозни, художествени или културни връзки/асоциации с естествения/природния елемент“. Инициативата на ЮНЕСКО за определяне на КЛ се основава на разбирането, че „културните ландшафти са в интерфейса на културата и природата, материалното и нематериалното културно наследство, биологичното и културното разнообразие“. Въпреки че съществуват реликтни пейзажи, повечето културни пейзажи са „живи“ пейзажи, където промените във времето водят до ефект на поредица от слоеве, като всеки слой може да разкаже човешката история и взаимоотношенията между хората и природните процеси. Това е обобщено в документа „Разбиране на културните пейзажи“ (Leader-Elliot et al, 2004) с коментара, че „Понастоящем е широко признато, че пейзажите отразяват човешката дейност и са проникнати с културни ценности. Те съчетават елементи от пространството и времето и представляват политически, както и социални и културни конструкции. ….. те са придобили много слоеве от значение, които могат да бъдат анализирани чрез

исторически, археологически, географски и социологически изследвания“. По този начин характерът на ландшафта отразява ценностите на хората, които са го оформили и които продължават да живеят в него, а самата култура е формиращата сила. Пейзажът/ландшафтът е възприет като културен израз, който не се случва случайно, а се създава в резултат на човешки идеологии по определен тип пространствен дизайн. Нормативно-референтната рамка на културния ландшафт безспорно е съхраняване и опазване на природното и културното наследство, културното и биологичното разнообразие, поставени в контекста на устойчивото развитие.

За разлика от конвенцията на ЮНЕСКО, в географската наука акцентите за КЛ са по-различни и се свързват с многообразни интерпретации на ландшафта, като: природно-културен териториален комплекс, трансформиран от човека в резултат на цивилизационното развитие (Каганski, 2001), геосистема, етноекосистема и др. дефиниции. Те интерпретират КЛ като обект-субект, процес, явление, цел, резултат, политика, идеология, управление. КЛ е „исторически образен феномен, създаден в резултат от комбинирането на природни и културни въздействия, създаващи специфична структура, с регионална индивидуалност, възприемана като специфична единица” (Myga-Piątek, 2011, 2014). В голяма степен културният ландшафт може да се определи като еволюционно отражение на нарастващите човешки умения и способности за използване и преобразуване на околната среда – агрогенезис, техногенезис и инфогенезис (Andreychouk, 2008). Това го поставя в природно – културната рамка и на регионалните подсистеми, в които се разграничават различни типове ландшафти (индустриални, туристически, аграрни и други категории).

Ландшафтът никога не е просто природно пространство, само характеристика на природната среда. „Всеки ландшафт е мястото, където ние създаваме нашата човешка организация в пространството и времето“ (Jackson, 1984). В този дискурс ландшафтът се поставя в съдържателния фокус на културата не само като съвкупност от материални и духовни резултати от целенасочената дейност на човека, но и като начин на организация на дейността на обществото, като социални практики. Това обяснява присъствието в географския прочит на културния ландшафт на категориите усвояване на територията; екологични рискове за стопанската дейност, за здравето; използване на природните ресурси с отчитане на сезонната достъпност; характер и локализация на границите; антропогенни изменения на ландшафта; земеползване; природоползване и др. По ландшафта могат да се разпознаят знаците на минали исторически епохи, еволюцията на обществото и съвременното отношение към историко-географските отпечатъци. Анализът на ландшафта, разбиран като резултат от социалните практики, като социална конструкция, позволява да се проследи действието на човека в хода на времето и да се разпознаят различни аспекти от историята на обществото/общностите в рамките на настоящия пейзаж. Като свидетелство за човешките действия и начините на живот, които са го оформили, ландшафтът е присъщ на културната идентичност и тъй като съхранява следите и остатъците на нашата цивилизация, той е наследство с голяма стойност, което трябва да се уважава (Amores, Rodríguez-Bobada, 2003; Luginbühl, 2008; Martínez de Pisón: 2009). В този дух концепцията за културния пейзаж се оценява като ползотворна, изразяваща връзките между членовете на дадена социална група и тяхната територия. На практика тя извежда наяве променящите се динамични и сложни отношения между едно общество и неговата среда и служи като ориентир за разбиране и осмисляне

на вярванията и ценностите, които една общност има за заобикалящата го среда. В тази смислова връзка Taylor (1998) определя ландшафта като резултат от общностна система от вярвания и идеологии, като културен конструкт, „огледало на спомени и кодирани митове“, които могат да се четат и тълкуват. Културните пейзажи разкриват социална история и могат да събудят асоциативни ценности (свързани със знания за минали и настоящи събития, хора и места) и интерпретативни ценности (Taylor, 2017), поставени в природната рамка. В генеалогичен план те се намират между съвременните пространствени представи и човешкия опит. „Идеята за ландшафта е най-значимият израз на историческия опит за обединяване на визуалното изображение и материалния свят“ (Cosgrove, 2003).

Подобен историко-цивилизационен акцент, но с по-широка съдържателна рамка, се откроява в определянето на ландшафта като динамично и сложно взаимодействие между социалното и икономическото развитие, културно информираните възприятия за околната среда, историята на институциите и политическите формации, и екологичната динамика (Crumley, 1994, 2015; Kolen et al., 2015; Meyer & Crumley, 2011; Roymans et al., 2009). В този контекст е важен въпросът за изследването на ландшафта по вектора на влиянието на съществуващите ландшафти върху хората и техните пространствени практики, на пространствената организация на стопанските дейности, на значението на социалната памет и начините за изграждане на „хроника на живота и жилището“ (Ingold, 2000). „Дискурсните режими“ на КЛ натрупват специфични поведенчески практики, които могат да бъдат свързани с: граждански инициативи, здравеопазване, власт, държавно планиране и т.н. (Matless, 2002). Те изразяват и въплъщават идеология, философски възгледи на обществото и особеностите на властта.

Дискурсивният характер на значенията на културните ландшафти е, че те не просто изразяват културата в пространството, а с помощта на знаци, символи, метафори, елити, облечени в сила, разказват значими истории за себе си и за обществото. В своята обективна, материална форма, пространството представлява конкуриращ се дискурс – стратегии, които се комбинират, за да компресират или ограничат както човешкото действие, така и интерпретацията на всяка специфична културно-ландшафтна реалност (Schein, 1997). В този аспект най-важните характеристики на културния пейзаж са неговите исторически функции и видът култура, които променят природната среда и определят облика на ландшафта.

Културният ландшафт е и идеологическа концепция, представлявайки начина, по който определени класове хора са се обозначили чрез въображаемата си връзка с природата и са подчертали и съобщили собствената си социална роля и ролята на другите по отношение на външната природа (Cosgrove, 1998). Той е независим начин: чрез който определени обществени прослойки представляват собствената си социална роля чрез отношения с природата; на гледане със собствени идеологически основи; контрол и социална принуда (Cosgrove, 1984). Културният ландшафт е своеобразен подреден сбор от обекти и текст, създавайки значима система, чрез която се комуникира, възпроизвежда се социална система, опит и изследване (Duncan, 1990). Той се отличава с различни подреждания, а неговите атрибути стават собственост на групи и редът, който се вижда в ландшафта, може да бъде най-добре дефиниран като резултат от систематични избори, направени във времето. Промяната настъпва в пейзажа, когато предпочитаният набор от правила се променя поради

различни вътрешни и външни фактори в групата или с появата на доминираща група (Rapoport, 1992) .

В тезисите си за културните ландшафти редица учени отдават най-значимо място на идентичността със своите три взаимосвързани компонента, всеки от които не може да бъде сведен до останалите – физически характеристики или външен вид, видими дейности и функции и значение или символи (Relph, 1976). „Идентичността е от решаващо значение за усещането за мястото и за хората.“ (Relph, 1981). Културно-ландшафтният подход е значим за работата с местните общности, защото съдържа идеята, че пейзажите натрупват физически реликви и спомени за действията на предците и родовите образувания (Sheppard et al. 2002) и че тези асоциации могат да бъдат използвани в изграждането на социална идентичност, в кодирането на културните спомени и история, както и в дебати за легитимността и социалния ред (Ashmore and Knapp 1999).

Mitchell (2008) демонстрира различна гледна точка за културния ландшафт: икономиката, инвестициите, глобализацията и социалната динамика предопределят облика на ландшафта. Изследователят твърди, че вниманието трябва да се фокусира върху социално-икономическите отношения, пораждащи се в ландшафта и изграждащи целостта му, като само по този начин хората ще са в състояние да създават по-добра ландшафтна среда (Mitchell 2008). Тезата намира широко отражение в стопанската география и регионалния анализ.

Друг аспект от същността на културния ландшафт е неговото артикулиране като носител на информация и контексти, които може свободно да се интерпретират като специфична картина/текст на много

значения и многослойни семантики (Casgrove, Daniels, 2004; Hall, 2002). Несъмнено, КЛ е резултат както от действията на хората в естественото и културното пространство, така и от отговорността на хората към пространството – теза, която се подкрепя и от известния испански философ и социолог Ортега и Гасет с мисълта „Покажи ми ландшафта, в който живееш, и аз ще ти кажа кой си ти.“. В този дискурс различните КЛ извеждат многообразни форми на пространствени културни стереотипи, още повече, че не всичко създадено от човека в ландшафта е обяснимо от рационална гледна точка, тъй като често присъстват „ирационални елементи“ (напр. от сакрално естество, Исаченко, 2003), което може да се осмисли и обясни в рамките само на определена локална култура. В този дискурс географският прочит на културните ландшафти следва да търси взаимовръзките между местните природни условия, етногенезиса, топонимите, диалектите и др. културни и естествени маркери с пряко отношение към съвременния териториален дизайн. За да се артикулират днес минали пейзажи, трябва да могат да се разкажат истории, които свързват хората с мислите и емоциите на предишни жители. Освен това ландшафтните пространствени „биографии“ могат да провокират осъзнаването на приликите и разликите („другостта”) във възприятията, емоциите и мислите на хората, както в миналото, така и в настоящето. По този начин ние възприемаме културните ландшафти не само като наследство, но и като израз на толерантност, откритост и плурализъм. В тази сюжетна линия е научно-образователният потенциал на връзката между географията и литературата (Милкова, 2018, Дерменджиев, 2018).

Подобно е концептуалното ядро на „новата културна география”, в което културните ландшафти се интерпретират като текст и образ (icon), като главен актьор в изграждането на идентичност. Иконичните интерпретации се

разгръщат задълбочено в изследванията на Cosgrove (1984, 1998), Замятин (2002) и др. учени. Всеки ландшафт е определена когнитивна или символична подредба на пространство (Ingold, 1993). Високата стойност на херменевтиката и семиотиката се обяснява с тяхната цялостна природа, основана на всеобхватната концепция за „култура“. В продължение на много години преобладават научно-материалистичните подходи в географията, а въпросите за значенията и ценностите, въплътени в културните ландшафти, взаимните потоци и процесите на изграждане както на обществото, така и на ландшафта, остават периферни. Новата културна география компенсира този недостатък, но акцентът върху нематериалността и представите не трябва да бъде за сметка на незаслужено пренебрегване на материално-обектния компонент на културния ландшафт (Рагулина, 2014). Ландшафтите, възприети като природно-културни структури, са изложени на икономическа динамика и социално-културна дейност, оформящи първостепенната материя, която служи като основа за отделния пейзаж, всеки със своя специфичен дизайн и следователно уникалната си стойност (Seeland, 2008). Всеки културен ландшафт като пространствена система има свой етос и пространствено-времеви хоризонт на индивида, явяващи се и наследство на мястото (Митин, 2004).

В повечето обществено-географски изследвания пространството в културните ландшафти се приеме като природно-обществен продукт със сложна социална конструкция, базирана на ценности, на социално производство и на значения с влияние върху териториалните практики и възприятията. В този ред на мисли КЛ могат да се интерпретират като природно-културна „биография“ и социално битие на конкретна територия/място. В обществената география тяхното артикулиране е

свързано с приемането на човешкото присъствие като ендогенно по отношение на ценности, норми, вярвания, технологии, икономика. Проучванията на ландшафта в пространствен дискурс следва да избягват само екологичен или икономически подход, а да имат предвид и други фактори и участници – религия, социална организация, собственост върху земята, регионална инфраструктура и др.

Културният ландшафт, независимо от различните негови интерпретации, остава силна метафора за мислене върху пространството/пространствата на културата и жизнената среда, която той оформя (Minca, 2013); специфичен „текст“, единият слой на който е културата, а самият ландшафт е своеобразна „рамка“ на тази култура и в процеса на неговото разбиране, смислова реконструкция, комуникация и рефлексии, той е свързан с промяна на позициите на интерпретиращия го (Кагански, 2005). Културният пейзаж означава много различни неща на различни места, а неговите интерпретации и практики, винаги се основават на контекста (Minca, 2013). Той не може просто да се разглежда като обект и земен участък с някои специфични характеристики, а по-скоро като процес за създаване, материализиране, претворяване, унищожаване, въобразяване, квалифициране, наблюдение и оценка.

Културният ландшафт в регионалния географски контекст

В духа на немската „регионална география” е виждането за ландшафта като регионална концепция, обединяваща физическата география и географията на човека (Стоянов, 2015), а за регионалния анализ – като методологическа работа с културния ландшафт (Кагански, 1999). Тези

акценти дават основание за определянето на географския регион като културно-ландшафтен пространствен синтез на природните, стопанските и социално-културните процеси в отделни територии – неделими части от едно цяло. Тезата се основава и на приемането на региона като „тясно свързана мрежа от взаимоотношения, същината на която е културата и идентичността на хората, „… основните връзки между местните общности и тяхното наследство, …и естествената среда“ (Rössler, 2006); като „отворена и вероятностна териториална система, културен ландшафт с изразена природна, стопанска и културна идентичност, с мрежи, потоци, линии и центрове в общо/единно комуникационно пространство, отличаващо се от съседни региони“ (Милкова, 2017). Възприемането на географските региони като КЛ води към синтетичния път за създаване на пространствен образ на региона, с подбор само на някои признаци – най-вече на доминантите. Този подход илюстрира и връзката между признаците за индивидуалността на всяко място и субективността на всеки изследовател. В голяма степен не действителността, а изображението регламентира взаимоотношенията в обществото днес, определя социални роли и принадлежности. Регионалната география също показва „привързаност” към пространствените представи и въображение и това утвърждава териториалните образи като културни феномени, като своеобразно мерило за стадиите и уникалността на състоянието на териториалните общности. В този контекст възприемаме присъствието на пространствените образи в регионалната тематика, в регионалните анализи като вариация на културно-ландшафтна позиция. При интерпретирането на културните ландшафти в регионалните проучвания самата култура също се приема като ландшафтотворяща сила, възприета в широкия смисъл, като материални и духовни измерения, стопанска дейност, отдих, начин на живот, на мислене и на поведение.

В регионалната парадигма в центъра е не ландшафтът сам по себе си, а степента на адекватност на характера на неговото стопанско усвояване, лимитирано от изходни природно-ландшафтни предпоставки. В този ред на мисли е от особена важност функционалното зониране на културния ландшафт, разделянето на геосистеми, предназначени за изпълнение на определени социално-икономически функции (селскостопански, търговски, свещени, запазени, мемориални и др.). Дискурсивните изследвания на Buttimer (1976) показват, че в географските регионални изследвания на функционалната организация на културните ландшафти като първични „агенти“ се поставят пространствените диференциации, които създават модели и карти. Функционалната ориентация на ландшафтите показва процесите, които ги възпроизвеждат, и видовете действия, необходими за поддържането им в конкретни региони.

Дефинирането и типизирането на регионите като културни ландшафти се основава на съчетанието на онтологичния и феноменологичния подход в регионалния анализ, което утвърждава интегралния, многопластов и мрежов характер на географските региони като културни ландшафти. Резултатен и целесъобразен в регионалните изследвания е подходът, според който културните ландшафти в своето разположение и развитие гравитират към определени макроструктури на природния ландшафт (Кулешова, 2001; Милкова, 2017; Милкова, Желев, 2020). Планирано и функционално те формират един вид рамкова основа, върху която е разгърната мозайка от ландшафтно разнообразие. Произходът на такава основа е свързан с процесите на еволюция на земната повърхност и формирането на зони на активен геоенергичен обмен, който в практиката на териториалното проектиране обикновено се нарича естествена (естествено-екологична)

рамка, макар и че неговата интерпретация и обхват на приложение се различават донякъде при различните изследователи. Природната рамка е система от най-значимите в екологично отношение географски структури, отговорни за основните процеси на материално-енергиен обмен в геосистемите, които определят екологичната стабилност на територията и нейната диференциация на ландшафти (Кулешова, 2001). В този смисъл природната и културната рамка е интегрална система от най-значимите фрагменти или структури на територията, образувани на основата на естествената рамка. Всяка територия притежава такива структури и те определят нейните особености, функции, естество на развитие.

Тези постановки ни дават основание на диференцираме в различните природно-обществени географски региони в България културно-ландшафтни зони и локации (Милкова, 2017), макар и границите им да са твърде условни. В качеството на културно-природни морфологически единици, отразяващи териториалната неоднородност на района, се приемат най-вече различните релефно-селищни форми/образувания. Културно-ландшафтните зони са проява на своеобразен природно-етнически стопански регионализъм, и са определени на базата на общи белези и сходства в: географското положение и природната среда; историческото развитие; етнографските компоненти; демографско-селищните процеси; земеделските, индустриалните и туристическите ландшафти; природополъзването; типа пространствена организация на обществото, макар и голяма част от селищата в тях да запазват своя уникалност. Те са формирани в определен природен тип – долини на реки, крайбрежия, планински, равнинни и котловинни земи, и/или по транспортни оси. Регистрират се и характерни прояви на етноландшафтни признаци, които разграничават културните пейзажи в един и същи природен

тип ландшафт. Някои от културно-ландшафтните зони показват специфични пространствени стереотипи, очертани от етнически модели във всекидневната култура. Населени места в отделните зони имат прилики в топонимиката и в гербовете си, което също илюстрира сходната им пространствена свързаност и идентификация с природата, миналото и съвременността. Очертават се и културно-ландшафтните локации – по-малки териториални образувания, с ярка/своеобразна природно-културна индивидуалност, която ги различава от останалите места в зоните (Милкова, 2017). При използването на културно-ландшафтния подход се основаваме както на емпирико–интуитивния, така и на дедуктивния метод, на субективно-ценностната позиция, и на изолирането на някои компоненти от средата, които нямат определящо значение за поведението на пространствените системи.

Множествената разчлененост на ландшафтите при тяхното идентифициране създава представата за изключително пространствено разнообразие. В този дискурс културните ландшафти са артикулирани като своеобразен природно-социален феномен, като нещо съществуващо в различни културни практики, но с твърде неясни и дифузни граници. Ландшафтът в своята повсеместност „често сам определя своите граници и сам се разчленява на отделни части“ (Каганski, 2001). Условното поделяне на регионалните територии на културно-ландшафтни зони и локации дава възможност за: нов подход към интерпретиране на пространствената информация; откриване на комуникативни пространства от по-нисък ранг в отделните части на страната; географски прочит на сходствата в териториалното многообразие и на различията в сходни пространствени

структури; утвърждаване на географското позициониране и границите като елементи от индивидуалността на всеки регион.

Културният ландшафт в образователния дискурс

В научната и учебната литература все още се наблюдава ясно очертана граница между социално-икономическата и природната география, независимо от постоянното деклариране на единството на географията и нейната научна уникалност да интерпретира симбиозата между природната и обществената компонента на многообразието в света. В социално-икономическата география твърде голям акцент се поставя на отрасловия стопански подход, а се пренебрегва културно-ландшафтния, който демонстрира важни процеси като трансформация на териториите в условията на постиндустриалното общество, деградация на индустриални пейзажи, поява на нови културни ландшафти и отмирането на други, екологични отпечатъци в природната среда под действие на човешката дейност, идентичност на местни общности. В този дискурс бъдещето е в развитието на нови природно-обществени географски научни клонове, в трансформиране на знания от хуманитарни и природни науки в географията, в артикулирането на културните ландшафти в регионалната природна и обществена география. В учебния план на специалност география в университета е целесъобразно да се въведе избираем курс по „Теория на културните ландшафти“ по следната учебна програма.

УЧЕБНА ПРОГРАМА

Теория на културните ландшафти

Учебна заетост	**Форма**	**Хорариум**
Аудиторна заетост	Лекции	20
	Семинарни упражнения	10
	Практически упражнения (хоспетиране)	
Обща аудиторна заетост		**30**
Извън-аудиторна заетост	Реферат	
	Доклад/Презентация	
	Научно есе	
	Курсов учебен проект	60
	Учебна екскурзия	
	Самостоятелна работа в библиотека или с ресурси	60
Обща извънаудиторна заетост		**120**
ОБЩА ЗАЕТОСТ		**150**
Кредити аудиторна заетост		**1**
Кредити извънаудиторна заетост		**4**
ОБЩО ЕКСТ		**5**

Учебно съдържание
Лекции

№	**Тема:**	**Хорариум**
1.	Въведение в курса „Теория на културните ландшафти“ (ТКЛ). Теорията на културните ландшафти и нейното място в Културната, Социалната, Поведенческата география, Антропогеографията, Ландшафтната екология и др. гранични науки. Културните	2 ч.

	ландшафти (КЛ) в дискурса на географските парадигми – хорологична, пространствено-времева, субективистична, радикална, системна, постмодерна. КЛ и Новата културна география.	
2.	Произход и еволюция на понятието „културен ландшафт“. Понятията „културен ландшафт“, „антропогенен ландшафт“ и „антропогенизиран ландшафт“. Културните ландшафти в системата на класическото ландшафтознание. Природата – ландшафтотворяща сила. КЛ в дискурса на природоползването, усвояването и преобразуването на териториите. Концепцията за КЛ и идеите за ноосферата и коеволюцията. КЛ и геоекологичната концепция.	2 ч.
3.	Теоретико-методологически и практически въпроси на концепцията за културните ландшафти. Концепции за КЛ — средова, аксиологическа, етнокултурна, информационна. Подходи при изследване на културните ландшафти – етнокултурен, феноменологичен, екологичен, семантичен, естетически, ценностен, етически, сакрален, символичен, холистичен, идеологически. Културният ландшафт в пространствено-образната концепция и концепцията за мястото. Етноландшафтно направление в изучаването на КЛ – теоретични и методични основи. Лингвистично ландшафтознание. КЛ като пространствена метафора.	2 ч.
4.	Традиции в изучаване на културните ландшафти в различните географски школи – американска (Зауер, Lewis, Duncan, James и др.), английска (Cosgrove, Daniels и др.), немска (Schafer, Bobek, Banze др.), френска (Бланш, Реклю, Бертран, Ружер и др.), руска (Тян Шански, Исаченко, Николаев,	2 ч.

	Калуцков, Кагански и др.). КЛ в българската география.	
5.	КЛ – таксономична йерархична система: планетарна (ноосфера), регионална („ядра на коеволюцията“), културни райони (Хартсхорн), локална. Елементи на КЛ – материални природни и създадени от човека, видими процеси на човешката дейност, значения и символи. Пространствена структура на културните ландшафти. Принципи на пространствена организация на КЛ. Хоризонтална структура на КЛ – огнища на традиционна култура и центрове на иновации..	2 ч.
6.	Класификация на КЛ – по съдържание (земеделски, горски, индустриални, урбанизирани, рекреационни и др.); по степен на въздействие на човека върху природата (неоландшафти, изменени, преобразувани); по генезис (техногенни, пасищни и др.); по цел на създаване (преки, съпътстващи и др.); по продължителност на съществуване и степен на саморегулиране; по стопанска ценност.	2 ч.
7.	Географските региони като културни ландшафти. Културно-ландшафтно райониране – историко-културни, конфесионални, етнически, етнолингвистични и др. признаци Културно-ландшафтни райони, зони, локации.	2 ч.
8.	Процеси на „консумация“ и глобализация на културния ландшафт през XXI в. Въздействие върху КЛ на масовия туризъм, транспорта, териториалното нарастване на градските селища, индустрията и др. Пространствена трансформация на КЛ. КЛ в дискурса на процесите на индустриализация, деиндустриализация и реиндустриализация. Културно-ландшафтни противоречия в	2 ч.

	селските и градските ландшафти.	
9.	КЛ и териториално управление. КЛ като управляема геосистема. КЛ и териториално-селищното устройство. Културно-ландшафтни основи на регионалната и местната политика.	2 ч.
10.	Културните ландшафти в нормативно-референтната рамка на ЮНЕСКО. Интерпретация на културния ландшафт като обект на природно-културно наследство с изключителна универсална стойност, целенасочено сформиран, естествено образуван (съвременен, реликтен) и асоциативен. КЛ в контекста на устойчивото развитие.	2 ч.
Теми - упражнения		
1.	Философия на курса „Теоретични основи културните ландшафти“. Акценти и дискурси в културно ландшафтната тематика в географията.	1 ч.
2.	Подходи при изследване на културните ландшафти. Сравнение на концепциите за културните ландшафти в различните географски школи. Анализ на избрани публикации за културните ландшафти в отделни национални географски школи.	1 ч.
3.	Принципи и методи за оценка на културния ландшафт. Ландшафтни предпочитания. Природата като ландшафтнотворяща сила. Природни и културни ландшафти в България.	1 ч.
4.	Културно-екологичен подход. КЛ като природно-стопанска-етническа система. Разработване на културно-екологични пространствени сценарии.	1 ч.
5.	Културни ландшафти и ценности – социални, политически, морални, религиозни, естетически. Решаване на	1 ч.

	казуси с използване на информационно-аксиологичен, етнокултурен, холистичен и феноменологичен подход. Добри културно-ландшафтни практики в света.	
6.	Пространствено-образната концепция в културното ландшафтознание. Приложение на теорията на метафорите и създаване на пространствени метафори. Решаване на казуси.	1 ч.
7.	Семеотичен и естетичен подход при изучаване на културните ландшафти. Изкуството като един от факторите за формиране на КЛ. Дискурсен анализ на текстове за ландшафта. Иконография на ландшафта. Сакрални ландшафти. Решаване на казуси.	1 ч.
8.	Топонимика и възприемане на културни ландшафти. Изследване на топонимиката на избрана териториална единица.	1 ч.
9.	Типове ландшафти. Селски ландшафти – еволюция, трансформация, пространствени образи. Индустриални, минни ландшафти – пространствено-времеви трансформации. Презентация на избрани ландшафти.	1 ч.
10.	Градски ландшафти. Класическа концепция за градските ландшафти. Градските ландшафти през XXI в. Иконография на града.	1 ч.

Така конструирана дисциплината „Теория на културните ландшафти“ спомага за формиране на знания за културните ландшафти като „пресечна точка“ между природата и културата, между осезаемото и неосезаемото наследство, между биологичното и културно многообразие. В този дискурс тя дава възможност за изследване на пространствените връзки и конфигурации в „духа на мястото“, на „новата културна география”, на „постиндустриалната география”, на хибридизацията на обществените и

природните науки. Учебната дисциплина поставя географските региони в контекста на културните ландшафти, интерпретирането на ландшафта в регионална концепция, обединяваща природната география и географията на човека. Учебната програма по „Теория на културните ландшафти“ дава възможност да се формулират не само знания за културно-ландшафтната диференциация на териториите, но и за тяхната практико-приложна ценност в регионалното и локалното развитие и териториално планиране. В този контекст тя артикулира културните ландшафти не само като резултат, а и като процес; обект-субект в териториалното управление и мониторинг; арена на действие на местните/регионални елити; природно-обществена концепция със силно изразен социален, икономически, културен, политически и екологически дискурс.

Заключение

В съвремието се регистрира интензивна трансформация на ландшафти, процеси на „консумация“ и глобализация на ландшафта през XXI в. с внушителни мащаби, голяма част от които са резултат и от въздействието върху околната среда на масовия туризъм, транспорта, от териториалното нарастване на градските селища, от деструктурирането на индустрията, от имплозията, характерна за агломерациите и други явления с ясно изразен пространствен отпечатък. Те имат различна териториална изразеност, което поставя културните ландшафти в изследователското поле на географските изследвания. Нарастващата прогресивно информираност е свързана и с появата на нови ценности в постиндустриалните общества, като качество на живот и екологичност, знания, получени с помощта както на науката, така и с

опита на хората, когато се сблъскват с екологични проблеми (Munárri, 2011), което поставят пред интерпретиране на културните ландшафти нови фокуси и дискурси.

В заключение може да се обобщи, че културните ландшафти са: динамична категория, която отразява човешката дейност в естествена среда; носители на културни ценности в конкретна природна среда, комбинирайки елементи от пространството и времето; едновременно природни, политически, стопански, социални и културни конструкции; изразители на състоянието на природната среда, ценностите на хората, които са създали КЛ и продължават да живеят в него. Тяхното развитие във времето е причината те да притежават много слоеве от значения и контексти, които се анализират в пространствения им контекст от географски изследвания. Концепцията за културните ландшафти е амбивалентна, полиморфна (Minca, 2013)| и ключова, защото предоставя идеи и принципи, с които да се подходи рационално и интелигентно към местното/регионалното развитие с постигане на ефект на: икономически и социален прогрес на общностите; опазване и управление на културното и природното наследство по места; положително въздействие на градския растеж; формална и функционална интеграция на нови ландшафти. „Обществото все повече осъзнава недостатъците на секторните принципи и подходи в областта на опазването на околната среда и териториалното управление и естествено се опитва да ги компенсира, като се върне към цялостно, системно, интегрирано и териториално хармонично възприятие и устройство на околното пространство, чието име е културният пейзаж” (Веденин, Кулешова, 2001). Идеята за културния ландшафт все повече се използва като методологична основа за решаване на редица проблеми на опазването на природата и оптимизацията на околната среда, на

териториално-селищното устройство, на туристическото райониране и създаване на туристически образи (Minca, 2007) и други научно-практически и образователни процеси.

Литература

Бъчваров, М. (2004) География на културата или културна интерпретация на географията, В: Социална и културна география. София и В. Търново.

Веденин, Ю. А. (1990) Проблемы формирования культурного ландшафта и его изучения, Известия АН СССР. Сер. геогр., М., № 1.

Веденин, Ю. А. (1997) Очерки по географии искусства, СПб., Дмитрий Буланин.

Веденин Ю.А., Кулешова М. Е. (2001) Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия, Известия АН. Серия географическая, № 1.

Голд, Дж. (1990) Психология и география. Основы поведенческой географии, Прогресс.|

Гумилев, Л. (1976) Этногенез и биосфера Земли, М.

Дерменджиев, А. (2004) За необходимостта от социални, културни и геополитически знания. Социална и културна география. София и В. Търново.

Дерменджиев, А. (2018) Социална и културна география. Анали(зи), контекст(и), (с)мисли, В. Търново: Изд. „Ивис".

Замятин, Д .Н. (2003) Гуманитарная география: пространство и язык географических образов. СПб.: Алетейя.

Замятин, Д. Н. (2002) Географические образы: что это такое?. Вестник МГУ, серия 5, География № 4.

Замятин,Д. Н., Замятина Н. Ю., Митин И. И. (2008) Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретическиеподходы, М.: Институт Наследия.

Замятин, Д. (1999) Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии, Смоленск: Ойкумена.

Замятин, Д. (2001) Географические образы мирового развития, Общественные науки и современность, № 1.

Замятин, Д. (2002) Геокультура: образ и его интерпретации, Русский архипелаг (18.04., 2007).

Исаченко А. Г. (2004) Теория и методология географической науки. М.: Академия.

Исаченко, Г. А. (2003) Культурный ландшафт как объект дискусии, Сб. Культурный лавдшафт: теория и практика.

Исаченко, А. Г. (1980) Методы прикладных ландшафтных исследований. М.: Наука.

Каганский, В. Л. (2009) Культурный ландшафт: основные концепции в российскойгеографии, /Обсерватория культуры: журнал-обозрение. М., № 1.

Каганский, В. Л. (2005) Ландшафт как земное тело человека и его герменеврирование (феномен культурного ландшафт и подходы к нему), /Логос живого и герменевтика телесности. Постижение культуры: Ежегодник. Вып. 13-14. М.: Академический Проект; РИК.

Калуцков, В. Н. (1998) Этнокультурное ландшафтоведение и концепция культурного ландшафта, Культурный ландшафт: вопросы теориии методологии исследований. Москва–Смоленск: Изд-во СГУ.

Калуцков, В. (2009) Вопросы репрезентации культурного ландшафта. Вестн. МУ. Сер. 5. география, №, 5.

Калуцков, В. Н. (2005) Этнокультурный ландшафт, Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах, Вып. 2. М.: Ин-т наследия.

Калуцков, В. Н. (2000) Основы этнокультурного ландшафтоведения: Учеб. пособие. М.: Изд. МГУ.

Калуцков, В. Н. (2008) Ландшафт в культурной географии. М.: Новый хронограф. Конвенция на ЮНЕСКО за Културен ландшафт, 2010.

Кръстев, В. (2014) Туристически образ на мястото, Проблеми на географията, 3-4.

Кулешова М. Е. (2001) Культурный ландшафт – цивилизованный путь освоения пространства./Охрана дикой природы, № 1(20).

Лавренова, О. А. (2010) Пространства и смыслы: Семантика культурного ландшафта, М.: Институт Наследия.

Мильков, Ф. (1973) Человек и ландшафт, М., Мысль.

Милкова, К. (2017) Природно-обществени райони/региони в България: теоретични фокуси и географски идентичности, Тип топ прес, София.

Милкова, К. (2016) Съвременни обществени процеси през прочита на социално-икономическата география, Годишник на Софийски университет, том 110.

Милкова, К., Желев Д. (2020) Регионални географски сценарии в България, УИ „Св. Климент Охридски“, С.

Митин, И. И. (2004) Комплексные географические характеристики. Множественные реальности мести семиозис пространственных мифов. Смоленск: Ойкумена.

Митин, И. И. (2012) Гуманитарная география: проблемы терминологии и (само)идентификации в российском и мировом контекстах, Культурная и гуманитарная география, №1.

Михайлов, В. (2010) Актуални теоретични проблеми на културната география и значението ѝ за националното развитие на България, Проблеми на географията, 3–4.

Николаев, В. А. (2000) Культурный ландшафт – геоэкологическая система, Вестник Моск. ун-та, Сер. географ., №6.

Пенков, И. (1943) Културен ландшафт, Изв. на ВГО, Т. 10, 63-126.

Пенков, И. (1943а) Културен ландшафтъ. Понятие, характеристика и анализъ съ къмъ българските земи, Изв. на БГД.

Попов Н. (2015) Уелс – културно-географски ландшафт. В: География и регионално развитие, издателство: фондация ЛОПС. С.

Рагулина, М. В. (2015) Культурный ландшафт: интегральный взгляд. Ульяновск: Зебра.

Рагулина, М. В. (2014) Культурный ландшафт в Новой культурной географии, Современные проблемы науки и образования, № 6.

Родоман, Б. Б. (1980) Саморазвитие культурного ландшафта и геобиотические закономерности его формирования, Географические науки и районная планировка. М.

Родоман, Б. Б. (2002) Региональная архитектура и культурный ландшафт, Природа и человек, №10.

Салпагарова, С. И. (2003) Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX – началото на XX в.), автореферат, Ставрополь.

Саушкин, Ю.Г. (1946) Культурный ландшафт, Вопросы географии, Вып. 1. М.

Стоянов, П. Развитие на идеите за регионална география, Социална и културна география (www.soccultgeo.eu към 22.05. 2015).

Стрелецкий, В. Н. (2019) Концепт культурного ландшафта в мировой культурной географии: Научные истоки и современные интерпретации.

Тютюнник, Ю. Г. (2004) О происхождении и первоначальном значении слова „ландшафт“, Известия РАН, Сер. геогр., М., № 4.

Яранов, Д. (1943) Средиземноморските земи, Год. На СУ, ИФФ, кн. XXXVII – 2.

Amores, F., Rodríguez-Bobada (2003) „Paisajes culturales: reflexiones para su valoración en el marco de la gestión cultural" en Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Territorio y Paisaje. Los paisajes andaluces, Granada: Comares. M. C.

Andreychouk, V. (2008) Evolution of the geographical environment and contemporary geography, Dissertations Commission of Cultural Landscape of PGS, 8.

Ashmore, W. and A. B. Knapp (1999) Archaeologies of landscape: contemporary perspectives. Blackwell, Malden, Massachusetts, USA.

Buttimer, A. (1976) Grasping the dynamism of life world, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 66.

Claval, P. (2003) Géographie culturelle. Une nouvelle approche des societés et des mil-lieux, Paris: Armand Collins.

Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. UNESCO, 1972.

Cosgrove, D. (1984) Social Formation and Symbolic Landscape. Beckenham, Croom Helm.

Cosgrove, D. (2003) Landscape and the European sense of sight – eyeing nature. In Handbook of Cultural Geography. Eds. Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. and Thrift, N. London, Sage.

Cosgrove, D., Daniels S., (ed.) (2004) The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environment, Cambridge University Press, Cambridge.

Crumley, C. L. (Ed.) (1994) Historical ecology: Cultural knowledge and changing landscapes. Santa Fe: SAR Press.

Crumley, C. L. (2015) New paths into the anthropocene. In Christian Isendahl and Daryl Stump (Eds.), Oxford handbook of historical ecology and applied archaeology. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199672691.013.3 [Crossref].

Daniels, S. (1993) Fields of vision: landscape imagery and national identity in England and United States, Cambridge: Polity Press.

Duncan, James S. (1990) The City as Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom (Cambridge Human Geography), Cambridge: Cambridge University Press.

Farinelli, F. (1992) I Segni del mondo: immagine cartografi ca e discorso geografi co in età moderna.La Nuova Italia.

Grčić, M., Ljiljana Grčić, Mikica Sibinović (2014) Perspectives in geography of culture and civilizations, ГЛАСНИК СРПСКО ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА BULLETIN OF THE SERBIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY, БР. 1.

Hall, S. (2002) The work of representation, in: Representation. Cultural representation and signifying practices,ed. Hall S., Sage Publication, London.

Ingold Tim (2000) The Perception of theEnvironment, Essays on livelihood, dwelling and skill, London and New York.

Jackson, J. B. (1984) Discovering the vernacular landscape. New Haven, CT: Yale Univ. Press.

Kolen, J., Hermans, R., & Renes, H. (Eds.) (2015) Landscape biographies: Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Leader-Elliot, Maltby R, Burke H. (2004) Understanding cultural landscapes, Definition. http://flinders.edu.au

Lefebvre, H. (1974) La production de l'espace, Paris: Anthropos. Translation and Précis.

Lewis, P. (1979) ‘Axioms for Reading the Landscape’, 11-32 in Meinig D. W.

Lowenthal, D. (1972) English Landscape // Man, Space and Environment, N.Y.: Oxford University Press.

Lowenthal, D. (1975) Past Time, Present Place: Landscape and Memory // Geographical Review, Vol. 65, № 1.

Luginbühl, Y. (2008) „Las representaciones sociales del paisaje y sus evoluciones" en Maderuelo, J. (Edt.). Paisaje y territorio, Madrid: Abada.

Martínez de Pisón, E. (2009) Miradas sobre el paisaje, Madrid: Biblioteca Nueva.

Matless, D. (1992) An occasion for geography: landscape, representation and Foucault's corpus. //Environment and Planning: Society and Space, Vol. 10, № 1.

Meyer, W. J., & Crumley, C. L. (2011) Historical ecology: Using what works to cross the divide. In T. Moore & L. Armada (Eds.), Atlantic Europe in the first millennium BC: Crossing the divide Oxford: Oxford University Press.

Mikesell, M. W. (1978) Tradition and Innovation in Cultural Geography, Annals of the Association of American Geographers, № 1.

Milkova, K., T. Teneva (2018) Geographical images in literature - interdisciplinary and integrative (methodogical) aspects, Socio Brains, International Scientific, брой: 41.

Minca, C. (2007) The tourist landscape paradox. Social and Cultural Geography, 8. (3).

Minca, C. (2017) The cultural geographies of landscape, Hungarian Geographical, Bulletin 62 (1).

Mitchell, D. (2002) Cultural landscapes: The dialectical landscape: Recent landscape re-search in human geography // Progress in human geography. Vol. 26.

Mitchell, D. (2008) New Axioms for Reading the Landscape: Paying Attention to Political Economy and Social Justice, In: Wescoat J.L., Johnston D.M. (eds) Political Economies of Landscape Change. The GeoJournal Library, vol 89. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-5849-3_2

Munárri, L. Á. (2011) The Cultural Landscape Concept, Revista de Antropología Iberoamericana, volumen 6, número 1.

Myga-Piątek, U. (2011) Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice, Hrvatski geografski glasnik, 73(2).

Myga-Platek, Urszula (2014) Natural, antropogenic and cultural ldndgarten ano cultural landscapen attempt to define mutual relations a and the scope of n o tions kulturowego issrtations of cultural landscape commission, №23.

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. – UNESCO, WHC-99/2, 1999 (February).

Rapoport, A. (1992) On cultural landscapes. Traditional Dwellings and Settlements Review, 3(2). http://www.jstor.org/stable/41757142.

Relph, E. (1981) Rational Landscape and Humanistic Geography. L.: Groom Helm.

Relph, E. (1976) Place and Placelessness, London: Pion.

Rössler, M. (2006) World Heritage Cultural Landscapes, Landscape Research.

Roymans, N., Gerritsen, F., Van der Heijden, C., Bosma, K., & Kolen, J. (2009) Landscape biography as research strategy: The case of the south Netherlands project. Landscape Research, 34.

Schein, R. H. (1997) The Place of Landscape: A Conceptual Framework for Interpreting an American Scene, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 87, №4.

Seeland, K. (2008) Paisaje y diversidad cultural" en Nogué, J. et alii (Edt.), Paisatge i salut, Barcelona: Observatori del Paisatge.

Sheppard, P., S. Aswani, R. Walter, and T. Nagaoka (2002) Cultural sediment: the nature of a cultural landscape in Roviana Lagoon, in T. Ladefoged and M. W. Graves, editors. Pacific landscapes: archaeological approaches. Easter Island Foundation, Bearsville, Honolulu, Hawaii, USA.

Taylor K & Altenburg, K. (2006) 'Cultural Landscapes in Asia-Pacific: Potential forFilling World Heritage Gaps', International Journal of Heritage Studies,12:3.

Taylor, K. (2017) Landscape, culture and heritage. changing perspectives in an Asian context, School of Architecture and Built Environment Faculty of Science, Engineering and Built Environment Deakin University.

Taylor, K. (1998) ‘From Physical Determinant to Cultural Construct: shifting discourses in reading landscape as history and ideology’, FIRM(ness)commodity De-light. Questioning the canon; Proceedings of Fifteenth AnnualConference of The Society of Architectural Historians Australia and NewZealand, University of Melbourne.

Tuan, Yi-Fu (1974) Topophilia:A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall.

UNESCO World Heritage Centre January 2008 Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (UNESCO Paris)

WHC 08/01 January 2008 Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. UNESCO, WHC-99/2, 1999 (February).

WHC 08/01 January 2008.

Zukin, S. (1993) Landscapes of power. From Detroit to Disney World. Berkeley: University of California Press.

http://www.unesco.org/archiove/opguide08-en.pdf

http://www.unesco.org/archiove/opguide08-en.pdf (see also 2005 version of the operational guidelines).

География на престъпността – същност и особености като научно направление[11]

Румен Недков, Софийски университет

Geography of Crime – Essence and Pecularities as a Scientific Direction

Rumen Nedkov, Sofia University

Abstract. The report deals with some debatable issues about the essence of the geography of crime as a concept and as a scientific direction. The author presents the views of various scientists on the research subject of crime geography and its place in the system of scientific knowledge. The main methods of studying and indicators of crime are shown.

Keywords: Crime Geography, Social and Economic Geography, Criminology

Престъпността е исторически изменчиво, социално и углавно-правно масово негативно явление, което представлява система от престъпления, извършени за определен период от време на определена територия[12]. Това многоаспектно, включително пространствено, явление предизвиква научен интерес сред философи, социолози, криминолози, юристи, географи и др. Обзорът на публикации по темата на изследването разкрива употребата на различни словосъчетания за обозначаване на пространствените измерения в проявите на този феномен: териториални особености на престъпността, териториални различия на престъпността, териториално разпределение на престъпността, териториална локализация на престъпността, география на престъпността, география на правонарушенията, геокриминология и други. Визираното разнообразие от термини е предмет на дискусии във връзка с

[11] Публикувано за първи път в Сборник с доклади от Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски", Велико Търново 28-29 май 2020 г., том 7. Научно направление „Социални, стопански и правни науки", Велико Търново, Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски", 2020, с. 211-219.

[12] Шевелева С. В., Гребеньков, А. А., Новичков, В. Е., Криминология: учебное пособие, Курск, 2011, 298 с.

отъждествяването на част от тях и възприемането им като синоними. Няма единно мнение и по въпроса за съдържанието на понятието „география на престъпността". То се тълкува като: научно направление; статична картина на разпределението на престъпността по страни, региони, населени места[13]; показател за териториалното разпределение на престъпността[14] и др.

Фокусът на настоящия доклад е върху географията на престъпността като научно направление. Целта е да се разкрият неговите най-характерни особености. В този контекст се представят различни възгледи за същността и предмета на изследване на географията на престъпността и за позицията й в системата на науките.

Правонарушенията са неизбежен и нежелан спътник в развитието на обществото от античността до наши дни. Произтичащите от това проблеми привличат най-напред вниманието на древногръцките философи (Диоген, Демокрит, Платон и др.), които правят опити да обяснят престъпленията, техните причини и връзката им със социалните условия[15]. В епохата на Ренесанса, и най-вече от XVII век, започва бурно развитие на ученията за престъпленията и наказанията. Особено значение имат трудовете на Ш. Монтескьо, Ч. Бекария, Дж. Лок, Д. Дидро, Ф. Волтер и др., посветени на причините за престъпността и мерките за борба с нея. Към средата на XIX век започва историята на криминологията като самостоятелна наука[16]. От 30-те години на същото столетие датират и първите опити за отчитане на

[13] Бахарев Д. В. К вопросу о предмете и содержании географии преступности как одного из направлений исследования причинного комплекса преступности, Криминологический журнал БГУЭП, 1 (19), 2012, с. 32-38.
[14] Криминология: учебник для вузов, под ред. В. Д. Малкова, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, ЗАО „Юстицинформ", 2006, 528 с.
[15] Криминология: учебник, под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, Волтер Клувер, 2004, 640 с.
[16] Артемьев Н. С. Криминология: курс лекций, Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, Рязань, 2007, 296 с.

териториалните аспекти в изследванията на престъпността. Те се свързват предимно с имената на френския криминолог А. М. Гери и на белгийския социолог А. Ж. Кетле. Анализирайки статистически материал, А. Ж. Кетле нанася на картата на Франция данни за разпределението на престъпността по страната. Различията в интензивността на престъпността в различните нейни райони той обяснява с нееднаквата гъстота на населението, разлики в жизненото равнище и образованието на хората[17]. Изучаването във връзка със социалната среда, икономически, социални и други фактори спомага за разкриване и прогнозиране на неравенствата в състоянието и динамиката на престъпността по региони, което е основание да се говори за наличие на териториални особености на престъпността. Именно това е предпоставка за възникването през XIX век на направление в криминологията, наречено от западни учени „география на престъпността”[18]. През втората половина на столетието се обособява и социалната география, водейки своето начало от антропогеографията и социологията[19]. Като цяло, периодът XVII-XIX век е първият етап от формирането на много съвременни науки, включително на икономическата география. Впоследствие тя се трансформира в социално-икономическа и става елемент на обществената география.

Съществуват множество формулировки за същността на географията на престъпността, които обикновено отразяват и научната принадлежност на техните автори. За илюстрация на различните възгледи и позиции, ще приложим няколко определения.

[17] Шотников С. А. География преступности: к вопросу о понятии, предмете, методе, Сибирский юридический вестник, №4, 2001, с. 95-104.
[18] Криминология: учебник, под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, Волтер Клувер, 2004, 640 с.
19 Немец Л. Н., Сегида Е. Ю., Сильченко Ю. Ю. Основы социальной географии: учебное пособие, Харьков, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2014.

Според С. А. Шотников, под география на престъпността се разбира самостоятелно направление на криминологичната наука, което изучава влиянието на икономически, социални, културни, естествено-природни демографски, политически особености на страната (региона, субекта или административно-териториалната единица) на състоянието, структурата и динамиката на престъпността[20].

Г. И. Шнайдер я определя като направление на криминологичните изследвания, занимаващо се с проблемите на пространствено-времевото разпределение на престъпността по света, в отделно взета държава, нейни части или административно-териториални единици[21].

Н. Д. Бубербаев дефинира географията на престъпността като раздел на криминологичната наука, занимаващ се с изследването на проблемите на пространственото разпределение на престъпността, с отчитането на функционалните специфики, географското, геополитическото, културното и т. н. развитие, социалните условия на живот на хората, националните традиции и техните особености в големи (региони, области, страни) и в малки (град, село) териториални образувания, както и с изучаването на въпросите за териториалната диференциация на различните видове групи престъпления[22].

С. П. Лукницкий изразява становището, че тя е отделно направление на социално-икономическата география, което има за предмет на своето изследване: първо, закономерности на териториалното разпределение на

[20] Шотников С. А. География преступности: к вопросу о понятии, предмете, методе, Сибирский юридический вестник, №4, 2001, с. 95-104.
[21] Пак там.
[22] Бубербаев Н. Д., К вопросу о географии преступности и ее изучении в Республики Казахстан, Вестник Томского госуд. университета, №412, 2016, с. 153-158.

престъпността, и второ, влиянието на природно-географската среда върху формирането и проявлението на посочените закономерности[23].

Т. К. Ростов счита, че географията на престъпността се явява отделен клон на социалната география, изучаващ престъпността „чрез изследване на криминогенните свойства на географската среда"[24].

К. Ю. Сикач[25] твърди, че тя може да се определи като отрасъл на обществената география, който изследва териториалната диференциация на правонарушенията и взаимовръзката между географските условия и структурата, равнището и характера на престъпността в пределите на териториални системи от различен таксономичен ранг, а също и влиянието на асоциални проявления върху тези системи. Подобно е мнението на А. Д. Бадов, според който географията на престъпността (геокриминологията) е „наука, изучаваща териториалната диференциация на престъпността и взаимовръзките между географските условия и нейното ниво (характер) в пределите на териториални системи от различен ранг"[26]. Той я възприема и като една от подсистемите на икономическата и социалната география с призванието да изследва регионалните особености на криминологичните процеси, криминално-териториалните структури[27].

Приведените дефиниции демонстрират сходство на отделните гледни точки за изследователската област на географията на престъпността, както и

[23] Цит. по Бахарев Д. В., К вопросу о предмете и содержании географии преступности как одного из направлений исследования причинного комплекса преступности, Криминологический журнал БГУЭП, 1 (19),2012, с. 32-38.
[24] Пак там.
[25] Сикач К. Ю. Географические факторы динамики преступности на Украине в 1990-2012 гг., Дис. … канд. геогр. наук, Симферополь, 2016.
[26]Бадов А. Д. География преступности в России в постсоветский период, автореф. дис. … д-ра геогр. наук, Владикавказ, 2009.
[27] Бадов А. Д. География преступности: проблемы становления научного направления, Вестник Северо-Осетинского отдела РГО, Владикавказ, Изд-во Северо-Осетинский госуд. университет им. К. Л. Хетагурова, №12, 2009, с. 19-22.

разногласия относно нейното ситуиране в научното пространство. Това в известна степен има своето логично обяснение.

Безспорен факт е, че географията на престъпността е самостоятелно научно направление, което изучава влиянието на комплекса от разнородни по своя характер условия, предпоставки и фактори върху количествените и качествените признаци на престъпността в териториален аспект, както и типичните особености в нейното пространствено разпределение. Предмет на изследване на географията на престъпността, според К.Ю. Сикач[28], са обществено-географските аспекти на престъпността, а обект на изследване са правонарушенията.

Обикновено престъпленията се разглеждат в качеството на обект на криминологията – социално-правна наука, която изучава престъпността, личността на престъпника, причините и условията за престъпността, както и пътищата и средствата за нейното предотвратяване[29].

Понеже престъпността се явява социален феномен, т. е. „породен от обществото", има основание тя да се възприеме и като обект на изследване на социалната география, също и на географията на културата[30].

Пределен обект на социалната география, според М. С. Савоскул, се явява цялото човечество, а конкретни обекти – различните териториални общности на хората и постоянно трансформиращите се пространствено-социални системи. Тя вижда социалната география като клон на социално-икономическата география, който изучава пространствените процеси и

[28] Сикач К. Ю. Географические факторы динамики преступности на Украине в 1990-2012 гг., Дис. … канд. геогр. наук, Симферополь, 2016.
[29] Криминология: учебник, под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, Волтерс Клувер, 2004, 640 с.
[30] Сикач К. Ю. Географические факторы динамики преступности на Украине в 1990-2012 гг., Дис. … канд. геогр. наук, Симферапольь, 2016.

форми на организация на живот на хората, преди всичко от гледна точка на труда, бита, отдиха, развитието на личността и възпроизводството живота на човека, както и взаимовръзката между различните аспекти на човешката дейност и тяхното проявление в пространството[31]. Освен това, социалната география изследва регионалните различия в условията на живот на хората (природни, икономически, социални) между различните региони и типове поселения, пространственото разпределение или структурата на явления, които имат социална значимост за човека[32], неговото поведение[33], както и с изучаване на социални явления в пространството[34].

Социално-икономическата география е основна част в структурата на обществената география. Възприема се и като неин синоним, понеже двете имат общ обект – ойкумена, техен предмет са териториалните обществени системи. Конкретен обект на социално-икономическата география (СИГ) са природните ресурси, населението и стопанството[35].

Следователно, има достатъчно аргументи в подкрепа на твърденията, че географията на престъпността, от една страна, е научно направление на криминологията, а от друга – на обществения блок географски науки. От трета страна, съвпадаща с гледната точка на В. В. Лунеев, географията на престъпността се намира на границата между социално-икономическата география, изследваща пространствено-времеви, социални, икономически и други явления и процеси, и криминологията, изучаваща престъпността в

[31] Социально-экономическая география: понятия и термины: тловарь-справочник, отв. ред. А. П. Горкина, Смоленск, Ойкумена, 2013, с. 238.
[32]Поросенков Ю. В., Сушкова О. Ю. История формирования и современные особенности методологии российской социальной географии, Вестник ВГУ, Серия: География. Геоэкология, №2, 2015.
[33] Столбов В. А., Шарыгин М. Д. Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие для вузов, Москва, Дрофа, 2007.
[34] Гладкий Ю. Н. Гуманитарная география как научное знание, Москва-Берлин, Директ-медиа, 2016, 544 с.
[35] Столбов В. А., Шарыгин М. Д. Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие для вузов, Москва, Дрофа, 2007.

причинната връзка с различни явления и процеси и резултативността от борбата с нея[36].

Независимо от мястото, което й се отрежда, съгласно своя предмет, географията на престъпността има основно предназначение да установи наличие на различия в пространственото разпределение на престъпността и да разкрие причините и предпоставките за тяхното съществуване. Това би допринесло за фокусиране на вниманието на органите на властта върху населени места и региони с висока концентрация на престъпни деяния. За решаването на тази задача се използва комплекс от методи и показатели.

Методиката и методологията на географията на престъпността са основани, както на общонаучни, така и на специфични за криминологията, за географията и други науки методи. Сред тях са анализ, синтез, аналогия, индукция, дедукция, типологизация, регионален (пространствен) анализ, сравнителен анализ, райониране, сравнително-географски, исторически, статистически, социологически, картографски метод и други.

Един от най-естествените способи за изучаване на географията на престъпността е картографирането на териториалното разпределение на престъпленията. То, както и изучаването на географските закономерности на нейната локализация, служи своего рода за изходна точка в процедурата за изследване на социалните условия за престъпността[37].

Условията, които оказват влияние върху мащаба и локализацията на престъпността се разкриват с помощта на съвкупността от икономически,

[36] Бадов А. Д. География преступности: проблемы становления научного направления, Вестник Северо-Осетинского отдела РГО, Врадикавказ, Изд-во Северо-Осетинский госуд. университет им К. Л. Хетагурова, №12, 2009, с. 19-22.
[37] Раска Э., Борьба с преступностю и социальное управление. Теоретические и методические аспекты, Талин, Эести рамаат, 1985, 216 с.

социални, демографски, географски и други показатели. Много подходящи са броят, структурата (възрастова, социална) и гъстотата на населението, коефициентите на заетост и безработица, средният годишен доход на лице от домакинството, дециловият коефициент на диференциация на доходите на населението, брутният вътрешен продукт на човек от населението и др.

При изследването на криминалната ситуация в един или друг регион важно значение имат териториалната диференциация на равнището на престъпността, нейното развитие във времето и по територията, различията в преобладаващите форми и структура на престъпленията[38]. За целта се използват няколко групи индикатори.

В криминологията е възприето да се разграничават количествени и качествени показатели за престъпността. Предимно количествени са обем, (състояние), интензивност (равнище) и динамика. Предимно качествени са: характер, структура и териториално разпределение на престъпността[39].

Количествена оценка на състоянието на престъпността се извършва чрез абсолютни (равнище на престъпност) и относителни показатели за престъпността – коефициент на престъпност и коефициент на криминална активност[40]. Динамиката на престъпността се разкрива с помощта на темпа на нейното нарастване/намаляване за определен период от време, а нейната структура – чрез относителния дял на отделните видове престъпления от общият им брой. Подходящ показател за измерване и анализ на степента на

[38] Бадов А. Д. География преступности в России в постсоветский период, автореф. дис. … д-ра геогр. наук, Владикавказ, 2009.
[39] Криминология: учебник для вузов, под ред. проф. В. Д. Малкова, 2е изд., перераб. и доп., Москва, ЗАО „Юстицинформ", 2006, 528 с.
[40] Шопова, М. Информационни аспекти на статистическите изследвания на престъпността, Годишник на СА „Д. А. Ценов" – Свищов, том CXX, т. 1, бр. 1, 2017, с. 143-176.

диспропорции в териториалното разпределение на престъпността са явява индексът на нейната локализация.

В заключение следва да се обобщи, че има приблизително единство в мненията за предмета на географията на престъпността и противоречивост относно нейното място в системата на науките. Освен това, с основание стигаме до извода, че географията на престъпността може да се определи като интердисциплинарно научно направление в групата на социалните науки, което е позиционирано на границата между социалната география и криминологията, с предмет на изследване пространствената проекция на престъпността като социално явление през призмата на неравномерността в териториално разпределение на престъпленията във връзка с различните социално-икономически условия в отделните региони. Резултатът от едно географско изследване на престъпността е придобиването на всеобхватна представа за нейната локализация в различните социално-икономически (обществени) системи, което са явява база за идентифицирането на райони с различна степен на дисперсия и концентрация на престъпност.

Литература

Артемьев Н. С. (2007) Криминология: курс лекций, Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, Рязань, 296 с.

Бадов А. Д. (2009) География преступности в России в постсоветский период: автореферат дис. … д-ра геогр. наук, Владикавказ.

Бадов А. Д. (2009) География преступности: проблемы становления научного направления, Вестник Северо-Осетинского отдела Русского географического общества, Владикавказ, Издательство Северо-Осетинский государств. университет им. К. Л. Хетагурова, №12, с. 19-22.

Бахарев Д. В. (2012) К вопросу о предмете и содержании географии преступности как одного из направлений исследования причинного комплекса преступности, Криминологический журнал Балтийского государственного университета экономики и права, 1(19), с. 32-38.

Бубербаев Н. Д. (2016) К вопросу о географии преступности и ее изучении в Республики Казахстан, Вестник Томского государственного университета, №412, с. 153-158.

Гладкий Ю. Н. (2016) Гуманитарная география как научное знание, Москва-Берлин, Директ-Медиа, 544 с.

Криминология: учебник для вузов, под ред. проф. В. Д. Малкова, 2-е изд. перераб. и доп., Москва, ЗАО „Юстицинформ", 2006, 528 с.

Криминология: учебник, под науч. ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева, 2-е изд., перераб. и доп., Москва, Волтерс Клувер, 2004, 640 с.

Немец Л. Н., Сегида Е. Ю., Сильченко Ю. Ю. (2014) Основы социальной географии: учебное пособие, Харьков, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 112 с.

Поросенков Ю. В., Сушкова О. Ю. (2015) История формирования и современные особенности методологии российской социальной географии, Вестник ВГУ, Серия: География. Геоэкология, №2.

Раска, Э. (1985) Борьба с преступностью и социальное управление. Теоретические и методические аспекты, Талин, Эести рамаат, 216 с.

Сикач К. Ю. (2016) Географические факторы динамики преступности на Украине в 1990-2012 гг., дис. … канд. геогр. наук, Симферополь.

Социально-экономическая география: понятия и термины: словарь-справочник/ отв. ред. А. П. Горкина, Смоленск: Ойкумена, 2013, 328 с.

Столбов В. А., Шарыгин М. Д. (2007) Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие для вузов, Москва, Дрофа.

Шевелева С. В., Гребеньков А. А., Новичков В. Е. (2011) Криминология: учебное пособие, отв. ред. А. А. Гребеньков, Югозап. гос. у-нт, Курск, 298 с.

Шопова, М. (2017) Информационни аспекти на статистическите изследвания на престъпността, Годишник на СА „Д. А. Ценов" – Свищов, том CXX, АИ „Ценов", том 1, бр.1, с. 143-176.

Шотников С. А. (2001) География преступности: к вопросу о понятии, предмете, методе. Сибирский юридический вестник, №4, с. 95-104.

Концепции за поляризираното развитие

Петър Стоянов, Софийски университет

Concepts of Polarized Development

Petar Stoyanov, Sofia University

Abstract: Concepts on polarized development are important fundament in theory of spatial economics and economic geography. They are not location theories but close related with them. In this report we shall present as follow: Principles of polarization; New approaches to theories/concepts on polarization; Regional political significance of approaches to polarization theories; Criticism on theories/concepts of polarized development. Some examples are delivered to concepts application.

Keywords: Development, Polarized Development, Spatial Economics, Economic Geography

Увод

Концепциите за поляризираното развитие са разработени на базата на теоретичните подходи за поляризацията в пространствената икономика и икономическата география (ИГ). Общо те заемат критична позиция спрямо теорията за пространствено равновесие. Последната разглежда неравновесния икономически растеж като преходен момент в пространственото развитие и подчертава механизма водещ до балансирано развитие. Теорията за поляризацията обаче целѝ обосноваването на механизма как икономическият растеж води до формиране на трайно пространствено неравновесие, до пространствени/ регионални диспропорции. Разбира се има и такива, които се занимават с въпроса и за това дали се проявяват и ако да - кога преобладават т. нар. ефекти на разпространение или концентрация, респ. на изтегляне и такива, които подчертават успоредното времево съществуване на тези ефекти и при по-дългосрочно разглеждане водят до тенденции на изравняване. Но и в неокласическите модели намират все повече внимание онези фактори, които противоречат на допусканата

тенденция за пространствен баланс. Една реалистична теория за пространствената поляризация би трябвало да обяснява не само възникването и просперирането, но и упадъка на центровете.

Наред с теорията за централните места (ЦМ), теорията за полюсите на растежа формира важна база на регионалната политика (РП) и пространственото планиране (ППл). Тя не е нито локализационна теория, нито теория за селищната структура, а теория за неравномерния икономически растеж, разработена от френския икономист Франсоа Перру (François Perroux, 1955), впоследствие доразвита от Жак Раул Будвил (Jacques Raoul Boudeville,1968), Хосе Рамон Ласуен (Jose Ramon Lasuen, 1973) и други и става една от основните за организацията и управлението на територията/пространството, респ. РП.

Все още не може да се говори за цялостно разработена консистентна теория на поляризираното развитие. По-скоро има множество относително свързани, успоредно съществуващи частни теории, разглеждащи проблема за пространствено дивергиращото развитие на различни мащабни равнища и поставящи съответно на преден план различни фактори за причините. Така често възникват неясни концепции. Между другото, промените в начина на разглеждане се съпровождат и от структурни промени в стопанството и промени в представите за движещите сили, особено за локализационните фактори. Така теорията за поляризацията и локализационната теория са тясно свързани.

Тук ще разгледаме следните въпроси в развитието на концепциите за поляризираното развитие:

- Принципи на поляризацията;

- Нови подходи към развитието на теориите/концепциите за поляризацията;

- Регионално-политическо значение на подходите към теорията за поляризацията;

- Критика на теориите/концепциите за поляризираното развитие;

1. Принципи на теориите за поляризацията

Теория за секторната поляризация и нейната регионална интерпретация. От френския икономист Фр. Перру (1955) води началото си теорията за секторната поляризация. В нея той се опитва чрез концепцията за полюсите на растежа (фр. pôle de croissance) да обясни възникването на секторния растеж и неговото разпространение в абстрактното негеографско пространство. Перру вижда причинителите на икономическия растеж в процесните и преди всичко в производствените иновации (изхождайки от тезите на австрийско-американския икономист Йозеф Шумпетер). Той нарича иновативните предприятия или сектори с надсреден растеж „моторни единици" или „полюси на растежа". Последните упражняват влияние върху другите икономически сфери и могат там да създават, респ. стимулират растеж. Към тези въздействия, които Перру нарича „ефекти на изтласкване" се отнасят особено тези, които се предават чрез връзките на доставки и пазарна реализация и много често се изследват в рамките на инпут-аутпут анализите. Също към ефектите на изтласкване се отнасят ефектите на индукция, т.е. ефектите на мултипликатора от разходите на възникналите чрез експанзия дейности на полюса на растежа допълнителни доходи, които се установяват в сферата на услугите.

Теорията за секторната поляризация не дава указания за локализацията на моторните единици и пространственото разпространение на ефектите на изтласкване и спиране, затова се правят различни опити да се свърже концепцията за секторния растеж с пространствената димензия и с това да се интегрират елементи от локализационната теория. Така френският икономист Ж. Будвил привежда аргумента, че свързаните една с друга икономически единици се концентрират и пространствено, на базата на локализационните предимства и водят до формиране на секторно-регионални полюси. Те се състоят от център на растежа, в който се локализират водещите отрасли, и околност на центъра, в която са локализирани отраслите субдоставчици.

В резултат на емпирични проверки се потвърждава тезата, че секторните връзки въздействат концентриращо на локализацията, но само

при определени условия: отрасловите комплекси от връзки трябва да формират пространствено свързана система. Примери за пространствена свързаност могат да се намерят най-вече в сферата на монтановата индустрия, т.е. комплекса на производство на черни метали. Но често те отразяват локализационни влияния от минали времена, които днес при променени разходи за производство и комуникации не трябва повече да са валидни. Също на отпадането на ефекта на пространствени въздействия на концентрацията се дължи провалът на много опити да се задвижи регионалния икономически растеж чрез локализиране на големи предприятия с интензивни връзки (пример: Металургичният комбинат Таранто в Юга на Италия).

Тезата, че регионалната поляризация не може или може да се обоснове само чрез секторната поляризация, води от една страна до това, че на пространствената организация на предприятията се придава засилено внимание в дискусията за теорията на поляризацията. От друга, води до това, че освен първоначално подчертаваните локализационни предимства, все по-голямо внимание се обръща и на агломерационните предимства. Но с указването на стимулиращото концентрацията въздействие на агломерационните предимства все още не се казва нищо за това кои локализационни предимства са решаващи за агломерационното въздействие.

През 70-те години на XX в. в рамките на емпирични изследвания се предприемат множество опити да се дешифрира локализационният фактор „агломерационни предимства" в съдържателен план (за това виж като цяло пространствената икономическа теория, Стоянов, П. 2009, с. 94). Но те все пак не дават твърдения за относителното значение и за взаимодействието на отделните фактори в смисъла на необходимите и достатъчни условия.

Теории за регионалната поляризация. Един често вземан под внимание подход за обяснение на регионално поляризираното развитие дава първоначално шведският икономист и социолог Гунар Мюрдал (Gunnar Myrdal, 1957). Докато теориите за равновесието подчертават предимно негативните процеси на обратни връзки, т.е. на ситуацията на неравновесие противостои тенденция на изравняване, то Мюрдал подчертава наличието на политически механизми за обратни връзки (неравновесията се засилват

циркулярно причинно). Кумулативните процеси могат, съобразно промяната в изходното положение, да бъдат насочени напред или назад, т.е. да създават кумулативно свиване или кумулативен растеж. Процесите на растеж и свиване не текат независимо един от друг, а се свързват взаимно чрез интеррегионалната факторна и стокова мобилност. Това означава, че в центровете, чиято локализация Мюрдал разглежда като исторически значително случайна, се предизвикват агломерационни ефекти, позволяващи по-високи заплати и рендити и с това се привличат мобилни производствени фактори. С това се засилва потенциалът за развитие на центровете за сметка на периферните пространства. Също така, интеррегионалната и международната търговия, според Мюрдал, става добре дошла едностранно за развитите, по-силно индустриализирани региони, тъй като разположените там предприятия постигат конкурентни предимства на базата на вътрешни и външни икономии, които им позволяват да изместват разположените в периферията предприятия, респ. да затруднят тяхното изграждане.

Негативните ефекти, които се предизвикват от икономическия растеж на центровете, Мюрдал нарича „ефекти на отлив/отмиване" (backwash effects). На тях противостояли позитивните „ефекти на прилив/разпространение" (spread effects), за които той допуска че по правило по-трудно се провалят, отколкото ефектите на отмиване. Това важало, според него, особено за регионите с ниско равнище на развитие, защото там на ефектите на разпространение противостояли специфични препятствия, напр. във връзката между нивото на квалификация и иновационната дейност на един регион.

Подобни, но възникнали независимо от Г. Мюрдал, са хипотезите за поляризацията на германо-американския икономист Алберт О. Хиршман (Albert O. Hirschmann, 1959). И той акцентира на тенденциите на пространствен растеж, т.е. върху въздействията изхождащи от един регион на растеж („Севера") към изостаналите региони („Юга"). Такива въздействия той характеризира като поляризационни ефекти, респ. „изцеждащи ефекти" (polarization and trickling-down effects). По съдържание те отговарят на ефектите на отмиване и разпространение на Г. Мюрдал. За разлика от Мюрдал, обаче, Хиршман застъпва тезата за конвергенция на регионалните диспропорции в доходите. Наистина, поляризационните ефекти

първоначално надхвърляли изцеждащите и водели до изостряне на пространственото неравновесие. Но все пак при по-нататъшното развитие настъпвали уравновесяващо въздействащи противосили, преди всичко под формата на нарастващи агломерационни предимства, както и на политическа намеса.

Един прост формализиран модел на обяснение на самоусилващите се процеси на растеж дава Николас Калдор (Nicholas Kaldor, 1970). Накратко обобщено, неговият модел на поляризацията гласи, че икономическият растеж в един регион, предизвикан напр. от повишаването на вътрешнорегионалното търсене на стоки, при нарастващи ефекти от мащаба, води до регионално нарастване на производителността на труда (ПТ), те предизвикват при интеррегионално донякъде високи и сходно растящи ставки на номиналната заплата - спад на регионалните разходи за единица заплата в региона на растеж. Тези ниски разходи за единица заплата ускорявали регионалния икономически растеж, тъй като те въздействали благоприятно регионалната конкурентоспособност, както и регионалната иновационна дейност и притока на капитал и предизвиквали чрез инвестициите по-нататъшно нарастване на ПТ („теорема на Вендоорн”).

И Калдор счита, че различните ефекти на разпространение могат да отслабят интеррегионалните различия в растежа. Той очаква между другото едно нарастващо, превръщащо се във въздействащо в слабите на растеж региони, търсене на комплементарни продукти и нарастващи негативни външни ефекти на индустриален растеж. Но моделът на Калдор е твърде монодимензионален за да важѝ като адекватна формализация на значително по-голямата аргументация на Мюрдал. От това се получават необходимите и достатъчни условия за настъпването на регионална поляризация в определени локации.

2. Нови подходи за развитие на концепциите за поляризирано развитие

До тук ставаше въпрос за секторната поляризация и нейния случай на пространствено установяване, респ. регионалната поляризация, но не

непременно и секторна поляризация на базата на локализационните и агломерационни предимства. Сега ще разгледаме няколко други опити за развитие и обобщаване.

Анализ на комуникациите и транзакциите. Като предпоставка за проява на предимствата на локалните/регионалните мрежи се изтъква, че разходите за взаимодействие не са тривиални. Неравномерните разходи за комуникиране са причина за неравномерното разпределение на икономическите дейности в пространството. Така се открива път за анализ на действията за транзакции. Разходите за транзакции също допринасят за нееднаквото разпределение на икономически дейности и при пространствена близост разходите за трансакции подкрепят самоусилващи процеси.

Контактите „лице-в лице" разширяват традиционния аргумент за транспортните разходи в аргумент за разходи за комуникации и транзакции. Но само от теориите за комуникациите и транзакциите не могат да се изведат достатъчно условия за пространствена поляризация. В една мрежа с много центрове си въздействат взаимно многостранни потенциали, като гравитационни и експлоатационни центрове или се засилват, напр. в моделите за регионалния мултипликатор или в урбанизационните модели на растежа (Richardson, H. W. 1969). Технически, организационните промени, както и промените в търсенето, се отразяват върху относителната ограниченост, карат до сега доминиращи локализационни фактори да отидат на заден план, а на преден план да излизат нови. С това теориите за поляризацията подлежат на промяна съобразно промените в локализационните фактори. Някои изследователи смятат, че те могат да се интегрират независимо от локализационната теория и теорията за регионалния растеж, т.е. и от теорията за градския просперитет и упадък.

Сегментиране на пазара на работната сила (ПРС) и функционалното териториално разделение на труда (ТРТ). От 70-те години на XX в. ПРС влиза в полезрението на регионалните теории за растежа и локализационните теории. От гледна точка на теорията за поляризацията от интерес става и връзката с теорията за човешкия капитал, която се фокусира върху квалификацията на работната сила във връзка с теоретичните разсъждения за типичните пространствени образци на

разпределение на вътрешен и външен ПРС, на първичен и вторичен ПРС. Но скоро се оказва, че простите теореми за сегментирането на ПРС на предимно външни вторични ПРС с ниски заплати, малка мобилност на заетите и надсредни шансове за израстване, респ. на вътрешни ПРС с високи заплати, висока мобилност на заетите и добри възможности за израстване, не могат да се пренесат директно върху пространствените модели от типа „център-периферия". В концепцията за функционалното ТРТ между регионите (Bade, F. J., 1979) се намира модифицирана, емпирично съдържателна основа за обяснение на типично неравномерното разпределение на качеството на работните места и резултиращото от това изискване за квалификация.

Иновационно-теоретични интерпретации. Докато в секторната/регионалната теория за поляризацията се правят заключения за въздействието върху икономическата динамика на един регион, то иновационно-теоретичните интерпретации - каквито вече споменахме при Перру – се отнасят за способността и готовността да се въвежда структурна промяна, респ. да се изложи региона на неговите предизвикателства. Този подход има предимството, подобно на този за жизнения цикъл на продукта (Стоянов, П., 2012), да илюстрира не само ускорения растеж, но и загубите на конкурентни предимства, пренесено върху пространствената димензия – полюсите на растежа, центровете на растежа, регионите на растеж са локации с висока иновационна плътност, високи иновационни постижения, които отново и отново инвестират в региона и му дават нови конкурентни предимства (Schaetzl, L. 1992; Harrison, B. 1992).

Испанският икономист Х. Р. Ласуен (1973) схваща икономическото развитие като динамичен процес, състоящ се от каскада от иновационни процеси, чието пространствено протичане се определя преди всичко от градската система. Непрекъснатият поток от иновации кара да възникнат секторни и регионални клъстери чрез изнесените напред и назад ефекти на мултипликатора върху заобикалящия регион, както и върху другите клъстери. Инвенциите, т.е. първата фаза на иновациите, се проявяват в метрополиите на развитите индустриални страни (ИС). Съпровождащите ги процеси на дифузия и адаптация следват по правило: 1. Йерархията на градовете под формата на насочени надолу по йерархията ефекти на изцеждане, както и 2. Един пространствено контингентиран образец на

излъчване на т. нар. дифузия по съседство. Резултиращите от различните пространствено-времеви процеси на дифузия секторно-регионални клъстери създават в краткосрочен план ефекти на растеж и свиване, а в дългосрочна перспектива водят до преструктуриране на цялата градска система чрез издигане и залез на метрополии, центрове и цели групи градове. Така, в тази концепция се акцентира на стратегическото значение на метрополиите (и в низходяща посока и на последващите степени на градска йерархия) за икономическото развитие и конкурентоспособността на една национална икономика. Интеррегионалните различия в развитието са различни, те обаче се минимизират чрез балансираната градска система, която ускорява процесите на дифузия и съответно канализира целите на организацията на територията/пространството. Не само размерът на градовете е решаващ за тяхната мощ в пространствено-времевия процес на иновации, а тяхната качествена снабденост, която същевременно позволява времева преднина и адаптация. Значителни в тази връзка са информационните и комуникационни съоръжения, при което „страната на хардуера" на една модерна техническа инфраструктура вероятно не е толкова важна, колкото наличното ноу-хау, което се изисква за прилагане и реализиране на потенциално наличното знание (brain ware).

Социални мрежи. В проекта за обща теория на поляризираното развитие Дж. Фридман (Friedman, J. 1976) подчертава ролята на социалните предпоставки за икономическия растеж на регионите. Дали един потенциален регион на поляризация може да получи квалификацията на (социален) полюс на развитие, зависи според Фридман от обективните условия за субективни нагласи към социални промени. Под урбанизационни предимства той разбира не само резултата от селищно-структурната концентрация, но и географски концентрираната дифузия на градски ценности, отношения и организационни форми.

Индустриални дистрикти. Като индустриален дистрикт (окръг) се характеризира една специална форма на регионални производствени мрежи, насочена към общ пазар на реализация на продукцията. Понятието се въвежда в началото на XX в. от британския икономист Алфред Маршал в неговия труд „Принципи на икономиката". Там той говори за „...thickly peopled industrial districts" (цит. по Schaetzl, L. 1992, S. 262).

Общо, първоначално терминът се употребява за описание на ареал, където работниците на една тежка индустрия (корабостроене, стоманодобив, въгледобив, керамично производство и т.н.) живеят в рамките на разстояние до работното място, което може да се изминава ежедневно пеша. В рамките на икономическите науки терминът еволюира и сега представя начините, по които икономическата специализация израства чрез клъстериране в една индустриална урбанизирана зона. От 80-те години на XX в. терминът се свързва с важния елемент на динамично индустриално развитие в Средна и Североизточна Италия, където след Втората световна война силен растеж изживяват малките и средни предприятия (МСП). Индустриалният дистрикт тук има кохерентна локализация и тесен профил на специализация, напр. Прато - вълнен текстил, Сасуоло - керамични плочки или Брента - дамски обувки. Успехът на базираните на МСП италиански дистрикти е един от многото фактори, мотивиращи организациите за икономическо развитие в света да възприемат клъстерите като подход за стимулиране на растежа и създаване на работни места. Подобни индустриално-регионални клъстери са създадени и у нас.

Днес с понятието „индустриален дистрикт" се описва интрарегионалното сътрудничество на най-често МСП от един отрасъл, които се отличават между другото с гъвкава специализация, социокултурна свързаност и надпредприятийно разделение на труда. То съдържа и организацията на общи учреждения за подготовка и преквалификация на кадри. Индустриалните дистрикти се срещат често извън градското пространство на ИС в райони с традиционно занаятчийски структури. Чрез поддържане на традиционния имидж се прави опит да се постигне външен имидж, спомагащ за увеличаване на продажбите. Понятието е тясно свързано и с това за „креативното мильо" (Стоянов, П. 2009, с. 264).

Отнесена към проблема за поляризацията, теорията за индустриалните дистрикти на Б. Харисън (Harrison, B., 1992) е един от по-нататъшните опити за обяснение на пространствено поляризирания растеж, а именно чрез начина на функциониране на локалните/регионалните мрежи между предприятия, особено под влияние на МСП и като взема под внимание модерните тенденции за изграждане на гъвкаво производство. Отново се привличат персоналните контакти за обосноваването на предимствата от

пространствената близост: предприятията контактуват помежду си не само чрез пазара, но и кооперативно чрез различните равнища на своята вътрешна предприятийна организация. Така че, организационните центрове стават много „проницаеми". Те планират заедно чрез контактите си и получават технически, финансови и други услуги от „общото", отколкото на базата на „firm-by-firm" (Harrison, B., 1992, 478). При това те извършват в симбиоза едновременно конкуренция и сътрудничество: възникват връзки на доверие чрез опита от сътрудничеството. С това се стига до стабилизиране на връзките между договорните партньори, като те реагират гъвкаво на новите предизвикателства, а разходите за смяна на договорния партньор са високи. Това е често случаят при високо специализираните производства на стоки и услуги и при договаряне за комплекси системни решения, така че връзките на договорните партньори приемат идиосинкретичен характер и с това се предлага предоговаряне на промяната на договорния партньор.

Но и тук обосноваването на пространствено поляризирания растеж остава повече илюстративен, не се предлагат необходими и достатъчни условия. В днешния, все повече характеризиращ се с интернационализация на пазарите и организационни връзки свят и неговите информационни и комуникационно-технически иновации, пространствената димензия на икономическите и социалните мрежи се степенува многократно така, че продължава да е валидна (Darwent, D. F. 1969, p. 67): „Икономическият растеж се извършва пространствено поляризирано, но необходимите и достатъчни условия за този процес в определени локации не можаха да бъдат прецизно дефинирани нито в икономически, нито в социологично разширените модели. Това има за следствие регионално-политически импликации на концепциите за поляризираното развитие".

Но общо, теориите за поляризацията и изграждащите се върху тях концепции за пространствена/регионална политика са твърде малко емпирично подкрепени, неясните концепции затрудняват емпиричната проверка и базираното върху нея развитие на теорията.

3. Регионално-политическо значение на поляризационно-теоретичните подходи

Чрез свързването на първоначално непространствени теории за растежа и поляризацията с теориите за селищната структура, преди всичко за ЦМ, теорията за полюсите на растежа предлага обосноваване на вземането на решения в политиката за организация на територията/пространството, респ. РП, която да допълни първоначално ориентираната към снабдяването концепция за ЦМ с функцията „развитие".

Поляризационно-теоретичните подходи са служили и служат в много индустриални и развиващи се страни за обосноваване на стратегиите за развитие и РП. При това се проявява влиянието на концепциите за секторните полюси на растежа в политиката за локализация на индустрията. Концепцията за полюсите на растежа е също израз на доверието в централното планиране на регионалния растеж за преодоляване на междурегионалните диспропорции в доходите. По-късно на преден план излизат и международните анализи, за това как може да се мобилизира ендогенния потенциал на регионите (development from within, politics of place, вж Friedman/Forest, 1988).

Пример с прилагане в Германия. В Германия, на базата на подходите на концепцията за полюсите на растежа, се развива т.нар. „концепция за местата на тежест/акцент" (Schwerpunktorte). Тя стои в основата на Програмата за областно развитие на Северен Рейн-Вестфалия, при което там на всички средни и горни центрове се придава функцията на акцент/тежест на развитието. Също така, концепцията за местата на тежест/акцент (Schwerpunktorte) и днес е принцип на изграждане на РП на държавно равнище в рамките на т.нар. Съвместна задача „Подобряване на регионалната икономическа структура" (Стоянов, П. 2009, с. 364). Но все пак тук на преден план не стои тясната секторна концепция за растежа, а повече подходите подчертаващи възникването на пространствени полюси на растежа и с това те стоят по-близо до теориите за агломеризация и концепциите за ЦМ. Според принципа на местата на тежест на Съвместната задача (на

Федерацията и лендерите, т.е. регионите), инвестиционното стимулиране трябва да се концентрира върху определени, отделени от държавата/областта места и от там да се стимулират интензивно. С това трябва да се използват вече наличните агломерационни предимства, респ. да се постигне по-висока ефективност на собствените средства.

В „Съвместната задача" принципът на местата на тежест се споменава съвсем общо, но след Обединението той се прилага все повече в новите провинции. Остава да се изясни, въпреки множеството опити, но досега неудало се убедително, определянето на размерите на полюса, при което настъпват пространствени ефекти на импулси и усилване, респ. при които те достигат своя оптимум.

4. Критика на теориите/концепциите за поляризираното развитие

Теориите/концепциите за поляризираното развитие се подлагат и на значителна критика. Част от нея приведохме на места при представянето на теориите и концепциите. Тук в частност ще отбележим обобщаващо:

Първо, теориите/концепциите за поляризираното развитие страдат от сравнително висока степен на абстрактност и силна отдалеченост от емпириката. Наистина те бележат значителен напредък спрямо традиционните локализационни теории и теориите за растежа, но много от техните твърдения са много общи и значително хипотетични. Например, от теориите за полюсите на растежа не могат да се изведат нито критерии за конкретното определяне на центровете или акцентите на развитие, нито специфичните гледни точки за съдържателната снабденост на регионалните стратегии за развитие.

Второ, тези теории изхождат от позицията, че кумулативните процеси на растеж (и свиване) създават регионални клъстери на базата на зависимостта от разстоянието на процесите на дифузия и ефекти на мутипликатора. Вследствие на общото намаляване на съпротивата на разстоянието и нарастването на интеррегионалните връзки, това допускане все още и до днес е под въпрос. Ефектите на растеж, които предизвиква един

възникнал от експортното търсене клъстер на растежа, трябва днес именно повече да не въздействат в значителна степен в същия регион, а могат да се трансферират чрез градската система в съвсем други региони и даже страни.

Трето, теориите за полюсите на растежа имат нарастващия недостатък, че техните теореми фактически са се отдалечили от реалното развитие през последните две десетилетия, най-малкото поне в развитите индустриални страни (ИС). Противно на извежданото от теориите допускане, че с нарастващия размер на града, респ. централността, се създават по-добри предпоставки за индустриален растеж (под формата на секторни клъстери от предприятия), тъкмо развитието в производствената сфера показва противоположна тенденция: повечето центрове в ИС страдат от масивни процеси на деиндустриализация, докато в повечето части на селското пространство нараства производственият сектор.

От тук обаче не следва, че цялата съвкупност от теории за полюсите на растежа е грешна, защото е възможно други, невзети под внимание фактори на влияние, да компенсират изведените в нея ефекти. Но такива опити за спасяване едва ли са достатъчни за да се подобри научната аргументираност на теорията и пригодност като основа на политиката, предвид на важните пространствено-икономически процеси през последните години.

Литература

Гранберг А. Г. (2000) Основы региональной экономики. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. [Granberg, A.G. Osnovy regionalnoi ekonomiki. – M., GU VSHE, 2000].

Стоянов, П. (2009) Немската „организация на пространството”. С., Изд. Атласи, 2009. [Stoyanov, P. Nemskata “organizatsia na prostranstvoto”. – S., Atlasi, 2009].

Стоянов, П. (2012) Жизнен цикъл на продукта и пространствено икономическо развитие. В: Социална и културна география, 2012. [Stoyanov, P. Zhiznen tcikal na produkta. – V: Sotsialna i culturna geographia, 2012].

Bade, F. J. (1979) Funktionale Aspekte der Wirtschaftsstruktur. In: RuR, 37.

Buttler, F. (1973) Entwicklungspole und raumliches Wirtschaftswachstum. Tuebingen.

Buttler, F., Gerlach, K. (1978) Die regionalwissenschaftliche Bedeutung interner Arbeitsmaerkte in Bundesrepublik Deutschland. In: RuR, Jg. 36.

Buttler, F., Hirschenauer, F. (1995) Wachstumspole. In: HdR.

Darwent, D. F. (1969) Growthpoles and Growthcenters in Regional Planning – a Review. In: Environment and Planning, 1.

Friedmann, J. (1972) A Generalized Theory of Polarized Development. In: Hansen, N.M. Growth Centers in Regional Development. New York.

Friedmann, J., Forest, Y. (1988) The Politics of Place: Toward a Political Economy of Territorial Planning. In: Higgris, B., Savoie, D. J. Regional Economic Development. Boston.

Harrison, B. (1992) Industrial Districts: Old Wine in New Bottles? In: Regional Studies, 26.

Hirschman, A. O. (1958) The Strategy of Economic Development. New Haven.

Kaldor, N. (1970) The Case of Regional Policy. In: Scottish Journal of Political Economy, 17.

Klaasen, L. H., van Wickeren, A. C. (1969) Interindustry Relations: An Attraction Model. Amsterdam.

Klemmer, P., Eckey, H. F. (1985) Gesellschaft fuer Forschung, Planung, Entwicklung mbH: Ueberpruefung des Systems der Schwerpunktorte im Rahmen der Gemeinschaftsaufgabe “Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur”. Sprockhoevel.

Lasuén J. R. (1969) On growth poles // Urban Studies. № 6.

Myrdal, G. (1957) Economic Theory and Underdeveloped Regions. London.

Pierre Pottier (1963) Axes de communication et développement économique //

Revue économique. T. 14.

Richardson, H. W. (1969) Regional Economics. London.

Schaetzl, L. (1992) Wirtschaftsgeographie 1. Paderborn.

Schilling-Kaletsch, I. (1976) Wachstumspole und Wachstumszentren. Hamburg.

Транспортната инфраструктура като продукт в контекста на теориите за продуктов и регионален жизнен цикъл[41]

Кристиян Колев, Софийски университет

Transport Infrastructure as a Product in the Context of the Product and Region Life Cycle Theories

Kristiyan Kolev, Sofia University

Abstract: Transport is a major, structural sector for each country's economy. Its significance for the overall socio-economic and cultural life is fundamental and it is constantly growing. Undoubtedly, it is clear that the 21st century is the century of transport, communications and electronic communications. Together with the adjacent infrastructure and services it offers, can be considered as an important factor for the sustainable development of a region. The effects of transport development for a region can be direct or indirect, and in terms of needs, the transport system must be economically, socially and environmentally subordinated. This article aims to prove the connection between the theories of product and regional life cycle and to present the transport infrastructure as a kind of product that helps people with mastering an particular territory.

Keywords: Life Cycle, Product, Region, Transport Infrastructure

Въведение

Географското обвързване на икономическите теории може да послужи като доказателство за тяхната реална приложимост, поради високата степен на абстрактност, което е тяхна отличителна характеристика. Въпреки продължаващата глобализация, край на географията е невъзможен, без значение дали регионите ще престанат да бъдат от значение като концептуални или емпирични способи. Нарастващите атаки от

[41] Статия с дискусионен характер (бел. ред.)

алтернативните подходи към знанието, не правят теорията по-малко важна. При теориите за регионално развитие се забелязва, че човечеството е изминало дълъг път до разбирането, концепцията, емпириката и политическата ориентация на най-важната обяснителна променлива величина – ролята на технологичната промяна.

Теорията за жизнен цикъл на продукта е позната главно в дискурса на регионалното развитие. Тя е създадена от американския учен с френско потекло – Реймон Вернон и е официално публикувана през 1966 г. (Vernon, 1966) Най-общо може да се заключи, че този цикъл се състои от четири стадия, през които продуктите преминават през техният път „от изгрев до залез“. По неин модел, двама американски учени – Нортън и Рийс, през 1979 създават аналогичната теория за жизнен цикъл и на региона (Norton & Rees, 1979). Приложимостта на оригиналната концепция за продуктовия цикъл може да бъде оценена още по-качествено, когато тя бъде свързана с жизнения цикъл на региона и иновативната обществена среда.

След като транспортът е основен инструмент за развитието на отделни държави, на микро и макрорегиони, е нужно да се обвърже не само емпирично, но и чисто теоретично с икономическите теории. Днешните усилия, насочени към редица подобрения и цялостна оптимизация на транспортните системи по целия свят, изискват изграждането на редица линейни и точкови базови съоръжения, които често стават поводи за спорове, по-сериозни конфликти и дори конфликти на регионално и глобално ниво. Следователно, транспортната инфраструктура може да се окачествти като необходимия продукт за регионално равновесие.

Пандемията от COVID-19 несъмнено показа слабостите, пред които е изправена световната икономика. Пречките върху транспорта като част от третичния сектор, влияят пряко върху цялата стопанска система като

затрудненияj достъп нанесе изключителни финансови щети на определени отрасли. Неслучайно, при налагане на определени санкции срещу държави се прилага транспортно ембарго, което гарантира тежки от икономически характер времена.

1. Връзка между жизнен цикъл на продукта и региона

Жизненият цикъл на продукта теоретично се състои от 4 стадия:

1) внедряване/интродукция (**introduction)**
2) растеж **(growth)**
3) зрялост/узряване **(maturity)**
4) спад/упадък **(decline)**

Жизненият цикъл на продуктите зависи от различните индустрии и техните продукти, но в повечето случаи следва показаната траектория на фиг. 1.

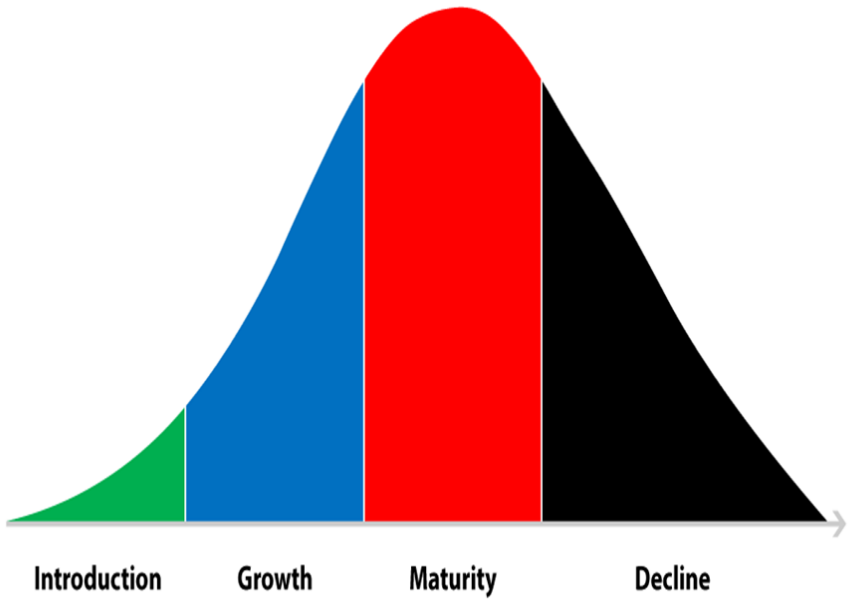

Фиг. 1. Траектория при жизнения цикъл на продукта

Източник: https://miro.medium.com/max/875/1*Xy-LKnf7tM4Yzd_gWKCKAw.png

Има 5 основни фактора, които влияят върху приемането на дадена иновация и всеки от тези фактори може да се различава в различните етапи на нововъведението:

1. **Сравнително преимущество** – Дали иновацията звучи по-добре от идеята или продукта, който замества?
2. **Съвместимост** – Дали иновацията е последователна относно принципите за цена, практика и нужда на потенциалните усвоители?
3. **Сложност** – Колко трудна е иновацията за разбиране и/или използване?
4. **Експериментиране** – До каква степен иновацията може да бъде тествана преди да бъде усвоена от обществото?

5. **Обозримост** – До каква степен иновацията може да покаже забележителни резултати?

Пол Кругман предлага идеята в една от влиятелните си статии във Foreign Affairs (1991), че „регионите (регионалните щати) ще заменят националните щати като центрове на икономическо развитие и активност“, докато други виждат глобализацията като още по-силен регионален пример за продукция. „Регионите ще станат sine qua non (условие, без което не може) за развиващата се глобална система. И това може да включва едновременно Централна Швеция, Емилия Романя, Силициевата долина и Южен Уелс“ (Rees, 2001).

Достигнат е извод за съществуването на връзка с теорията за жизнения цикъл на продукта при обяснението на процеса на американската децентрализация на промишлеността от американските учени Р. Д. Нортън и Джон Рийс през 1979 г. Тя не предлага точни етапи при живота на регионите, но е тествана емпирично от авторите като географско приложение на продуктовия жизнен цикъл. Въпреки, че учени като Storper (1997) не са съгласни с интерпретацията и изводите, които Нортън и Рийс правят, същността на теорията може да бъде най-нагледно изразена на фиг. 2.

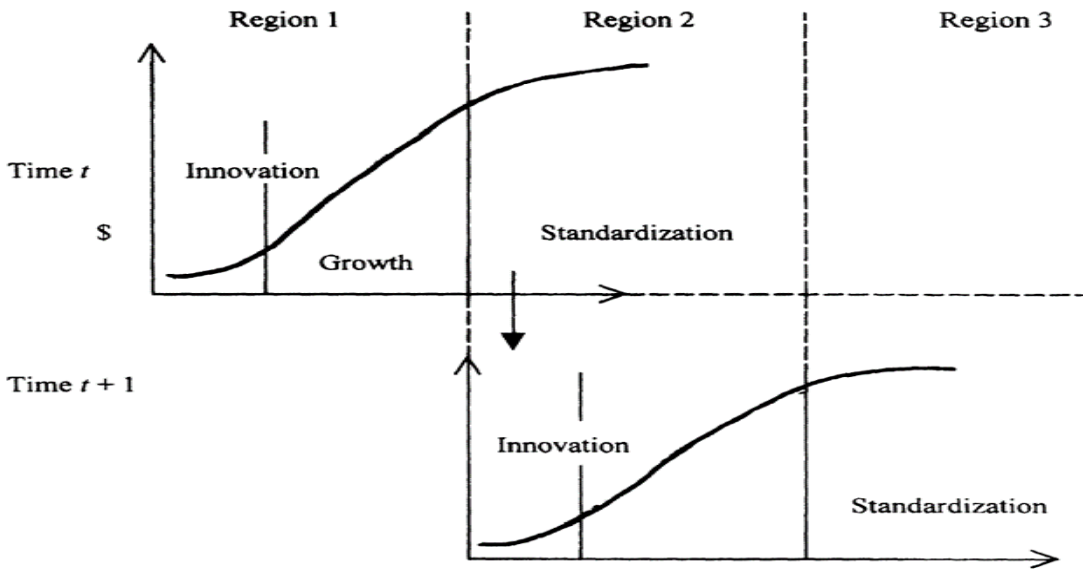

Фиг. 2. Пространствена проява на продуктовия цикъл във времето

Източник: Rees, J., 2001

Следвайки възгледите на Вернон, базовата предпоставка е, че и индустрия, и компании печелят от успеха на индивидуални продукти на пазара. Типичен продукт (но не задължително всички продукти или услуги) се развива чрез три отделни стадия в цикъла на живот:

- **иновация –** развитие и производство на продукта в неговия базов регион, където началните разходи са най-високи (стадий, в който доста нови продукти загиват);
- **растеж –** където продажбите се повишават като разпространението на продукта е в сериозен брой национални и международни пазари, където генерираните приходи надвишават капиталът вложен в продукцията;
- **стандартизация** – производството може да бъде преместено от оригиналният, скъпоструващ регион към по-евтина локация в САЩ или зад граница.

Оригиналното формулиране на цикъла съдържа използването на фордистката техника за масово производство в третата фаза на продуктовия цикъл, където разходите могат да бъдат минимизирани, а приходите – максимизирани. Това не заключава, че по-гъвкавите постфордистки техники на производство не могат да бъдат използвани в тази фаза като местни условия, които капитал и труд позволяват. За да оцелеят и да се развиват, компаниите трябва да продават във възможно най-много нови пазари, за да увеличат приходите си, както и да инвестират печалба (или част от нея) обратно в производството, за да осигурят последователност на новите продуктови цикли (Rees, 2001).

Целият този процес има важно географско измерение, защото различните стадии на развитието на продукта могат да се случат в различни локации (фиг. 2). Иновационният етап, в частност, има нужда от проучване и развитие, и е обикновено ситуиран в големите урбанизирани индустриални агломерации на развитите страни (Бостън, Ню Йорк, Лос Анджелис, Силициева долина, коридор М4 в Обединеното Кралство, Щутгарт и Мюнхен в Германия). Стандартизираната продукция и нейната фаза (без значение фордистка или постфордистка система) могат да бъдат трансферирани към по-ниско стойностните локации в САЩ, Европа или другаде, както и от урбанизираните територии към покрайнините.

Огромна намеса на географското измерение към модела за цикъла на продукта е свързан с начина, по който регионите могат да сменят ролите си през годините. „Регионите сменят своите роли от това да бъдат получатели на иновациите, през отраслови производители, към генератори на нововъведенията чрез местен растеж“ (Rees, 1979). Като се акумулира продукция в регион 2, персоналната мобилност, развитието на местните

връзки и други външни икономии могат да се установят там и регионалните изисквания могат да се повишат до критични прагове, където попадналите индустриални зрънца могат се развият сериозно, наред с непредвидимите резултати на малките фирми, което да доведе до имиграция на предприемачите. Това, по този начин, е същността на връзката между продуктовия и регионалния цикъл (Rees, 1979). Нортън и Рийс показват емпирично доказателство за този процес през 1979 г., където новоразвитите индустрии вече не се смятат за уникални спрямо традиционният производствен пояс на САЩ, а „семената“ на нововъведенията са пръснати към тогава смятаните „нови индустриални пространства“ в Югозапада (ЮЗ) и Югоизтока (ЮИ).

По-нова емпирична преценка има Sorenson (1997), който заключава, че пространствената схема, която е открил „е съвместима с тази на Нортън и Рийс и тяхното заключение, че иновационният капацитет е разпръснат от традиционния производствен пояс (центъра му) и е довел до растеж във високотехнологичните сектори в ЮИ и ЮЗ на САЩ“. Следвайки мъдростта и финеса, която се съдържа в теорията за жизнен цикъл на региона и нейната оригинална формулировка, не е изненада, че и днешните проучвания признават валидността на продължаващата приложимост в САЩ и други учени я взимат като подходяща за разширение и обясняват чрез нея регионалните промени в Швеция и на други населени места (Johansson & Karlsson, 1987)

Още едно доказателство за връзката между продуктовия цикъл и регионалния цикъл, показан на фиг. 2, трябва да бъде определено, защото то е свързано с обновяването на старите индустриални зони. След период на индустриална децентрализация от регион 1 към регион 2, инфлационният натиск може да нарасне в регион 2 (новите индустриални пространства)

поради конкурентния натиск върху земя и работна ръка. Новите компании, разположили се в регион 2, ще търсят навременно по-ниски производствени разходи в други региони (местни или чуждестранни) като регион 3. Често инфлацията в регион 2 може да направи относителните разходи в регион 1 да изглеждат много по-привлекателни, компаниите по-скоро биха реинвестирали в старите индустриални зони (особено ако тези региони имат добра и квалифицирана работна ръка), отколкото да се местят в нов трети регион. Оттук теорията за регионалния жизнен цикъл обяснява потенциалното „подмладяване“ на старите индустриални зони. Рийс твърди, че това предлага частично обяснение за възкръсването на оригиналния производствен пояс на САЩ към края на XX век, на индустриалния Среден Запад. Услужливо допълнение към теорията създава Markusen (1985) в нейното произнасяне за циклите на печалба и олигополът като свързани с регионалното развитие. Идеята за цикъл на печалба разширява теорията за продуктов цикъл чрез отнасянето ѝ към влиянието на различни видове индустриална организация, по-специално тенденцията към олигопол в по-късните етапи на развитие на корпорациите.

За постигане на максимална обективност е нужно да се погледнат и критични бележки към всяка теория. Storper (1997) споделя вижданията си, че теорията за продуктовия цикъл не е много добър инструмент за пророчество за развитието на всички индустрии, особено ако не са към сектора за продължително консумиране, което е доста голяма група. Но тази теория, в същността си не е предвидена да бъде „генерална“ за всички продукти и индустрии като начин за изразяване на връзката между продукт и технологичен процес и техните нужди от смяна локацията, които отчасти могат да обяснят растежа на новите индустриални пространства и възраждането на старите индустриални зони. Заключението на Storper е, че

„търсенето на цикли и модели за пророчески средства в регионалните икономики е огромен провал“. Тезата му, че продуктовият цикъл не обяснява „как, защо и къде“ се установяват първоначално агломерираните регионални ядра по сектори е по-приемлива.

2. Пример за приложение на теорията за жизнения цикъл в област Пловдив

Ще приведем един емпиричен пример, който може да онагледи приложението на теорията за жизнения цикъл за региона към Южен Централен регион и по-конкретно област Пловдив. С оглед на текущите процеси на реиндустриализация и „подмладяване“ на амортизирания сграден и инфраструктурен фонд в града и обграждащата го „Тракия икономическа зона“, Пловдивският регион може да бъде даден като добър пример. Областта е причислена към случаите, в които има връщане на производството на продуктите от гореспоменатия регион 2 (като пример може да се даде изнесено производство в София или зад граница), към базовия регион 1 (Пловдив). Основната разлика е, че преместването на първоначално базираното производство, не е поради завишени стандарти, а е следствие на индустриалната маргинализация на Република България в първите двадесетина години преход от планово-централизирана към пазарна икономика. Едва в последните десетина години започва да се усеща различен и подобрен инвестиционен климат, а „вятърът на промяната“ донесе „семената“ на (ре)индустриализация. Налице е обаче стремеж към нововъведения и създаване на иновации и високотехнологични локалитети, а като пример за такива действия може да се даде започналият през 2020 г. строеж на Центъра за биотехнологии в град Пловдив, който ще бъде

единственият център за върхови научни постижения (ЦВНП) в България. Тези действия са абсолютно необходими за запазване, утвърждаване и издигане авторитета на целия регион като територия на иновации. Иновациите от своя страна биват витални, както се вижда ясно във времевия период **t+1** на фиг.2, защото могат да удължат живота на региона и да дадат живот на други региони, били те съседски или не.

3. Транспортната инфраструктура като продукт на регионалното развитие

Стопанското развитие на територията в голяма степен е функция на нейната транспортна достъпност и транспортната мобилност на населението, живеещо в нея. „За да се осигури пропорционално и хармонично стопанско развитие на дадена територия, първото и задължително условие е отделните ѝ части да имат равнопоставен транспортен достъп“ (Димитров, 2015). Материален носител на този достъп е наличието на изградена транспортна инфраструктура на достатъчно високо техническо и технологично ниво. Може да бъдат посочени много примери на райони с благоприятно транспортно-географско положение, което не се валоризира, защото то не е използвано като фактор за икономически растеж само поради ниската степен на инфраструктурна изграденост на територията и нерационална и функционална обвързаност на нейната транспортна инфраструктура. Пример за това е строителството и на Третия метродиаметър в София (Chaushev & Tsvetkov, 2011) и създаването на една по-устойчива транспортна система в българската столица (Цветков, 2016).

Според схващанията на Русев (2008), тясно свързано с оценката на икономогеографското положение е влиянието на транспортния фактор. Чрез

транспортните дейности се преодоляват много от противоречията между традиционните фактори, влияещи върху икономическите процеси и стопанските резултати. Призмата на икономическия анализ води до специфично преосмисляне на фундаментални понятия, като географско разстояние и географска достъпност. Конкретен пример е значимостта на транспортните разходи за крайната стокова себестойност и цена, като на тази база се формулира оценката на т.нар. транспортабилност на стоките и продуктите.

Отново Димитров (2017) счита, че пространственото развитие на транспортната инфраструктура е важен фактор в регионалното развитие и много надежден инструмент при провеждането на регионална политика. От това зависи в най-голяма степен рационалният и оптимален транспортен достъп по територията, както и устойчивостта на селищната мрежа по територията на всяка една страна. На това обаче следва да се гледа не като самоцел и възможности за реализирането на определени корпоративни интереси и печалби, какъвто е случая с Република България, а като на основен фактор за подобряване процеса на регионално развитие.

Горепосочените две взаимосвързани теории за жизнения цикъл на продукта и региона, са по-абстрактни и е необходимо да бъдат пояснени чрез конкретни продуктови примери. Транспортната инфраструктура може да се разглежда като своеобразен продукт на обществото и управляващите го политически формации. Следователно този продукт, който в случая ще наричаме инфраструктурен обект, има своите собствени етапи на жизнен цикъл, които също могат да се разглеждат и да достигнат 4 на брой:

1) **Проучване и проектиране** на инфраструктурния обект;
2) **Изграждане** на инфраструктурния обект;

3) **Поддръжка** (в т.ч. ремонт, реконструкция/ рехабилитация, разширение, освежаване) на инфраструктурния обект;

4) **Занемаряване/закриване** на инфраструктурния обект.

Целта на всеки инфраструктурен обект е да достигне до третия етап и да не се допуска четвъртия, който практически слага край на „живота“ му. Подобна цел има и всеки един продукт, който е създаден, за да бъде успешен.

Ако се приеме, че всеки обект на транспортната инфраструктура представлява иновация сам по себе си, то вече споменатите фактори за приемане на иновациите могат да се отнесат и към конкретния обект. Въпросите също ще се перифразират както следва:

1) **Сравнително преимущество -** Дали новият обект от транспортната инфраструктура има предимство спрямо вече изградените такива?
2) **Съвместимост -** Дали обектът е целесъобразен, практичен и нужен?
3) **Сложност –** Колко труден е за изграждане, поддръжка и използване?
4) **Експериментиране** – До каква степен ще бъдат сведени неяснотите след откриване на обекта и как ще бъде усвоен от обществото?
5) **Обозримост** – Следва ли се принципа на дългосрочност и какви резултати ще бъдат показани след известен период от време?

След всичко казано до този момент е напълно логично да се зададе въпроса дали „пътят създава търсенето“ както твърди Стойчев (2012) или търсенето създава пътят. Изхождайки от факта, че в Република България изграждането на транспортна инфраструктура се движи с многогодишно закъснение и вместо експерименти се отстраняват пропуските (и то не всички) през годините, по-скоро е второто. В повечето развити държави по

света, транспортната инфраструктура е неизбежна необходимост при поставяне на основите за устойчиво развитие на регионите, което категорично потвърждава тезата на Стойчев. Тези страни допускат изключително рядко занемаряване и закриване на такъв тип обекти, поради нарастващата им важност във века на комуникациите.

Заключение

Теориите са с основно значение за всяка наука. Когато се говори обаче за интердисциплинарност като икономическата география, например, нуждата от теоретични познания става още по-необходима. Във времена на повсеместно разпространена пазарна икономика, продуктът има централна роля и на теория и на практика.

Жизненият цикъл на продукта и на региона са схващания и концепции, създадени във времена, които нямат нищо общо нито технологично, нито информационно със сегашните. Проблемът е, че теорията умишлено или не се неглижира, поради високата степен на нейната абстрактност и дори сложност, а се предпочитат практичните дейности, които невинаги могат да бъдат адекватно обяснени без самата теория.

В днешно време транспортът, под една или друга форма, е основна необходимост за нормалното функциониране на стопанските и социалните системи. В този ред на мисли, той може да бъде определен като основен фактор за развитие на държавно, регионално и градско ниво. Счита се, че държава, която умишлено не развива транспортно своята територия, няма конкурентно бъдеще и е обречена на изолация. Доказано е как териториите с по-добре развит транспорт и съпътстващата го инфраструктура имат огромни

сравнителни преимущества пред други, който изпитват транспортен дефицит. На регионално ниво е необходима не само вътрешно регионална транспортна свързаност, но и междурегионална такава.

Интерпретирането на транспортната инфраструктура като продукт я обвързва теоретично с продуктовия жизнен цикъл, а характерът ѝ на балансьор при провеждането на регионална политика я прави още по-ценна, защото бенефициент от развитието и е не само обществото, но и пространството.

Литература

Димитров, Д. (2015) Влияния на транспортната инфраструктура върху регионалното развитие на Североизточна България. Дисертационен труд, София.

Димитров, Д. (2017) Регионалното развитие и регионалната политика в България, изд. “Fastprintbooks”, София.

Стойчев, К., „Локализационни подходи за регионално развитие“, унив. изд. „Св. Климент Охридски“, София, 2012;

Русев, М. Обществена география (2008), София.

Цветков, К. (2016) Развитие на устойчив транспорт и транспортна система в София. Сборник от статии от втора научна и бизнес конференция „Устойчиво регионално развитие в България“, СУ „Св. Климент Охридски“, София, 88–98.

Chaushev, V., Tsvetkov, K. (2011) Optimization Model for the Project of the Third Metrodiameter in Sofia, According to its Maximum Social–Economic Efficiency. Proceedings of the 6-th international conference “Global Changes and Regional Development”, Sofia University “St. Kliment Ohridski” 16–17 April 2010. Sofia: University press, ISBN 978–954–07–3200–8, 244–249.

Johansson, B. and Karlsson C. (1987) Processes of Industrial Change: Scale Location and Type of Job", Regional Labor Markets, North Holland, Amsterdam.

Krugman, P. (1991) Geography and Trade, MIT Press, Cambridge.

Markusen, A. (1985) Profit cycles, oligopoly and regional development. Cambridge: MIT Press.

Norton, R.D., Rees, J. (1979) The Product Cycle and the Decentralization of American Manufacturing", Regional Studies.

Rees, J. (1979) Technological Change and Regional Shifts in American Manufacturing. Professional Geographer.

Rees, J. (1999) Regional Science: From Crisis to Opportunity, Papers in Regional Science.

Rees, J. (2001) Theories of endogenous regional growth. N.Y.

Sorenson, D. J. (1997) An Empirical Evaluation of Profit Cycle Theory", Journal of Regional Science, Volume 37, Issue 2, May 1997, Pages 275-305, https://doi.org/10.1111/0022-4146.00055

Storper, M. (1997) The Regional World: Territorial Development in a Global Economy, Guilford Press, New York. https://medium.com/@vuqar.mehdiyev/product-life-cycle-vs-diffusion-of-innovation-73616be68c1d - "Product life cycle vs Diffusion of Innovation", September 2013

Vernon, R. (1966) International Investment and International Trade in the Product Cycle, The Quarterly Journal of Economics, Vol. 80, No. 2 (May, 1966), pp. 190-207 (18 pages) Published by: Oxford University Press.

ЕМПИРИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПОЛИТИКИ / EMPIRICAL STUDIES AND POLICIES

Кризата от КОВИД-19 в дискурса на местното управление и развитие в България[42]

Калина Милкова, Велислава Симеонова, Ивайло Стаменков, Христо Доков – Софийски университет

The COVID-19 Crisis in the Discourse of Local Governance and Development in Bulgaria

Kalina Milkova, Velislava Simeonova, Ivaylo Stamenkov, Hristo Dokov - Sofia University

Abstract: The paper studies the diverse implications of the COVID-19 crisis for the governance at local and regional level in Bulgaria. It reveals some crucial aspects of effective local governance, coordination and decentralization, place-based solutions.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Bulgaria, Local and Regional Development, Territorial Development, Decentralization, Impacts

Увод

Въздействието на пандемията от COVID-19 има разнородни териториални измерения, обусловени до голяма степен от специфични регионални и местни фактори и характеристики. С началото на пандемията редица международни организации акцентират върху поднационалното въздействие на COVID-19 и необходимостта от диференцирани политически отговори, съобразени с асиметричното въздействие на кризата в местен и

[42] Докладът е подготвен и изнесен на научната конференция „География, Геополитика и Обществено развитие“ (17 – 18 октомври, 2020 г.) в чест на 60-годишнината на проф. д. н. Атанас Дерменджиев.

регионален план [OCDE[43]. 2020]. От тази гледна точка бихме могли да определим коронакризата като глобален проблем, който изисква локални решения [Ramió Matas, C. 2020].

COVID-19 въздейства на управленските структури на всички нива, като ги поставя в условията на всеобхватна несигурност и неизвестност предвид здравните, икономическите, социалните и поведенческите предизвикателства. Кризата извежда на преден план значимостта на ефективното управление на национално, регионално и местно ниво, на взаимодействието и координацията между управленските структури. Тя артикулира и дебата за централизация и децентрализация, за синхрона на управленските решения. Нещо повече, кризата е възможно да доведе до преоценка на системите за управление и в дискурса на мобилизиране на гражданското общество, на местния бизнес, на капацитета на местните властови структури, на доброволческия труд, до преосмисляне на концепциите за градска мобилност и пространствено развитие. Това мотивира настоящото изследване да си постави за цел очертаване и извеждане на някои акценти от действията на местните власти в условията на пандемията, от техните политически реакции и решения, от взаимодействието с националните власти, с неправителствените организации и с местните общности. То е в контекста и на тезата, че пандемията демонстрира необходимостта от насърчаване на местното управление, което не само да бъде изпълнител на централизираната национална политика, а общините да поемат своята важна роля за преодоляване на кризата и да бъдат подготвени за ефективно управление при бъдещи непредвидени обстоятелства [Toto, R. и др. 2020].

[43] Organisation for Economic Co-operation and Development (Организация за икономическо сътрудничество и развитие – ОИСР)

Изследователски фокуси

Ефектите от глобалната пандемия подчертават ключовото значение на местните и регионални власти в управленските процеси. От друга страна, коронакризата намира отражения във всички измерения, свързани с дейността на местните и регионални власти, в организацията, финансирането и взаимоотношенията им с други субекти (частни, както и с други публични и държавни администрации) [Galán, A.G. 2020].

В същото време трябва да се отчете факта, че въздействията на пандемията на локално и регионално равнище се проявяват по разнообразен начин [Iverson, T.W., Barbier, E.B. 2020], което води до диференцирани резултати и последствия и съответно до различен като характер, сила и интензитет натиск върху отделните териториални системи. Многобройни са факторите, които оказват влияние върху процесите, свързани с разпространението на вируса, както и с предизвиканите от него ефекти в здравен, социален, икономически и политически план. Така напр., оказва се, че плътността на населението не е водещ фактор за тенденциите в смъртността от вируса [Shima, H. и др. 2020], а с много по-голяма значимост са фактори като бедността, социално-икономическата сегрегация, размерът на домакинства, участието в трудовия пазар и др. [Basset, M. 2020]. Тези закономерности обаче няма как да се абсолютизират, тъй като се наблюдава и значителна степен на ентропия при протичането на процесите (особено във връзка с разпространението на вируса), което изключително затруднява опитите за типизиране, предвиждане и последваща превенция.

В изследването си за териториалните въздействия на COVID-19 ОИСР [OECD. 2020, с. 8] обобщава основните причини за неподготвеността на много страни и региони за справяне с пандемията в първите месеци след

обявяването ѝ: подценяване на риска в началото; липса на механизми и инструменти за реакция при подобни пандемии; липса на достатъчно медицинско оборудване и предпазни средства; намалени разходи и инвестиции за здравеопазване след икономическата рецесия от 2008-2009 г.; прекомерни вътрешнорегионални различия в категории като достъп до болнична помощ, болничен капацитет и медицински персонал. Важен аспект в дискурса на COVID-19 кризата е оптималното използване на нови технологии, което означава да се направи и крачка напред в процеса на превръщане на местните администрации в истински дигитални администрации [Galán, A.G. 2020].

Липсата на достатъчна подготвеност, стратегически планове и опит в контекста на управлението на кризи поставя повечето местни власти в изключително сложна ситуация, в която те трябва да вземат в кратки срокове сложни решения за неутрализиране на негативните ефекти от пандемията. Като цяло, коронакризата дава отражение върху: здравното/социалното състояние и статус (особено за някои по-уязвими региони и групи население – възрастни, болни, бедни и др.); икономиката (особено при висока степен на зависимост от глобални вериги или тясна специализация в специфични сектори, силно засегнати от пандемията, като туризъм и др.); фискалното състояние (увеличаване на разходите и намаляване на приходите).

Всичко това извежда на преден план идеята за ефективно местно управление в условията на криза и поставя въпроса какви са неговите характеристики. Ефективното местно управление не зависи само от собствения му административен капацитет, но и от връзката му с по-високите нива на управление, както и възможността на гражданите да влияят в процеса на управление [Wilson, R.H. 2000]. Финансовият натиск на коронакризата върху местните власти е безпрецедентен, в момент, в който е изключително

важно те да гарантират обезпечаването на услуги за техните общности. Финансовите трансфери и подкрепата на националните правителства в много от териториалните контексти е от голямо значение за справянето с ефектите на кризата, което поставя на преден план идеята, че ефективното управление разчита на многосекторна и многостепенна (и териториална) координация.

Комбинацията от мерки и инструменти на национално и поднационално ниво извеждат на преден план необходимостта от координация между власти в ефикасен отговор на негативните ефекти от COVID кризата във всичките ѝ социално-икономически измерения. Като важен риск от липса на координация в контекста на управление е т.нар. „прехвърляне на отговорност“ към други управленски нива, като част от вертикалната и хоризонтална координация.

В този смисъл пандемията поставя на безпрецедентно изпитание координацията между вертикалните равнища на управление при вземането на политически решения. Причината за това е, че някои компетенции на поднационалните власти ги поставят в позицията на първа линия при опита за контрол и управление на кризата във всичките нейни здравни, социални, икономически, фискални и други аспекти. Именно поднационалните и особено градските власти са подложени на силен натиск и отговорност при борбата с разпространението на пандемията и понякога се стига до поемане от тях на отговорности, които принципно не са в техните юридически компетенции. Това е особено видимо в сфери като здравеопазване (първична и спешна помощ, управление на медицинските заведения, здравни разходи и др.), социални дейности (социални услуги, трансфери и разходи), образование (начин на провеждане на учебните занятия), осигуряване на основните обществени и административни услуги, възможност за дистанционно извършване на служебните задължения (здравни консултации,

обучение, различни плащания), преразпределяне и управление на публичните приходи и разходи (данъчни облекчения и мерки в подкрепа на домакинствата и фирмите, общински заеми), други дейности за подкрепа на малките и средни предприятия, особено в сектори като туризъм и ресторантьорство, търговия, транспорт и др.

В контекста на необходимостта от адекватна реакция към кризата и стимулиране на възстановяването, местните власти акцентират все повече върху концепцията за децентрализираното сътрудничество. Неговата роля за местните (и регионални) власти, предполагаща определянето на решения в зависимост от териториалния контекст, е повече от ключова. Съществува опасност, в условие на липса на децентрализирано сътрудничество, отговорите от кризата да не бъдат добре адаптирани към достоверни и реалистични сценарии, отнасящи се до процесите на местно и регионално ниво. Fernández de Losada поставя акцент върху това, че логиката на териториалния подход в управлението на кризи сочи към необходима артикулация между различните нива на управление, които действат на една територия [Fernández de Losada, A. 2020]. Според него, в процеса на генериране на отговори и резултати от управлението на кризата, най-успешните са онези, които са дадени в координация (не само йерархична) между различните сфери на управление, всяка действаща в рамките на своите компетенции, капацитет и ресурси. Възстановяването и справянето с икономическата криза трябва да следват тези насоки. В този контекст, децентрализираното сътрудничество трябва да работи в логически рамки, осигуряващи координация, взаимно допълване и съгласуваност с други (управленски) стратегии за намеса [Fernández de Losada, A. 2020].

От друга страна, Kim и Ashihara поддържат тезата за необходимостта от по-силно национално равнище при систематичното управление и

ограничаването на подобен род бедствия и кризи и последващото стабилизиране [Kim, J., Ashihara, K. 2020]. Това може да се случи чрез национален контрол на всички свързани с пандемията публично-частни партньорства, планирано, координирано и систематично управление на бедствия и кризи, както и свързване на теоретичните постижения и постановки с реални действия и политики. Авторите отстояват виждането, че именно националните правителства могат да предоставят ефективни механизми за добро управление в кризисни периоди.

Изследване на ОИСР [OECD. 2020, с. 26] обобщава девет категории мерки предприети на национално и поднационално равнище, които подпомагат ефективната координация и подкрепата на регионите и общините при управлението на кризата:

- засилване на вертикалната координация между националните и поднационалните власти;
- подпомагане на координацията между различни власти;
- управление на „изходните стратегии“ за ограничаване на епидемията: тестване, социално дистанциране;
- повишени усилия в събирането на данни и цифровото управление на регионално и местно равнище;
- управление на въздействието върху местните финанси;
- подпомагане на уязвими групи от всички административни равнища;
- по-голяма гъвкавост в административните процедури на поднационално равнище;
- подпомагане на малките и средни предприятия и самостоятелно заетите лица;
- насърчаване на публичните инвестиции като част от стратегия за изхода от кризата и последващо възстановяване.

Трябва обаче да се обърне внимание, че дадени политики, стратегии и мерки, които са сполучливи в определен контекст, може да са крайно неефективни в друг поради разнообразен набор от медицински, демографски, технологични и други фактори [Cheng, C. и др. 2020, с. 756]. Независимо че още не може да се дадат категорични прогнози, по-голяма е вероятността разходите на поднационално ниво, породени от пандемията, да бъдат по-високи в страни с по-висока степен на децентрализация. В страните с тристепенно вертикално управление може да се очаква също така по-силно непосредствено въздействие на кризата (за 2020 г.) на общинското равнище и по-силно въздействие в средносрочен план върху регионалното равнище. Това, разбира се, е строго индивидуално и зависи от регионалния и местния профил по отношение на географското положение, социалните и демографските тенденции, преобладаващите икономически дейности (например прекомерно разчитане на туризма или общини зависещи от голямо пристанище) и устойчивостта на данъчната и фискалната система [United Nations. 2020].

Резултати и интерпретации

Общинските власти са отговорни за осигуряване на безопасността на своето население и за прилагане на неотложните мерки за защита на локалните социални, образователни и икономически системи. Кметовете и местните управленски структури са най-близо до населението, което обслужват, и евентуални негативни ефекти от взети от тях решения рефлектират най-силно върху гражданите. Пандемията оказва огромен натиск върху местните власти да реагират и да минимизират щетите, които тя може да окаже върху населението. Бързото разпространение на COVID-19 изисква вземане на своевременни и адекватни решения, както и организиране

на дейности, които не са предвидени в бюджета. В кратки срокове част от местните власти предприемат неотложни мерки, които могат да бъдат разделени условно, на първо място – в посока запазване здравето на местното население и опазване на уязвимите групи, на второ място – фискални мерки, насочени към финансови облекчения за местните жители и бизнеса [Калчева Д. 2020]. Отделните административно-териториални единици са в различна степен уязвими от кризата в зависимост от: своя икономически профил; устойчивостта на местните икономики и данъчната събираемост; способността да мобилизират гражданското общество, местния бизнес и елит, да осигурят достатъчна по количество, качество и прозрачност информация относно хода на пандемията.

Идентифицират се няколко ключови моменти по вектора COVID-19 – местна власт [Rajadhyaksha, M. 2020]: премахване на институционалните припокривания; насърчаване на готовността за действие при извънредни ситуации; подобряване на интеграцията между отделни властови структури, между управлението и общностите; овластяване на гражданите (местни асоциации за социално подпомагане или комитети за развитие, религиозни лидери, представители на местния елит и др.). Проследяването и анализът на действията на локалните власти в България потвърждава изведените ключови опори, като се открояват някои различия във времеви разрез – между първия период на коронакризата (март-май, 2020) и втората вълна (октомври-ноември, 2020), и в териториален разрез – между отделните общини.

През периода март-май в общините доминират проблеми, свързани с незабавни доставки на продоволствени и нехранителни продукти за групи в неравностойно положение, недостатъчни финансови ресурси, затруднено транспортиране и логистика, недостиг на персонал в социални и здравни заведения, трудности с мониторинга на карантинирани и завръщащи се

мигранти. През този период на непознаване на мащабите и същността на коронакризата, от голямо значение е локалните властови структури да мобилизират териториалната общност, гражданското общество и бизнеса към съвместни действия, доброволчество, дисциплина и емпатия. През периода след м. октомври, когато нарасналият обем информация за пандемията е неоднозначен и повечето административни единици пряко понасят здравните, социалните и икономическите последствия от кризата, се задълбочават финансовите дефицити на голяма част от общините (Велинград, Сливен, Стара Загора и др.). Регистрират се и проблеми с контрола за спазване на мерките, с логистиката при оказване на здравни услуги, с териториалната организация на здравната система и в частност с претоварване на болничните заведения и дефицита на здравни кадри. По информация на Националното сдружение на общините в Република България (НСОРБ) вследствие на коронакризата местните приходи са намалели с 40-45% (март-октомври, 2020), което се дължи най-вече на неотложните социални, здравни, и инфраструктурни услуги. Като противокризисна мярка някои общини теглят безлихвени кредити (Стара Загора, Сливен и др.), други съкращават част от служителите си (Кюстендил и др.) или администрацията излиза доброволно в неплатен отпуск (Монтана и др.). В условията на коронакриза 64 общини (не само областни центрове като Бургас, Велико Търново, Русе, Ямбол, Видин, Пазарджик и др., но и средни и малки общини като Николаево, Тетевен, Антон, Летница, Долна баня, Исперих, Брацигово, Кубрат, Никопол, Баните, Кнежа, Долни чифлик, Мадан, Каварна и много др.) се включват в Програмата на здравното министерство и НСОРБ за обезпечаване на медицински кадри (осигуряване с общински жилища, финансово стимулиране и др. преференции) в местата, където те липсват.

В болшинството селища местната власт в началото на епидемията се отказва от събиране на наеми от обекти, разположени на общински терени, както и от такса „тротоарно право“. В някои населени места се удължава срока за плащане на местни данъци (Димитровград, Варна, Сливен и др.), предоставя се безплатно ползване на синя зона през периода на извънредното положение (София, Варна и др.). Местните власти прилагат и специфични мерки в подкрепа на малкия и средния бизнес (Русе, Димитровград, Троян, Разград и др.), който в извънредната ситуация претърпява сериозни загуби. В същото време през 2020 г., по данни на Института за пазарна икономика, 91 общини увеличават местните данъци и такси и само 27 намаляват данъчната тежест. В някои общини (Шумен, Благоевград, Стара Загора, Кнежа, Бургас и др.) се създават регионални и местни дарителски фондове за подпомагане борбата с COVID-19 (за закупуване на консумативи и материали, медицинско оборудване, защитни облекла, набиране на доброволци и др.). Локалните власти са в комуникация и взаимодействие с Българския дарителски форум (БДФ), чрез който са усвоени над 42 млн. лв. (март-октомври, 2020) в подкрепа на битката с COVID-19, както и с регионалните Стопански камари, участващи с дарителски сметки (Шумен, Русе, Добрич, Варна, Кърджали и др.). Съществен елемент от дейността на голяма част от общините е формирането на доброволчески центрове (София, Габрово, Видин, Ловеч и др.) за иницииране и координиране на социални действия, за работа с местни благотворителни организации, БЧК, местното звено за гражданска защита, за предоставяне на информация, особено на общности, които са маргинализирани от здравните услуги.

В условията на пандемията местните власти все повече мобилизират цифрови инструменти за проследяване и спиране на разпространението на коронавируса, за информиране за мерките, за общуване с гражданите по

прозрачен начин. НСОРБ отчита, че почти всички общини значително са разширили обхвата на предлаганите електронни и дистанционни услуги, което на практика води до извода, че общините извършват революционен преход към електронното управление.

Може да се заключи, че в началото на кризата (март-май) решенията за борба с вируса се вземат преимуществено на национално ниво, докато в периода октомври-ноември се дава и възможност за предприемане и иницииране на противоепидемични мерки на локално ниво, което предизвика неоднозначни реакции в публичното пространство. Част от местните власти изразяват становището, че този акт е прехвърляне на отговорността „от горе-надолу“, но едновременно с това продължава да се издига и позицията за необходимостта от увеличаване на правомощията и финансовата самостоятелност на местната власт. В същото време представители на Министерство на образованието и на Министерство на здравеопазването застъпват становището, че локалните решения следва да са съобразени с местните условия и особености на протичане на заразата, което да ги прави по-ефективни. Междуинституционалните връзки, координирането между различните власти и антикризисните решения в случая опират не толкова до законови референции, колкото до готовността и способността на локалните власти за: поемане на риск и отговорност, прогнозиране, анализ на статистическа информация, контрол, административно-бюрократична оперативност, съобразяване с обществените настроения и граждански организации. В този контекст централизираният подход при вземане на решения определено надделява над децентрализирания, а интеграцията между различните нива на управление не е достатъчно ефективна. Не без значение е и фактът, че в България е приет Закон за извънредно положение, но липсва междуведомствена комисия за осигуряване на координация в

рамките на правителството и комисия за подкрепа на сътрудничеството между различните нива на управление, което определено ощетява балансираното взаимодействие между различните управленски нива.

Изводи и дискусии

Кризата илюстрира, че прекомерните централизация и децентрализация проявяват значителни слабости, а най-ефективните отговори идват от системи, характеризиращи се с гъвкавост, с възможност да се действа „на място“, съчетано с ефективно лидерство на национално ниво [Silberzahn, P. 2020]. От своя страна децентрализираните подходи създават пространство за регионалните и местните власти да реагират бързо, но само ако имат необходимия административен капацитет. Анализът на действията на общините в условията на пандемията, базиран на проучване на общинските сайтове, на публикации и актуални новини в местни и регионални медии, на предприетите мерки за ограничаване разпространението на вируса, на интервюта с представители на общински администрации и неправителствени организации (НПО), показва, че все още голяма част от местните власти, особено в малките административно-териториални единици, не разполагат с необходимия административен капацитет за справяне при извънредни ситуации. По отношение на децентрализацията, те често поставят акцент предимно на фискалните аспекти, като същевременно пренебрегват новия контекст на отношенията на местните власти към гражданите и обратно – на гражданите към локалната власт. Като проблем се очертава и липсата в общините на местни стратегии за управление на огнища на инфекциозни болести, локални оценки на риска, стратегии за намаляване на риска при бедствия.

Повечето общински власти приемат, че децентрализираният и „базираният на място“ подход би помогнал за смекчаване на социалните и икономическите ефекти от COVID-19 – изводи, до които достигат и редица изследвания [McCoy, D. 2020; Toto, R. и др. 2020]. На практика обаче, в контекста на българската управленска система и свързаните с нея механизми, прилагането на подобен подход би било трудно в редица случаи. Налице е констатацията, че в условия на криза сфери като образование, здравеопазване и социални услуги са едни от най-уязвимите и най-чувствителните, предполагащи трудни решения на местно ниво. В този контекст обаче трябва да се има предвид фактът, че отговорността на публичните институции при тях е огромна и у нас тези дейности са споделена отговорност между централната и местната власт, като политиките се определят от централното ниво, докато местното е преди всичко изпълнител. В българската практика днес няма нито теоретично, нито практически приложимо ясно разделение между местните и делегираните дейности [Стефанова, М. 2018]. Към това трябва да се добави и огромният дял на споделената отговорност при предоставянето на публични услуги в жизненоважни сфери, силно повлияни от кризата. В нито един нормативен документ не се говори за сфери на компетентност, функции или дейности, които са споделена отговорност [Стефанова, М. 2018], което силно затруднява оценката на дейността и търсенето на отговорност.

Приема се, че една от най-важните функции на системата за сигурност по време на криза е информационната, имаща за цел да събира данни и знание от обществен интерес. Тя се свързва с действия за възстановяване на контрола над средата, с възможностите за граждански контрол върху нея, с проблеми на културните различия и на ресурсната недостатъчност [Йончев, Д. 2008]. Чрез добре изпълнена информационна функция се укрепва

доверието – ключов елемент, който може допълнително да насърчи населението да се съобразява с ограничителните мерки. Проследяването на данни, както и точното и навременно отчитане, са важни компоненти на управлението на кризи и може да помогне да се предотвратят или поне сведат до минимум негативните последствия. Комуникацията и информационната обезпеченост по време на кризата са от решаващо значение за гражданите да се ориентират по-добре в мащаба и ефектите от пандемията. С увеличаването на мерките за безопасност и въвеждането на мерки за изолация общините следва да преосмислят начина си на комуникация с гражданите. Все още се констатират несъвършенства в обмена на информация между властта и гражданите, както и в обратна посока. Така например, при прегледа на сайтовете на местните власти през м. октомври, се констатира, че повечето общини са отделили подобаващо място в електронния си портал на заповеди на национално и местно ниво относно противоепидемиологичните мерки, правила за безопасност, новини във връзка с коронавируса, полезни съвети, дарителски сметки, горещи телефони за връзка. Някои администрации (Варна, Ловеч, Пловдив) са посочили: отделни телефонни номера за доброволци, за самотни възрастни и трудно подвижни хора, нуждаещи се от доставка на храна и медикаменти; често задавани въпроси с отговори; партньорства с НПО; списък с магазини, в които могат да се ползват ваучери от фонд COVID-19 (Габрово); общинския план за действие в условията на епидемична обстановка на специализираните институции (Велинград). Наред с това има и немалко общини (Лом, Мездра, Силистра, Видин, Ботевград, много от туристическите – Сандански, Вършец, Созопол, Балчик, Златоград и др.), чиито сайтовете не предлагат необходимата информация за COVID-19 и за нея няма отделено специално място, а при някои общински сайтове (Хасково, Добрич, Кюстендил и др.)

наличната информация не е добре структурирана и се нуждае от оптимизиране.

Безспорно при кризи като COVID-19, когато се предоставят значими ресурси на местните власти, голямото значение има отчетността. Тя позволява гражданите да следят дали паричните средства се разпределят по предназначение и се използват оптимално. Анализът показва криза на доверие относно изразходване на публичните средства, но в същото време и недостатъчна ангажираност на гражданите към отчетността от страна на локалните власти. Факт е, че все още ниската гражданска активност води до слабото участие на гражданите в разработването, провеждането и контрола върху изпълнението на общински политики в условията на криза. Пандемията COVID-19 безспорно засили значението на непрекъснатото участие на гражданите, на доверието в публичните институции, на силата на ефективната комуникация със заинтересованите страни.

Настоящата криза за пореден път показва необходимостта от истинска децентрализация у нас – процес, в който инициатор на промените да бъде местната власт. Констатира се, че регионалните сдружения на общините при коронакризата не инициираха в достатъчна степен клъстеризацията между общини за обмен на информация, съвместни противоепидемични мерки и контрол, организиране на обща логистика за предоставяне на здравни и търговски услуги. Сериозно препятствие пред политическата децентрализация в България е и липсата на териториално обединени НПО, които защитават интересите на местни общности. Съществуващите граждански организации са изградени повече на секторен/браншови принцип и представляват интересите на определени социални групи, на спортни клубове и културни организации, но не и на местната общност като цяло. В този ред на мисли недостатъчно се използва и ресурса на Български център за

нестопанско право (БЦНП) за конструиране на законова и концептуално-стратегическа рамка за развитие на гражданското общество и неправителствения сектор. Според НСОРБ важни приоритети в условията на здравна криза са възстановяването на Съвета по децентрализация, подготовката на нова програма за изпълнение на стратегията за децентрализация за периода 2020-2025 г., както и поставяне началото на сериозен обществен дебат за ролята на децентрализацията като шанс за социално-икономическо възстановяване на общините в условията на световната криза.

Заключение

Анализът показа, че опитите за управление на кризисната ситуация в България могат да бъдат отнесени към по-централизиран подход, от гл. т. на вертикално сътрудничество в борбата с разпространението на COVID-19 и свързаните последствия, като голямата част от решенията се вземат на национално ниво и се прилагат на местно. Същевременно, локалните мерки в борбата с вируса са подчинени както на универсални принципи, така и на „базирани на мястото“. Кризата извежда на преден план значението на ефективното местно управление, на доверието в публичните институции, на координацията при управленските дейности на различни нива и на активното гражданско участие при вземане на териториални решения. В този смисъл тя поставя на дневен ред укрепването на местните властови системи, повишаването на капацитета на местните структури за управление и навременни политически реакции в сферата на здравеопазването, местната икономика и социалната защита, за прилагането на проактивен подход и високи нива на отчитане пред гражданите.

Адаптирането на местните обществени услуги в нов кризисен контекст очевидно изисква увеличение на финансовите, човешките и здравните ресурси, както и преосмисляне на местните социални и икономически приоритети, търсене на възможности за клъстеризация между съседни общини за ефективни мерки против COVID-19, създаване на мрежа от локални пунктове за събиране на данни за актуалната ситуация в общността (включително брой тестове и заразени). Всичко това би гарантирало по-адекватен и усъвършенстван подход за контрол на COVID-19 в зависимост от спецификата на местната среда. Кризата стимулира местното управление да използва нови политически механизми, да генерира нови идеи и да възприема нови възможности за удовлетворяване нуждите на гражданите и на бизнеса.

Познаването в дълбочина на процесите и ефектите, предизвикани от COVID-19, има пряко отношение към преосмисляне и преоценка на концепциите за социално-икономическа самостоятелност, на системите за многостепенно управление, на местните модели и приоритети на развитие, на стратегиите за устойчиво развитие и тяхната свързаност с механизми за справяне със здравни, икономически и социални сътресения.

Литература

Публикации

Йончев, Д. (2008) Равнища на сигурност. София: Изд. на НБУ.

Калчева Д. (2020) Българските общини в условията на кризата, свързана с разпространението на COVID-19. Известия на Икономически университет, 64 (1), 5-21.

Стефанова, М. (2018) Общините в България - местната власт и самоуправление. Публични политики.bg, 9 (2), 84-107.

Basset, M. (2020) Just Because You Can Afford to Leave the City, Doesn't MeanYouShould <https://www.nytimes.com/2020/05/15/opinion/sunday/coronavirus-cities-density.html, достъпен: януари 2021>

Cheng, C., Barceló, H., Hartnett, A.S., Kubinec, R., Messerschmidt, L. (2020) COVID-19 Government Response Event Dataset (CoronaNet v.1.0). Nature Human Behaviour, 4, 756-768.

Fernández de Losada, A. (2020) La cooperación descentralizada en tiempos depandemia <https://www.elankidetza.euskadi.eus/contenidos/informacion/jornadascooperacionndescentrali/es_def/adjuntos/Webinar_PonenciaFdezLosada202005.pdf, достъпен: януари 2021>

Galán, A.G. (2020) El impacto de la crisis de la COVID-19 en el mundo local: una oportunidad de cambio. Revista Democracia y Gobierno Local, 49, 5-15.

Iverson, T.W., Barbier, E.B. (2020) National and Sub-National Social Distancing Responses to COVID-19. CESifo Working Paper No. 8452 <https://www.cesifo.org/en/publikationen/2020/working-paper/national-and-sub-national-social-distancing-responses-covid-19, достъпен: януари 2021>

Kim, J., Ashihara, K. (2020) National Disaster Management System: COVID-19 Case in Korea. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(18):6691.

McCoy, D. (2020) What exactly is the government's coronavirus strategy? Queen Mary University of London <https://www.qmul.ac.uk/media/news/2020/pr/what-exactly-is-the-governments-coronavirus-strategy.html, достъпен: януари 2021>

OECD (2020) The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1, достъпен: януари 2021>

Rajadhyaksha, M. (2020) As governments design national level responses to COVID-19, the role of local government is pivotal in ensuring implementation. Oxford Policy Management Limited <https://www.opml.co.uk/blog/five-lessons-for-local-governments-during-covid-19, достъпен: януари 2021>

Ramió Matas, C. (2020) Coronavirus, modelos de Estado, toma de decisiones y la transformación de la gestión pública. GIGAPP Estudios Working Papers, 7 (182), 493-515.

Shima, H., Sadegh S., Reid, E. (2020) Does Density Aggravate the COVID-19 Pandemic?. Journal of the American Planning Association, 86 (4), 495-509.

Silberzahn, P. (2020) Gérer une situation de crise: faut-il une approche centralisée ou décentralisée <https://philippesilberzahn.com/2020/03/23/gerer-une-situation-

de-crise-faut-il-une-approche-centralisee-ou-decentralisee, достъпен: януари 2021>

Toto, R., Toska, M., Shutina, D., Farrici, A., Limaj, A. (2020) The Response of Local Governments During COVID-19 Emergency In Albania: January 2020 – April 2020. Policy report <http://www.co-plan.org/en/reagimi-i-qeverive-vendore-ndaj-emergjences-se-covid-19-ne-shqiperi-janar-2020-prill-2020/, достъпен: януари 2021>

United Nations. (2020) COVID-19 in an Urban World. UN Policy Brief. <https://unsdg.un.org/resources/policy-brief-covid-19-urban-world, достъпен: януари 2021>

Wilson, R.H. (2000) Understanding local governance: an international perspective. RAE - Revista de Administração de Empresas, São Paulo, 40 (2), 51-63.

Интернет-базирани източници

https://ime.bg (Институт за пазарна икономика)

https://www.dfbulgaria.org (Български дарителски форум)

https://www.namrb.org (Национално сдружение на общините в Република България)

http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?@lang=bg-BG&Id=2006 (Проект на Стратегия за децентрализация 2016-2025 г.)

Механизми за координация на хоризонтални политики: същност и функции на Националния съвет по демографска политика

Ваня Илиева, Софийски университет

Mechanisms for Coordination of Horizontal Policies: Nature and Functions of the National Council for Demographic Policy

Vanya Ilieva, Sofia University

Abstract: Demographic policy, as horizontal in nature, affects almost all sectoral policies. It is characterized by a complex nature of public problems and influenced by many factors of the management environment and includes a significant range of state and non-state participants in its formulation and implementation. For these reasons, coordination is paramount in seeking effectiveness and efficiency at every stage of the policy. This article aims to present the nature, functions and role of the National Council for Demographic Policy as a coordination tool. The research methods used are desk research and secondary data analysis.

Keywords: Horizontal Policy, Coordination, Demographic Policy, Bulgaria

Въведение

След оформянето на модерното общество и съпътстващите го социални и политически промени към публичното управление са насочени повече и различни по своята същност отговорности и очаквания. Стремежът към увеличаване на рационалността, ефективността и ефикасността от страна публичните власти е съпроводен и от разширяване на кръга на непосредствените проблеми, които се отличават и със все по-комплексен характер. Същевременно се разширява обхвата на участниците в процеса на политиките – структури на държавната власт, гражданското общество и бизнеса.

Концепцията за хоризонталността в управлението навлиза в научния и практическия дебат след осъществените в духа на Новия публичен мениджмънт (НПМ) реформи от края на 80-те години на XX век. Въпреки редицата положителни ефекти върху дейността на публичните институции, НПМ довежда и до негативни резултати – силна фрагментаризация на публичния сектор, засилване на вертикалните зависимост между административните нива. Наред с това публичните политики се изправят и пред проблеми, които надхвърлят обхвата на междусекторен микровъпрос и установеното обособяване на сектори.

Въпреки липсата на единна дефиниция за понятието „хоризонтални политики“, възприемайки разбиранията на Гай Питърс, за целите на настоящата статия се приема, че те са сбор от дейности между две и поведе организации, които не се намират в йерархична зависимост помежду си и работят съвместно за постигането на резултати и ефекти на политиката, които не биха могли да постигнат самостоятелно. Проблеми, които отчитат взаимообвързаности между множество социални групи, сектори и нива на управление могат да се решат по-ефективно и по-ефикасно чрез общ хоризонтален подход (Bourgault and Lapierre, 2000). Поради тези специфики сред водещите аспекти при хоризонталните политики е координацията.

Координационният процес позволява намаляването на противоречивото целеполагане при политиките и дублиращи се програми и услуги, както и оптимизиране публични ресурси. Това създава благоприятни условия за подобряване ефективността на политиката, развитието на по-задълбочени взаимодействия и информираност между институциите и съставните им звена, както и осигурява по-голяма интеграция и съгласуваност между управленските ресори. Всичко това е задължително

условие и за постигане на целите и търсените резултати на хоризонталната политика. При демографската политика следва да се отчита многосъставността на целите и резултатите, както и обвързаността с почти всяка секторна политика. При наличието на този хоризонтален характер значението на продуктивността на координацията за целия цикъл на политиката нараства.

Съветите като механизми за координация на хоризонтални политика

Сред водещите изследователи на хоризонталното управление е Питърс. Той разглежда хоризонталния подход на управление като ефикасен, ефективен и икономичен спрямо публичните проблеми и въпроси, които се разрешават от публичните политики. Хоризонталността създава условия и позволява да се намали противоречивото програмиране и да се подобри постигането на целите на политиката, да пестят ресурси чрез намаляване на взаимноизключващи се мерки и дейности, както и дублиращи се програми и услуги.

Основно място за Питърс в този подход заема координацията. За целите на своя труд авторът приема разбирането, че тя е породена от „необходимостта да се гарантира, че различните организации - публични и частни – натоварени с осъществяването на публични политики, работят заедно и не създават нито излишъци, нито пропуски“ (Peters, 1998, p. 5). Понятието може да бъде разбирано в широк (принципен) и в тесен (оперативен) смисъл. Необходимият критичен минимум, за да е налице координация, се отнася до положение, при което организациите, включени в

една система обменят информация помежду си още на етап дефиниране на проблеми и формулиране на цели, а в последствие и за планираните мерки на останалите структури и породените от тях въздействия. Общият им стремеж се изразява в съвместни усилия за избягване на дублиращи функции и дейности.

Задълбоченото разбиране за координация касае развитието на идентични стандарти за поведение на публичните организации. Те следва да обвързват едновременно всички структури на ниво сектор на управление, а в последствие и цялата управленска системата. Целта се изразява в налагането на специфични механизми на взаимодействие (вж. Peters, 1998, pp. 10 – 11).

Практическите варианти за създаване на механизъм на координация в рамките на публичното управление са представени от Питърс. В тази класификация на възможности се отразява и степента на взаимодействие и сътрудничество между основните политически участници и административни структури, т.е. разглежда се етап, в който политиката вече е институционализирана и „в максимална степен протича в рамките на институционалния ред“ (Томова, 2003, стр. 121). Разделителната линия между механизмите за пораждане на координация е начинът за възникването ѝ: чрез налагане (от централно ниво към периферия) или чрез договаряне (между равнопоставени участници).

Всяко ниво на координация на управлението отразява специфични зависимости. Анализирани са техники, които се разграничават една от друга спрямо инициативата и поддържащата роля в процеса на хоризонталното управление и координацията в практически план, а не спрямо нормативните правомощия и компетентността. Нивата са разграничени едно от друго

спрямо степента на общи действия и ангажираност на държавните и недържавни участници. В зависимост от това авторът обособява 9 равнища (Peters, 1998, p. 7), като прегледът започва от най-слабата проява на координация и завършва с идеален модел на координация на изпълнението политиките.

Консултативните съвети са един от механизмите за ефективна координация в практиката. Преден план излизат „меките“ подходи за размяна на влияние, идеи и практики за извършване на съвместни дейности и задачи. „Твърдите“ подходи са свързани с нормативните правомощия и бюрократичния модел. Те не се заменят в процеса на координация, а съществуват паралелно и се надграждат. В този смисъл, основната задача на този тип съвети е да се създадат благоприятни условия за решаване на хоризонтални проблеми и въпроси. В това число се поставя и вземането на решение за целите, използвайки капацитета на различни участници от основните засегнати сектори. Специфично за формата е, че насърчава вземането на решения с консенсус. Изпълнението на целите обаче е отделено. То се осъществява от отделните секторни министерства или държавни структурите в съответната системата, като не се изземат функции на органите на изпълнителната власт. Съветите имат отговорност по отношение на координирането на самостоятелните или общите действия на институциите, при прегледа и оценката на резултатите.

В българската управленска практика в областта на демографската политика съветите надхвърлят границите на консултативни органи на изпълнителната власт. Действащите в различни времеви периоди съвети осъществяват и координационна функция от най-висок порядък. За целите на изследването е необходимо да се посочи, че това за съвети за поддържане и

задълбочаване на координацията в практически план, които не заменят вертикалната йерархия, субординация, нормативно овластените органи и административни структури, носещи отговорността за формулирането и изпълнението на политиката. Развитата практика при конституирането и организирането на съвети, по които се оценява формата, обхвата и задълбочеността на координацията.

Национален съвет по демографска политика

Прегледът на НСДП е осъществен на базата на две групи качествени и количествени критерии: отнасящи се до устройството и отнасящи се до функционирането. Основните критерии са свързани с характера на структурата, основанията за създаването, организационна дейност, състав и характер на членовете, съотношение на държавни и недържавни участници, кръгът правомощия и политики, заложени по занятие[44], възможности за включване на представители на гражданското общество, публичност и прозрачност в работата чрез наличието на регламентация за годишна програма, регулярност на заседанията и отчитане на годишна база, устойчивост на съвета, измерени чрез броя и характера на измененията. Таблица №1 онагледява основните критерии за преглед на същността и функционирането на НСДП, които ще бъдат разгледани подробно.

[44] Политиките, заложени по занятие, отразяват изрично посочените политики с първостепенна обвързаност с демографската политика, разпознати от публичните власти.

Таблица №1. Основни характеристики на НСДП

Критерии:	**Национален съвет по демографска политика**
Период на действие	2014 г. – досега
Основание за създаване	Закон за администрацията
Председател	министър на труда и социалната политика до 2017 г./ заместник министър-председател с ПМС №133 от 5 юли 2017 г.
Заместник-председател	Не се предвижда до 2017 г.; министър на труда и социалната политика с ПМС №133 от 5 юли 2017 г.
Членове	Представители на: - Министерства - Изпълнителни агенции - Държавни агенции - НОИ и НЗОК - Синдикати - Работодателски организации - Национално сдружение на общините в РБ - Български червен кръст
Брой представители на държавата спрямо съответния акт за организация и дейност	25
Ниво на представителство на държавните участници	заместник-министри, ръководители на централни администрации или овластени от тях лица
Представители на неправителствения сектор	да
Представители на научната общност	не
Представители на представителните	да

организации на национално равнище на работниците/служителите и на работодателите	
Изисквания към недържавни участници включване в състава	Изрично посочени участници; няма критерии за членство
Регламентация на годишната работна програма	да
Регламентирана регулярност на заседанията	най-малко веднъж на 3 месеца
Регламентация на отчет за дейността	да
Спомагателни структури	Секретариат
Брой изменения на правилника за дейността	2
Вид функции	консултативни и координационни
Брой правомощия, посочени в правилник	6
Набор от политики, заложени по занятие*	20

Националният съвет по демографска политика (НСДП) е правоприемник на предходно съществуващите Национален съвет по социалните и демографските въпроси (1995-1997 г.), Националния съвет по етническите и демографските въпроси (1997-2004 г.), Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси (2004-2014 г.). НСДП е създаден през 2014 г. с Постановление №138 на Министерския съвет от 2 юни 2014 г. Със създаването му се разширява състава на съвета,

оптимизира се структурата, доразвиват се правомощията и кръга политиките с първично и вторично въздействието върху демографската политика.

Основанията за приемане на постановленията за създаване на първите действащи съвети, отнасящи се до демографската политика, препращат към чл. 105, ал. 2 от Конституцията на Република България. Към този период няма ясна дефинирана роля и значение на подобни форми за консултации и координация. Към 2014 г. нормативната регламентация на консултативните органи в България вече е развита. В последствие основанията се съдържат в Закона за администрацията (ЗА). Измененията на закона от 2012 г. предоставят възможност на Министерския съвет да създава съвети като постоянно действащи консултативни органи на правителството, осигуряващи координация в сферата на изпълнителната власт, както и сътрудничество с други държавни органи, органи на местното самоуправление и с неправителствени организации при определянето и провеждането на държавната политика в дадена област или по особено важни въпроси от обществена значимост.[45] Наблюдава се законово уреждане на създаването, закриването, действието, състава и членството в съветите, отчетността на работата им и др.

НСДП възниква като „консултативен орган за осъществяване на сътрудничество и координация между държавните органи и институции, органите на местното самоуправление и неправителствени организации, регистрирани в обществена полза, при разработването, планирането, програмирането, идентифициране на ресурсното осигуряване, наблюдението и оценката на изпълнението на държавната интегрирана хоризонтална

[45] Чл. 21, ал. 1 от Закона за администрацията, обн. ДВ. бр. 130 от 5 ноември 1998 г., посл. изм. ДВ. бр. 21 от 13 март 2020 г.

междусекторна демографска политика“.[46] Координационните функции на съвета са изрично дефинирани в акта за създаване.

По този начин е зададен е обхвата на координационния механизъм. Това предполага сътрудничеството на национално ниво между органи и структури на централната власт, на централната и местните власти, на местните власти помежду им, както и представители на гражданското общество. Залагат се връзките между нивата на самоуправление (централно и местно), както и между типа участници (държавни и граждански). Особеност представлява предимно институционалния обхват на дефинираните страни в процеса. Очертават се характеристиките на бюрократична мрежата на политиката, онагледени на Фигура 1.

Фиг. 1. Страни в процеса на координация

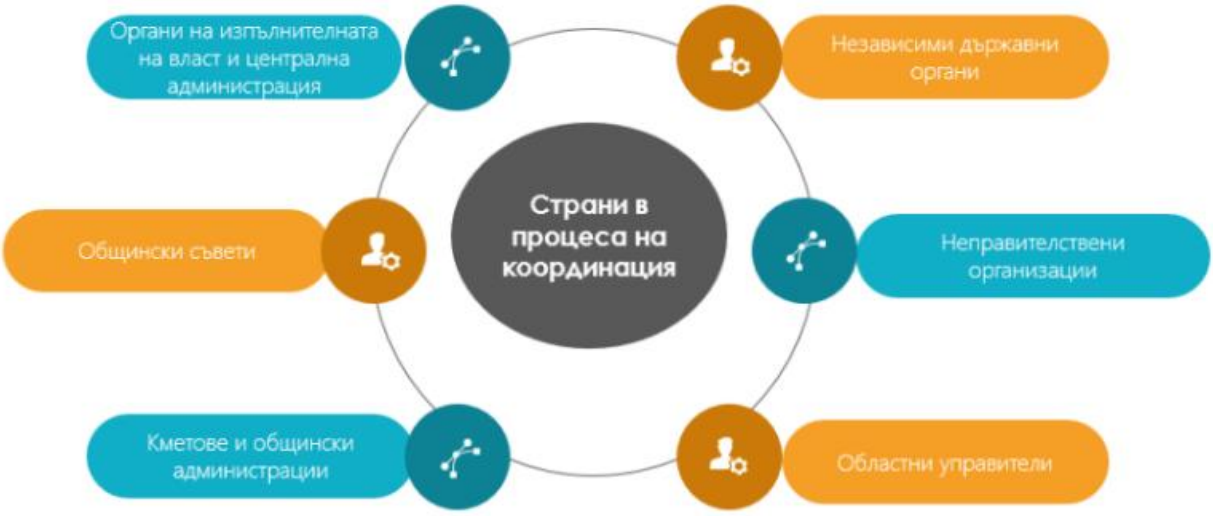

[46] Чл. 2 от ПМС №138 от 2 юни 2014 г.

Особеност във функционално отношение, е че при НСДП са определени дългосрочни цели, залегнали в акта за създаването му. В чл. 3 от ПМС №138 от 2 юни 2014 г. са дефинира: постигане на балансираното демографско развитие, забавяне на темповете на намаляване на броя на населението с тенденция за стабилизирането му, осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, образованост, квалификация, способности и умения, допълнени от „адаптиране на социалните системи и секторни политики към застаряването на населението и на работната сила с цел смекчаване на негативното въздействие на демографските промени върху стабилността на публичните финанси и социалните системи, включително пазара на труда; социалното подпомагане, закрила и дългосрочни грижи; пенсионно-осигурителната система; системата на здравеопазването; системата на образованието и др.“[47] Дефинираните цели за работа на НСДП определят рамките на водещите секторни политики, които следва да бъдат адаптирани към проблемите и развитието на хоризонталната политика. По този начин се задават и водещите направления на демографската политика, разпознати от публичните власти с първостепенно значение за ефективното разрешаване на очерталите се дисбаланси в областта.

Основните правомощия, чрез които НСДП изпълнява целите си, са свързани с: обсъждане, изготвяне на становища и одобряване на проектите на годишните отчети и на годишните планове за мониторинг на изпълнението на Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението (2012-2030 г.), на Националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора (2012-2030 г.) в секторните политики,

[47] Чл. 3 от ПМС №138 от 2 юни 2014 г.

по проекти на други актове с въздействие върху демографското развитие и развитието на качеството на човешкия капитал, заложени в годишните планове за мониторинг на изпълнението на демографската стратегия. НСДП участва чрез становища и препоръки за развитие на демографската политика на базата на официални резултати от социологически и други интердисциплинарни проучвания за различни процеси или аспекти на демографското развитие, проекти на регионални и областни стратегии и/или планове за демографско развитие за преодоляване на демографските дисбаланси, както и по други въпроси, свързани с провеждането и развитието на демографската политика.

Описаните в чл. 6 от ПМС №138 от юни 2014 г. правомощия дават реален механизъм да взаимодействие с очертания кръг от участници в координационния процес. Функционирането на съвета е обвързано пряко и с два стратегически документа - Актуализираната Национална стратегия за демографско развитие на населението (2012-2030 г.) и Националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора (2012-2030 г.), като това предполага припознаване на мисията, визията и приоритетите, заложени в тях. Правомощията обхващат координация на всеки етап от цикъла на политиката от дефинирането на проблемите и целеполагането до мониторинга на изпълнението и постигнатите резултати в областта на демографската политика и по сектори.

Общият брой изменения на Правилника за дейността на съвета е 2: от 2017 г. и 2019 г. С Постановление №133 от 5 юли 2017 г. се променя председателя, като министъра на труда и социалната политика поема функциите на заместник-председател. Председателството се възлага на заместник-министър председателя по икономическата и демографската

политика. При този вариант на оглавяване на координационния механизъм са налице няколко предпоставки за ефективност в зависимост от обхвата на ресора, натовареността и разпределението на влияние в рамките на колегиалния орган. Гай Питърс отчита, че заместник-министър председателят като роля има потенциал и власт за обвързване на структурите в общ механизъм, интерес и отговорност към качеството на координацията и резултатността. От друга страна, заместник-министър председателите често имат множество ангажименти в разнообразни направления и това може да попречи на ефективността на процеса.

Съставът на НСДП е разширен, като приобщава различни нива на представителство. Включени са заместник-министри на труда и социалната политика, правосъдието, вътрешните работи, външните работи, финансите, отбраната, икономиката и енергетиката, земеделието и храните, регионалното развитие, транспорта, информационните технологии и съобщенията, околната среда и водите, здравеопазването, образованието и науката, културата, младежта и спорта. Предвижда се участие на изпълнителните директори на Агенцията по заетостта, Агенцията за социално подпомагане, Агенцията за хората с увреждания, Изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда”, председателите на Държавната агенция за закрила на детето, Държавната агенция за българите в чужбина, Държавната агенция за бежанците, управителите на НОИ и НЗОК и председателя на НСИ. Привличането на ресорни заместник-министри за участие в съвета е насочено към оптимизиране на експертния потенциал, балансираност на ангажираността и влиянието в съвета. На подминистерско ниво е предвидено участието на три вида институции: държавни агенции, отговорни за разработване и осъществяване на политики, за които не е

създадено министерство[48]; изпълнителни агенции, натоварени с функции по предоставящи дейности и услуги по изпълнението на политики[49]; независими структури, на пряко подчинение на Народното събрание. Наблюдава се разширяване на кръга политики, с които протича координация, както и увеличаване на броя на участниците от държавния сектор.

Членове на НСДП са още представители на представителните организации на национално равнище на работниците/служителите и на работодателите, изпълнителният директор на НСОРБ и председателят на БЧК. Кръгът на НПО с право на членство е редуциран в сравнение със съвета, действащ в периода 2004-2014 г. Представителите са дефинирани в нормативния акт и поради тази причина няма критерии за членство, на базата на които да се допускат и други участници. Не е предвидена възможност броят на недържавните участници да бъде увеличен. Съгласно чл. 8, ал. 1, т. 4 от ПМС 138 от 2 юни 2014 г. могат да бъдат включвани представители на държавни органи, БАН, научни институти, висши училища, органи на местното самоуправление, НПО и други организации или граждани, но само в качеството им на наблюдатели.

По отношение на отчетността и публичността е работата на НСДП, като водещи принципи за публичното управление, се отчита наличието на задължение за изработване и приемане на годишна работна програма и представяне на годишен отчет пред Министерския съвет. Съветът е задължен да заседава най-малко веднъж на 3 месеца. Тези три изисквания кумулативно формират рамка за организационно функциониране, която да спомогне за преодоляване на пасивност и бездействие на съвета.

[48] Чл. 47, ал. 1 от Закона за администрацията
[49] Чл. 54, ал. 1 от Закона за администрацията

Секретариатът, като спомагателна структура на НСДП, е стандартна форма за оперативното подпомагане на дейността, комуникацията между членовете и организацията на заседанията. Обичайно тези функции се поемат от звено от специализираната администрация на ведомство, в чиято функционална компетентност попада демографската политика. Свикването на работни и експертни групи и комисии има ситуационен характер за решаване на конкретен въпрос или проблем и няма постоянно действие. В НСДП се наблюдава консолидация на състава и структурата. Ролята на секретариат е поета от специализирана дирекция в Министерство на труда и социалната политика (дирекция „Стратегическо планиране и демографска политика“). Координацията на оперативно ниво се подпомага и от Междуведомствена работна група по демографските въпроси към министъра на труда и социалната политика за поддържане на постоянен работен формат на междуведомствено взаимодействие.

Последният критерий е наборът от политики, които изрично са посочени в правилните за организация и дейност на тези структури като включени в координационния процес. Отразява обхвата на координация между хоризонталната политика и политиките с пряко отношение към нейното формулиране и осъществяване. НСДП изрично е обвързан със социалната политика, правосъдието, вътрешните работи, външните работи, финансите, отбраната, икономиката и енергетиката, земеделието и храните, регионалното развитие, транспорта, информационните технологии и съобщенията, околната среда и водите, здравеопазването, образованието и науката, културата, младежта и спорта, пенсионната и осигурителната политики, политиките в областта на заетостта, закрилата на детето, хората с увреждания, българските общности в чужбина, бежанците и др. Общият брой

засегнати сектори е 20, спрямо Постановлението за създаването на съвета и националните стратегически документи, с който е обвързано функционирането му.

Трябва да се има предвид, че ефектите от координацията и резултатите от нея се влияят в по-голяма степен от практиките и т.нар. „меки правила“, отколкото от формалните норми. Също така е възможно съгласуваност и сътрудничество между различни органи, имащи отношение към демографската политика и без това да е нормативно разписано. Въпреки това регламентацията на кръг политики, които са свързани в координационния механизъм, показва са разпознати като пряко обвързани с провеждането на демографската политика.

Заключение

Националният съвет по демографска политика притежава необходимия организационен и оперативен капацитет за поддържане на координация между секторните политики с влияние върху демографската, както и между участниците в този процес. Изградени са формалните канали за комуникация и взаимодействие между представители на публичния сектор. Ръководството на съвета е предоставено на едноличен орган на изпълнителната власт, заместник-министър председател, чрез което се засилва институционалната ангажираност към политиката. Дейността му е регулирана с оглед предотвратяването на изолация на работата. Очертан е ясен обхват на координационния процес между политиките по сектори. Създадени са рамковите правила и процедури, които да спомогнат процеса, но резултатът, успеваемостта и координационната задълбоченост зависят от поведението на

участниците, взаимното им разпознаване като партньори и ресурсите за размяна на влияние.

Въпреки изградената структура, демографската политика в българския институционален контекст се нуждае от внедряването на елементи, които да направят процеса отворен за участници извън оправомощените органи на власт и подпомагащите ги администрации на централно ниво. Чрез прегледът се установява ограниченото участие на неправителствения сектор, както и слабо застъпване на експертното ниво на управление в процеса на координация на политиката. Тези участници биха могли да подобрят процеса чрез експертиза, обмяна на идейно ниво и възможност за използването на капацитета на различни участници, който да генерира добавена полза. Също така с цел намаляване на потенциалните рискове за координацията в практически план, следва да се отчита и поведението институциите и заинтересованите страни по секторни политики.

Предвид посочените специфики на демографската политика, множеството й взаимовръзки със секторни политики и степента на сложност при изграждане на координационен механизъм, е необходим единен и цялостен подход, който да отразява всички тези особености. Отчитането на стратегическото място на политика и преплитането на множество оперативни въпроси, надхвърлящи секторното разпределение, очертават и необходимост от прилагане на компенсаторни механизми, които да създават предпоставки за поддържане на диалог и сътрудничество между основните актьори, както във фазата на целеполагането, така и в рамките на изпълнението на политиката.

Библиография

Танев, Т. (2008). Анализ на публичните политики. С., Военно издателство (Tanev, T. (2008). Analiz na publichnite politiki, S., Voenno izdatelstvo)

Томова, Т. (2003). Хабилитационен труд. С. (Tomova, T. (2003). Habilitatsionen trud. S.)

Peters, B.G. (1998). Managing Horizontal Government: The Politics of Coordination. Otava, Retrieved January, 2020, from http://www.csps-efpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P78_e.pdf

Bourgault J., R. Lapierre. (2000). Hozitontality and public management. Otava, Canadian Centre for Management Development

Нормативни източници

Закон за администрацията, обн., ДВ. бр. 130 от 5 ноември 1998 г., достъпен в https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134443520

Конституция на Република България, обн., ДВ, бр. 56 от 13 юли 1991 г., достъпна в https://www.parliament.bg/bg/const

Постановление №133 на Министерския съвет от 5 юли 2017 г., достъпно в http://pris.government.bg/

Постановление №138 Министерския съвет от 2 юни 2014 г., достъпно в http://pris.government.bg/

Постановление №42 на Министерския съвет от 7 март 2019 г., достъпно в http://pris.government.bg/

Електронни портали

https://saveti.government.bg
http://pris.government.bg
https://www.mlsp.government.bg

Някои наблюдения върху изборните резултати в Карнобатския край

Румен Янков, Великотърновски университет[50]

Some Observations on the Election Results in the Karnobat Region

Rumen Yankov, University of Veliko Turnovo

Abstract: The article contains an electographic-geographical analysis of the electoral activity and the electoral preferences in the municipality of Karnobat of different types of elections. Explanations of electoral behavior at the municipal level are sought.

Keywords: Elections, Electoral Geography, Municipality, Election Results, Bulgaria

Общините са относително самостоятелни електорални териториални общности. Тази роля произтича от ключовото им място в реализацията на местното самоуправление при което населението избира кмет на общината с широки функции и "местен парламент" - общински съвет с определено политическо представителство. Не без значение е обратното въздействие, което има местната политическа ситуация върху електоралното поведение на общността при национални избори.

Статията е посветена на електорално-географски анализ на избирателната активност и изборните предпочитания в община Карнобат на различни видове избори в търсене на възможни обяснения на електоралното поведение на общините. Фокусът е върху местните фактори и трайните черти, формиращи политико-географския образ на общината. Сходни по тематично направление географски публикации имат В. Бояджиев (за общини Гулянци и Несебър), М. Русев, П. Владимирова (за Ардино и др.), Р. Янков (за Созопол и Елена), и др.

[50] Статията е публикувана в Сборник от научна конференция „География, геополитика и обществено развитие” (2020) в чест на 60-годишнината на проф. д. н. Атанас Дерменджиев.

Конкретен повод за настоящата тема е родния край на юбиляра, но проучването по нея започна по-рано във връзка с конкретен научно-приложен казус от последните местни избори през 2019 г. Политическата ситуация, откроена чрез изборните резултати, в община Карнобат се характеризира със стабилност, но не и със статичност. Основание за това най-общо заключение дава устойчивото предпочитание отдавано на кандидатите на политическата левица. Вече три десетилетия общината неизменно се управлява от кметове, издигнати от социалистическата партия или от формално отделили се от нея части от местните организации - явление, което не е уникално, но е рядко срещано в страната. Тезата за Карнобат като „червена“ община се приема доста категорично от пресата и от самите карнобатлии. „…Карнобат винаги се е приемала за червена община като цяло в новата ни история.“ (в. „Флагман“ от 25 септ., 2020 г., „Защо му е на президента Румен Радев да идва в Карнобат“, автор Г. Русчев; <https://www.flagman.bg/article/224402>). Подобно е и мнението на изследователите. М. Русев и П. Владимирова причисляват Карнобат към общините с неизменни политически предпочитания и към традиционния макроелекторален регион на БСП [Русев, М., П. Владимирова, 2010. с. 97, с. 202].

Могат да бъдат приведени много примери от изборните битки в общината с предизвестен победител. Заслужава да се отбележи, че от местните избори през 2007 г. насам начело в надпреварата за кмет на общината винаги са били новият кандидат на БСП и предишния кмет, но излъчен на предишни избори отново от същата партия. През 2015 и 2019 г., напр., за кметския пост се бориха социалист - депутат от БСП и настоящият кмет (доскорошен социалист), но с подкрепата на коалиция, включваща партия АБВ, Движение 21 и др. леви формации. И най-беглия преглед

показва, че изборните предпочитания в общината са разделени между легитимираната като *национална,* лява опозиция в лицето на БСП и производни от нея политически субекти, някои от които, крайно леви. Същото се потвърждава на повечето парламентарни и други национални избори.

Има ли Карнобат значение за управляващата партия? Ситуацията е твърде комплицирана като се има предвид, че след десет години начело на управлението на страната кандидатите за кмет на ГЕРБ не могат да достигнат тук дори до балотаж. Отгоре на всичко, картина в община Карнобат е изключение за Бургаския изборен район, където девет от тринадесетте общини се управляват от кметове на ГЕРБ.

Табл. 1. Местни избори 2007-2019 г. в община Карнобат. Действителни гласове при избора на общински съветници

Партия/коалиция	**2007 г.**	**2011 г.**	**2015 г.**	**2019 г.**
Дейст. гл. - вс.	12470	12645	11381	8501
ГЕРБ	1207	2271	1797	1669
БСП	4866	3513	1426	2055
ДПС	769	754	591	616
Др. п./коалиции	5628	6107	7567	4161

Специфична особеност е високия дял на гласувалите за други партии и местни коалиции (МК) – почти 50% (66% през 2015 г.) при пропорционалния избор на общински съвет. Склонността към собствен електорално-политически ред е особено силна в по-богатите крайморски общини на района, в които бизнес интересите и отношенията на тази база, намират пряк

политически израз [Янков, Р., 2012]. Използването на тази възможност за формиране на местно политическо представителство обикновено е свързано с консолидация около независим кандидат за кмет на общината. При това подкрепата за главните конкуренти на национално ниво в община Карнобат е общо взето низходяща.

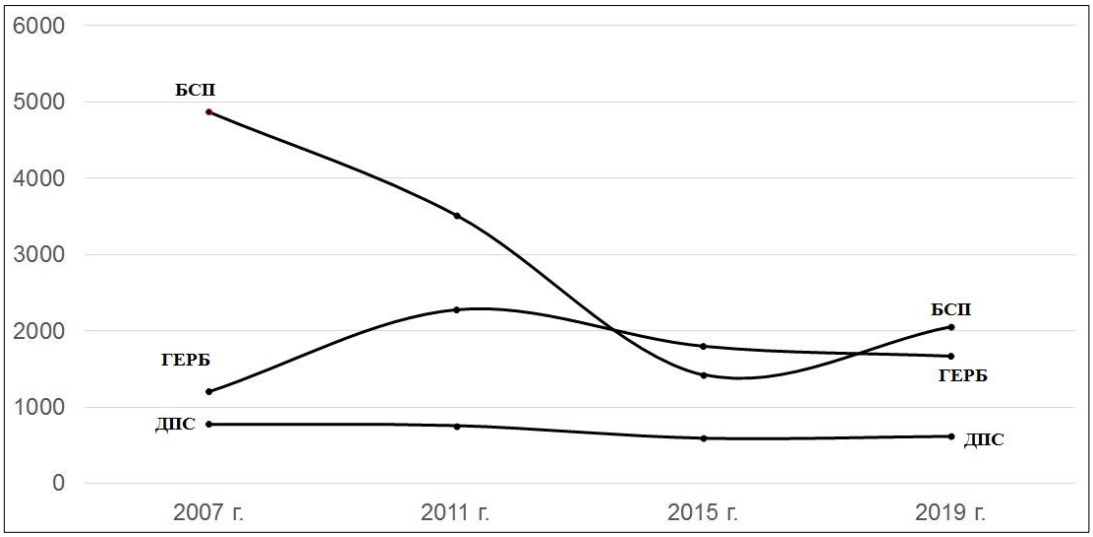

Фиг. 1. Избор на Общински съвет в община Карнобат. Получени действителни гласове за кандидатските листи на най-големите партии

В участващите „други“ партии и коалиции (табл. 1) най-широко място имат местните коалиции – „Коалиция за Карнобат“ – през 2007 г. и 2011 г. (с участието на партия Лидер), „Карнобатлии за Карнобат“ (ВМРО и Български демократичен център) през 2015 г., „Левицата“ през 2015 г., съответно, коалицията от АБВ и Обединен блок на труда през 2019 г. (но пак със същите представители). Забележимо е участието на земеделските съюзи (2011 г. и 2015 г.) и на ПП „Движение за радикална промяна Българска пролет“ (2019 г.).

Участието на общината в парламентарни, европейски и президентски избори доизяснява политическия и профил. Електорално-географската

ретроспекция може да се ограничи назад с изборите в края на първото десетилетие. Издигането на партия ГЕРБ като главен опонент на БСП на националната сцена очерта новата ос на електорално противоборство в страната. Изборите на депутати в Европейския парламент през 2007 г., напр., както и за Народно събрание през 2009 година в община Карнобат, свидетелстват за твърда ориентация към БСП. Социалистите са с най-добри сравнителни резултати и значителен превес над ГЕРБ. Общината е част от един по-обширен ареал включващ разположените във вътрешността на област Бургас и всички от съседната област парламентарните избори над 30% при по-малко от 18% на национално ниво.

Броят на избирателите в общината постепенно намалява. Този спад е очакван ефект, макар и забавен във времето ефект от демографските процеси в българския югоизток. При последните местни избори, напр., избирателите по списък са 21 хил., т.е. с 2 хил. по-малко, сравнено на местните избори през 2011 г. Избирателната активност в общината е приблизително 60% при пропорционалния вот, т.е. значително по-висока от средната за страната на местните избори през последните две десетилетия. Изключение са последните избори от 2019 г. Избирателната активност в община Карнобат е 50%, изравнена със средната за страната, най-вече поради ниската активност в общинския център. В сравнение с първи тур от предходните местни избори в града гласуваха 2,4 хил. д. по-малко, докато избирателите по списък са само с 300 по-малко.

Анализът на вътрешнообщинските електорални различия откроява детайли, които са от полза при анализа на факторите и обяснението на резултатите. В общинския център са концентрирани 16 хил. от общо 21 хил. избиратели в общината (2019 г.). Гласуването е разпределено в 58 секции, в т.ч. 27 в гр. Карнобат, вкл. една подвижна секция, 2 секции в най-голямото

село в общината - Екзарх Антимово и по една в останалите 29 села. Няма големи различия между избирателната активност в града и в съставните села, взети общо. Такива се наблюдават между отделните села. През 2011 г. диапазонът в активността при избора на общински съвет е от 47% до 80%, през 2015 г. – от 51% до 100%, а през 2019 г. – от 42% до 99%. Освен това, вариативността в едно и също населено място от избори към избори е толкова голяма, че на вътрешнообщинско ниво трудно би могло да се открие закономерност, дължаща се на големината, отдалечеността, етническия състав или на съществени разминавания в адресните регистрации и допълнителни вписвания на избиратели, вследствие на миграции.

Прегрупирани по квартали, данните от секциите на гр. Карнобат отбелязват спадане на избирателната активност от изток на запад до 15-25 процентни пункта. Това е посоката на разрастване на градската територия, от историческото ядро на изток от потока Порой, към кварталите заселени в хода на социалистическата индустриализация. Традиционно най-ниска е избирателната активност в ромския квартал „Калайджийски“ с две изборни секции в югозападната част на града.

Съотношенията между действителните гласове, получени в общинския център и гласовете от селата определят решаващата роля на града при формирането на крайните резултати на местните избори. Недействителните гласове при избора на общински съвет през 2015г. и 2019 г. са 20% от всички подадени. Проблемът с електоралната грамотност засяга в почти еднаква степен избирателите в града и селата. При избора на кмет на общината недействителните гласове са до 2-3 пъти по-малко. Същото важи и за участието в парламентарните избори.

Гласовете при мажоритарния вот са много по-силно концентрирани в сравнение с избора на съветници. На местните избори в общината през 2011

г., напр., кандидатите, които заеха първите три места при избора на кмет (I тур) спечелили общо 86% от действителните гласове, докато листите за общински съветници на силите, стоящи зад тях, само 63%. През 2019 г. вторият и третият в кметската надпревара имаха на първи тур, съответно, 36% и 23% от гласовете. При избора на общински съвет, партиите, които ги издигнаха (БСП и ГЕРБ) получиха 25% и 20%, и това бяха най-добрите резултати при пропорционалния вот. Разликата в полза на БСП е по-изразена в селата, сравнено с общинския център, но и там надмощие има лявата формация. В селата степента на подкрепа за ГЕРБ е „огледална“ на тази за БСП, с изключение на няколко, в които, електоралното влияние на ДПС минимализира гласовете за останалите политически сили.

Краткотрайно сътресение в позициите на БСП в общината внесоха изборите за европейските и национален парламент през 2014 г. Партия ГЕРБ получи най-голям брой гласове в гр. Карнобат като водеше в почти всички секции. Трето място зае новосформираната коалиция от „България без цензура“, ВМРО и „Гергьовден“. В селското обкръжение БСП запази своето надмощие. Последните парламентарни избори през 2019 г. възстановиха статуквото, като социалистическата партия се наложи като първа сила в общинския център и в 22 села (от 30). Партия ДПС и новопоявилият се конкурент за електоралния вот, партия ДОСТ, спечелиха общо 27% от действителните гласове в селата.

Да се върнем на въпроса за местните избори. Те са решаващи за партийната окраска на общинското самоуправление, която несъмнено влияе на политическите настроения в общността. Освен това, местните избори от 2019 г. като най-скорошни, са ориентир за актуалните електорални съотношения. В табл. 2. са представени резултатите от избора на общински съветници. Общинският съвет на община Карнобат се състои от 21

съветници, съобразно установения брой за общини с население от 20 хил. до 30 хил. д. [Чл. 19, ЗМСМА, 1991].

Табл. 2. Разпределение на мандатите в Общинския съвет на община Карнобат

Партия/коалиция	**2011 г.**	**2015 г.**	**2019 г.**
БСП	7	3	5
ГЕРБ	4	4	4
ДПС	2	1	2
Коалиция за Карнобат	4	-	-
ЗНС/Народен съюз/ПП Българска пролет	2	3	4
ОБТ/МК Левицата/МК АБВ (АБВ-ОБТ)	2	4	4
МК Карнобатлии за Карнобат (ВМРО-БДЦ)/БДЦ	-	6	2

Количествените данни за разпределението на подкрепата между партиите, представителството в ОС и справката в регистъра за състава на кандидатските листи [ОИК-Карнобат] подсказват, че на общинско ниво политическите съотношения „ляво-дясно“ търпят специфична трансформация. При гласуване на решенията в ляво-доминирания общински съвет практически отсъстват трайни коалиции на идеологически принцип. Прокарването на управленските решения е резултат от инициативи (главно на кмета на общината) около които се формират временни, прагматично гъвкави мнозинства. Типичен пример е приемането на последния годишен бюджет на общината за 2020 г. със съвместните усилия на партийно противостоящи си съветници срещу обединената съпротивата на представители, от които също се очаква да си противостоят.

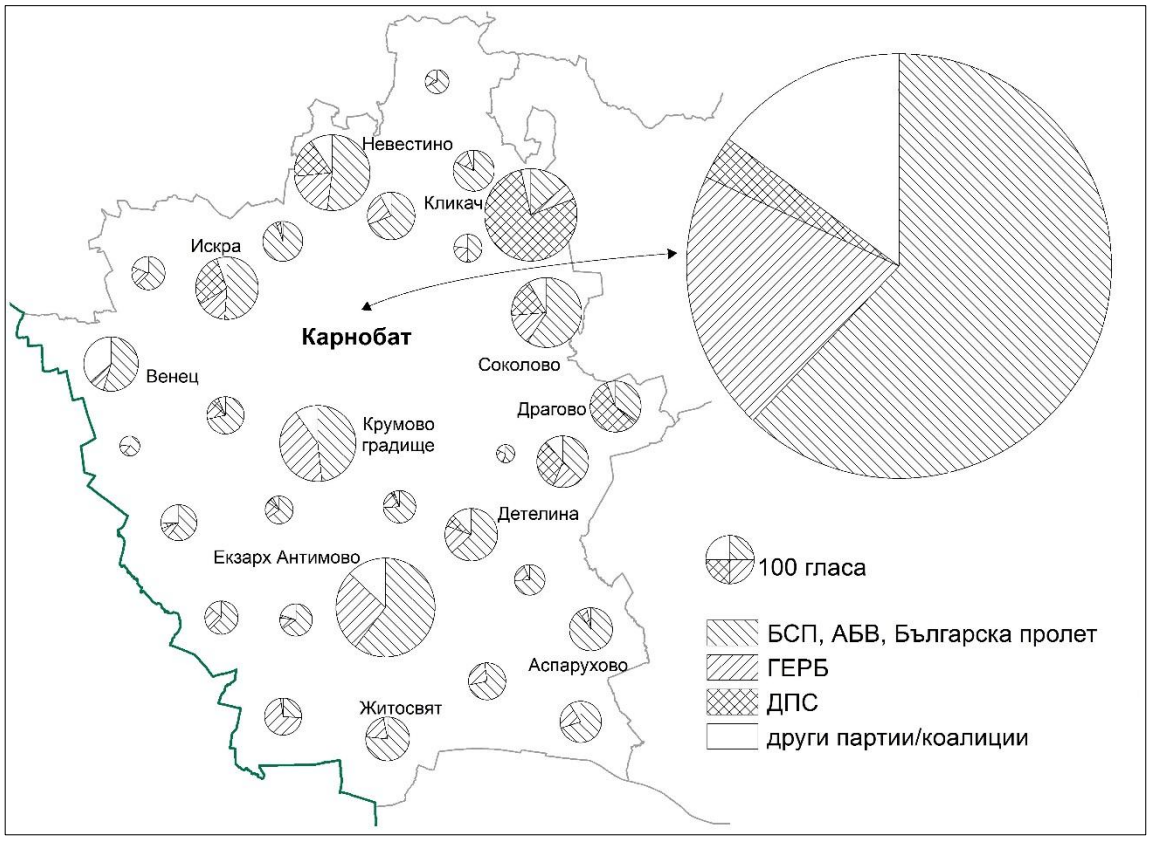

Фиг. 2. Разпределение на подкрепата за листите общински съветници при Местни избори-2019 в община Карнобат (по населени места)

Частично обяснение, поне доколкото се отнася към избора на кмет и влиянието му върху политическата консолидация в общината, дава личността на кандидатите. За отбелязване е, че сегашният кмет управлява общината от 2007 г., т.е. четвърти мандат, като на изборите през 2007 г. и 2015 г. печели още на първи тур. Предшественикът му на кметския пост също спечели първия си мандат като кандидат на БСП (1999 г.), а вторият (2003 г.) като независим, но подкрепен от БСП. Според местната оценка на кмета: „втори мандат, от 2015 г. насам (извън БСП), кметът съумява да удържи спокойствието и да осигури поминък в общината, поделяйки властта между своите поддръжници от коалицията (МК АБВ-ОБТ), ГЕРБ и останали от миналото с него верни бесепари.” („Флагман“, 25 септ., 2020). Впрочем,

приходите в споменатият бюджет за 2020 г. надхвърлят 30 млн. лв., като за последните шест години са се удвоили. Капиталовите разходи на общината също значително нараснаха, вкл. във връзка с модернизацията на централната градска част.

През есента на 2019 г. избирателите препотвърдиха доверието си в кмета (табл. 3.) Влиятелните в района АБВ, БДЦ и ПП„Българска пролет“, както и ДПС, не издигнаха собствени кандидати за кмет на общината и гласно или негласно, подкрепиха независимата кандидатура на досегашния кмет. Гореизброените политически сили получиха общо 12 от 21 места в местния парламент. Този фрагментация встрани от БСП и ГЕРБ, поне формално, осигурява на кмета по-голяма самостоятелност.

Табл. 3. Местни избори 2019 в община Карнобат. Действителни гласове за кандидатите за кмет на общината на първи тур

	Кандидат на ГЕРБ	**Кандидат на БСП**	**Независим кандидат**	**Не подкрепям ...**	**Общо**
гр. Карнобат	1620	2525	2684	246	7075
села	673	1076	1145	89	2983
общината	2293	3601	3829	335	10058

Изключение от повсеместното надмощие на победителя в избора на кмет са част от селата – Невестино, Венец и др. с водач кандидата на БСП, съответно, Крумово градище и др., начело с кандидата на ГЕРБ.

Демографското и социално-икономическото развитие на определена територия рядко имат пряка и еднозначна електорално-географска трактовка.

Демографският спад в община Карнобат води началото си от 60-те години на миналия век. Само от 2001 г. досега, населението на общината е намаляло с 6,5 хил. д. Донякъде успокоително е, че темпът на депопулация през последните години е сравнително по-нисък. Процесът обхваща всички населени места, вкл., гр. Карнобат. Градът е загубил една четвърт от населението спрямо максималния брой при преброяването през 1985 г., значително повече от близкия по големина и съседен гр. Айтос. Над 35% от избирателите в общината са на 60 и повече години.

За последните две десетилетия трудоспособният контингент намалява средногодишно с повече от 1%. Трайно спада броя на заетите. Тази насока ще има дългосрочни икономически последици, особено като се има предвид индустриално-аграрния профил на общината с превес на сравнително трудоемки производства. Икономически неактивните, сред населението на 15 и повече години, превишават икономически активните в общината. Пенсионерите съставляват 80% от броя на заетите.

В община Карнобат се запазиха в значителна степен производства и предприятия, изградени през периода на социалистическата индустриализация, разбира се, с променена собственост. През периода 2011-2017 г. броят на наетите е спаднал с 5% - тенденция, която е по-неблагоприятна в сравнение със съседните общини (особено Камено), с изключение на Странджа (Инфограф - Наетите по общини 2011-2017). Безработицата е ниска, но и заплащането е с около 20% по-ниско от общините Бургас и Камено. Вероятно това рефлектира в сравнително забавения темп на ново жилищно строителство.

Водеща в заетостта е преработващата промишленост (над 50%), главно в производството на спиртни напитки и винопроизводство, шивашката

промишленост и машиностроенето. Следва заетостта в селското стопанство, търговията и транспорта.

Етноелекторалният фактор насочва обяснението на резултатите към електоралното поведение на етническите групи. По експертна оценка ромите в общината са около 4 хил. д., като 60 % от тях живеят в обособени квартали на общинския център. Гласовете на избирателите от малцинствените групи са приоритет за партиите, които претендират да са техни политически представители. На местните избори през 2007 г., напр., партия „Евророма“ спечели над 600 гласа при избора на общински съвет, след което „изчезна“ от политическата сцена на общината. Тази неустойчивост в представителството е характерна за участието въобще на т. нар. ромски партии.

Към турската етническа група се самоопределят над 2 хил. д., половината от които в гр. Карнобат, а останалите в няколко села - Кликач, Хаджиите, Соколово и др. Прави впечатление, че изборното присъствие на ДПС е непропорционално ниско. При пропорционалния вот на местни или парламентарни избори партията получава обикновено 600-700 гласа. Подкрепата за НДПС, ДОСТ и др. партии, разчитащи на етнически вот е още по-ограничена. Въпреки това, осигуряването на подкрепата на избирателите от една или друга общност е неотменна част от изборната надпревара в общината. Данните по секции от местните избори през 2019 г. г., показват, че кандидатът на БСП за кмет е получил над 50% от гласовете в квартал „Калайджийски“ на града, но при два пъти по ниска от средната избирателна активност. Досегашния кмет и независим кандидат води най-убедително в населените места с български турци – Кликач и др.

Възниква и предположението, че трайното политическото предпочитание, което в общината се дава на социалистическата партия и други леви формации е историческо ехо от силната подкрепа за земеделското

и комунистическото движение в района през първата половина на XX в. Наследство, което, допълнително се утвърждава от социалистическата модернизация през тоталитарния период. Косвено потвърждение е значимата роля на местните земеделци в изборния живот на общината през първите две десетилетия след възстановяването на демократичните свободи.

Непосредствено след Първата световна война, Карнобатска околия осигурява мощна подкрепа за Земеделския народен съюз. На парламентарните избори през 1919 г., 1920 г. и пролетта на 1923 г. кандидатските листи на земеделците в околията получават близо или над 50% от гласовете. Ранната концентрация на индустриален пролетариат е предпоставка за разгръщане на социалистическата пропаганда. След изборните победи на БКП на местните избори в Карнобат са създадени т.нар. Карнобатски комуни (1920-21 г., 1932 г.). Местни дейци на комунистическата партия вземат активно участие в партизанското движение през Втората световна война, което допълнително подсилва просоциалистическата героика в политическата аргументация.

Наблюденията на изборните резултати на отделни общини дават възможност да се открият съществени черти на политическите им предпочитания. Зад общите резултати в община Карнобат стоят съотношения между електорални групи с различна мотивация. Електорално-географският анализ детайлизира представите за политико-географската диференциация на общините, свързвайки обяснението с разнороден комплекс от местни фактори.

Литература

Дерменджиев, А. (1994) История и култура на Карнобатския край. Архив за поселищни проучвания, бр. 1. с. 101-107.[Dermendzhiev, A. Istoria i kultura na Karnobatskia kray. Arhiv za poselishtni prouchvania, br. 1/1994, s. 101-107].

(ЗМСМА) Закон за местното самоуправление и местната администрация, 1991, изм. и доп. ДВ. бр.70/7 Август 2020 г. [(ZMSMA) Zakon za mestnoto samoupravlenie i mestnata administratsia, 1991, izm. i dop. DV. br.70/7 Avgust 2020 g.].

(ОИК) Общинска избирателна комисия – Карнобат. Регистри водени от ОИК. (<https://oik0209.cik.bg/minr2015/registers>) [(OIK) Obshtinska izbiratelna komisia – Karnobat. Registri vodeni ot OIK.].

Русев, М., П. Владимирова (2010) Електорална география на България, София, 2010. [Rusev, M., P. Vladimirova, Elektoralna geografia na Bulgaria, Sofia, 2010].

Янков, Р. (2008) Резултати от местните избори през 2007 г. – опит за географски анали.з България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Т. II, Научна конференция, Велико Търново, 31 окт. 2007. отг. ред. Д. Димитров. Велико Търново: Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2008, с. 357 – 373. [Yankov, R. (2008) Rezultati ot mestnite izbori prez 2007 g. – opit za geografski analiz Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie, T. II, Nauchna konferentsia, Veliko Tarnovo, 31 okt. 2007. otg. red. D. Dimitrov. Veliko Tarnovo: Univ. izd. “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2008, s. 357 – 373].

Янков, Р. (2012) Териториално-структурни компоненти на електоралното противопоставяне на локално ниво (от изборната география на община Созопол) Междукултурен диалог и образование в Балканите и Източна Европа – научна конференция, Велико Търново, 2012 г., отг. ред. С. Дерменджиева. В. Търново: Изд. „ИВИС“ – Велико Търново, 2010, с. 49 – 61. [Yankov, R. (2012) Teritorialno-strukturni komponenti na elektoralnoto protivopostavyane na lokalno nivo (ot izbornata geografia na obshtina Sozopol) Mezhdukulturen dialog i obrazovanie v Balkanite i Iztochna Evropa – nauchna konferentsia, Veliko Tarnovo, 2012 g., otg. red. S. Dermendzhieva. V. Tarnovo: Izd. „IVIS“ – Veliko Tarnovo, 2010, s. 49 – 61].

Състояние и териториална диференциация на престъпността в България[51]

Румен Недков, Софийски университет

State and Territorial Differentiation of Crime in Bulgaria

Rumen Nedkov, Sofia University

Abstract: The report analyzes the current state of crime in Bulgaria. It focuses on the territorial distribution of crime in the country and its differences by administrative districts. The relationship between social and economic conditions and the level of crime are studied.

Keywords: State of Crime, Crime Rate, Territorial Distribution of Crime

Един от перманентно актуалните и трудно разрешими проблеми на обществото е престъпността. Тя има висока социална цена, засяга много хора, оказва негативно влияние върху начина им на живот, застрашава тяхното здраве, достойнство, личната неприкосновеност и собствеността. Ограничаването на мащабите на визирания проблем е свързано, както с идентифицирането на причините и предпоставките, провокиращи прояви на престъпна дейност, така и с изследването на специфичните особености на криминогенната обстановка в отделните региони и населени места. На тази основа може да се дефинират адекватни мерки за противодействие на престъпността, насочени конкретно към определени територии.

Престъпността е събирателно понятие, което включва съвкупността (сумата) от конкретни престъпления, извършени в съответната държава/ регион за определен период от време[52].

[51] Публикувано за първи път в Сборник с доклади от Годишна университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски", Велико Търново 28-29 май 2020 г., том 7. Научно направление „Социални, стопански и правни науки", Велико Търново, Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски", 2020, с. 204-210.

Конкретните престъпления в този доклад са посегателствата срещу личността и собствеността, държавата е България, регионите са нейните 28 административни области, а времето – ситуацията през 2018 г. Целите, които си поставяме, са извършването на обзор и анализ на състоянието на престъпността в страната в регионален разрез с оглед разкриването на териториалните различия в нейното разпространение, както и установяване на влиянието на социално-икономическите условия върху особеностите в пространственото проявление на престъпните деяния.

Реализацията на целите се постига посредством сравнителен анализ на областите по количествените показатели за престъпността и търсене на статистическа връзка между нивата на престъпност, безработица и доходи на населението, стандарта на живот и степента на икономическо развитие. Анализът на състоянието на престъпността включва само регистрираните престъпления против собствеността и личността, тъй като единствено за тях разполагаме с данни от Националния статистически институт (НСИ) и на областно ниво. Това информационно ограничение се явява пречка да се добие достоверна и цялостна представа за състоянието на престъпността. За изкривяването на реалната ситуация допълнително спомага и наличието на латентна престъпност. Въпреки това, изследването на престъпността е необходимо и от научна гледна точка, и като възможност за практическо приложение.

Една от количествените характеристики на престъпността е нейното състояние. То представлява общия брой престъпления или лица, които са ги извършили за определен период от време на определена територия и се измерва в абсолютни (брой престъпления, равнище на престъпност) или в

[52] Джаянбаев, К. И. Криминология, Бишкек, ИД „Наука и образование”, 2000.

относителни (брой деяния на 100 000 или на 10 000 души от населението, коефициент на престъпност) стойности[53].

Според официалните данни за България, предоставяни от Евростат и НСИ, нивото на престъпност и на криминалната активност на населението очертават тенденция към понижаване през последните години. В същото време новинарските емисии на средствата за масова информация често съдържат съобщения за извършени престъпни деяния. Това, от своя страна, създава усещане за несигурност и безпокойство, особено сред жителите на по-малките и отдалечени населени места, които нерядко са жертва именно на разглежданите видове посегателства.

По данни на НСИ[54], броят на регистрираните престъпления срещу личността и собствеността, извършени през 2018 г. в България, възлиза на 84 370. Отнесени към 10 000 души от цялото население (7 000 039 души към 31 декември) на страната и към единица площ от нейната територия (кв. км), те се равняват съответно на 121 броя на 10 000 души (121.0‰) и 7.7 броя на 10 кв. км. Значителни отклонения от тези осреднени стойности се наблюдават на ниво административни области. Те варират от 51.1‰ в Смолян до 156.1‰ във Враца и от 1.7 бр./10 кв. км за Смолян до 150.1 бр./ 10 кв. км. в област София (столица). В същото време диференциацията по двата показателя между областите достига 3 пъти при разпространението на престъпността сред населението и 88 пъти относно нейната географска гъстота. С по-високи от средната за страната стойности на коефициента на престъпност са 11 от 28-те области: Видин, Враца, Монтана, Плевен Ловеч,

[53] Алауханов, Е. Криминология: учебник, Алматы, 2008, 429 с.
[54] НСИ. Районите, областите и общините в Република България 2018, електронна версия, публикувана на 06.03.2020 г.

Софийска, София (столица), Перник, Добрич, Варна и Бургас (вж. Табл. 1), които формират компактни площи в Северозападна и Източна България.

Табл. 1. Коефициент на престъпност, брой и географска гъстота на престъпленията в България и по области за 2018 г.

Източник: Съставено по данни от НСИ[55], собствени изчисления.

Области	Престъпления		Престъпност (коеф., ‰)	Гъстота (бр. на 10 кв. км)
	брой	дял (%)		
Видин	1209	1.43	142.5	4.0
Враца	2533	2.99	156.1	7.0
Ловеч	1605	1.89	128.5	3.9
Монтана	1591	1.88	122.7	4.4
Плевен	3141	3.71	130.7	7.2
В. Търново	2409	2.84	102.2	5.2
Габрово	1249	1.47	115.2	6.6
Разград	1198	1.41	106.7	5.0
Русе	2412	2.85	110.4	8.4
Силистра	784	0.92	71.4	2.7
Варна	6758	7.97	143.4	17.7

[55] НСИ. Районите, областите и общините в Република България 2018, електронна версия, публикувана на 06.03.2020 г.

Добрич	2193	2.59	126.1	4.6
Търговище	1205	1.42	108.0	4.5
Шумен	1664	1.96	96.5	4.9
Бургас	6247	7.37	152.2	8.2
Сливен	2110	2.49	113.1	5.9
Стара Загора	3493	4.12	110.4	6.8
Ямбол	1260	1.49	106.0	3.7
Благоевград	2854	3.37	93.5	4.5
Кюстендил	1352	1.59	113.6	4.4
Перник	1667	1.97	137.9	7.0
Софийска	3109	3.67	135.7	4.5
София-стол.	20020	23.6	150.7	150.6
Кърджали	792	0.93	51.8	2.4
Пазарджик	2335	2.75	91.4	5.4
Пловдив	5762	6.80	86.2	9.6
Смолян	538	0.63	51.1	1.7
Хасково	2352	2.77	103.1	4.2
България	84730	100.0	121.0	7.7

София (столица), Перник, Враца, Варна и Бургас (т. е. половината от посочените 10 области), заедно с Плевен, Габрово, Русе, Пловдив, Сливен и Стара Загора, формират група от 11 области с гъстота на престъпността в диапазона между 5.9 и 150.6 броя престъпления на 10 кв. км площ, която е над или близка до средната за страната.

Съществени различия между областите се установяват и при други два показателя – абсолютен брой и относителен дял на престъпленията. В броя вариацията е от 538 в Смолян до 20020 в София (столица), равняваща се на 37 пъти разлика. Същите области имат съответно най-ниския (0.63%) и най-високия (23.6%) дял от извършените престъпления в България, като на София (столица) се падат почти една четвърт от тях. Същевременно с най-приемлива криминална ситуация се откроява област Смолян.

Степента на териториални диспропорции се разкрива и с помощта на индекса на локализация, отразяващ неравномерността в разпространението на дадено явление. Измерен като отношение между броя на извършените престъпления в една област и в страната спрямо отношението между броя на населението на тази област и на страната, индексът показва равнището на концентрация на престъпност в изследваната област. Според изчислени данни за България, индексът на локализация е с най-високи стойности в област Враца (1.29), а с най-ниски – в Смолян (0.41) и Кърджали (0.43). Области с концентрация на престъпност (индекс над 1.0), освен Враца, са Видин, Монтана, Плевен, Ловеч (които са петте съставни административни единици на Северозападния статистически район), Варна, Добрич, Перник, София (столица) и Софийска област.

Изводът, който произтича от извършения анализ на състоянието и на разпространението на престъпността е, че са налице съществени различия между административните области в страната. Синтезът на стойностите на използваните показатели дава основание да се обособят три групи области: с високо, средно и ниско равнище на престъпност.

Първата група обединява 11 области с високо ниво на престъпност (над 120 престъпления на 10 000 д.) и с висока и средна (Монтана, Добрич) степен на концентрация на престъпност – Видин, Враца, Монтана, Ловеч, Плевен, Софийска, София (столица), Перник, Бургас, Варна и Добрич. На тези области в съвкупност се падат 59.1% от регистрираните престъпления, 49.6% от населението и 41.6% от територията на България.

Със средно равнище на престъпност (100 – 120‰) са 10 области – Русе, Габрово, Стара Загора, Сливен, Кюстендил, Разград, Търговище, Велико Търново, Ямбол и Хасково. За първите пет от тях е характерна и средна (индекс на локализация между 0.9 и 1.05), а за вторите пет – ниска степен (индекс под 0.9) на концентрация на престъпления.

Най-малка е групата на областите с ниско равнище на престъпност (под 100‰) и същевременно с ниска степен на концентрация (индекс под 0.9) на престъпления. Тя обхваща Шумен, Силистра, Кърджали, Смолян, Пловдив, Пазарджик и Благоевград. Техният относителен дял от площта, населението и престъпността в страната е съответно 26.5%, 25.2% и 17.4%.

Факт е, че е налице добре изразена диференциация в равнището и в концентрацията на престъпността, както по територията на България, така и между отделните области и региони. Обяснението на тази констатация може

да се потърси в нееднаквите и специфичните условия в различните пространствени природно-социални системи.

Престъпността не е просто механичен сбор от видове престъпления, а сложно социално явление със свои закономерности, разнообразни форми на проявление и многостранни измерения. Детерминира се от действието на множество взаимосвързани и взаимообусловени фактори: демографски, икономически, политически, социални, културни, правни, психологически, организационни, етнически и др[56]. Пряко или косвено, тя има връзка и с други социални явления, като безработицата. Практиката показва, че при кризисни състояния в развитието на икономиката, успоредно с повишаване на нивото на безработица се увеличава и обема на престъпността. Липсата на постоянен източник на средства за съществуване поради невъзможност за упражняване на трудова дейност, както и ниските доходи, понякога се явяват предпоставка за извършване на правонарушения с користна цел, най-вече престъпления срещу собствеността (кражби, грабежи и други). За областите от Северозападния статистически район се установява пряка зависимост между високите стойности на коефициентите на престъпност (над 120‰) и на безработица (от 8.0% в Плевен до 19.7% във Видин[57]). Тази закономерност обаче не важи за Бургас, Варна, София (столица) и Софийска област, които също са с високо ниво на престъпност, но с ниски равнища на безработица (под средните за страната 5.2%). Статистическа връзка между тези два показателя няма и в областите Смолян и Силистра, които се характеризират със сравнително висока безработица (около 11%) и ниско равнище на престъпност (51‰).

[56] Шибаева М. А. Региональные особенности и факторы преступности на Северном Кавказе: на примере Ставропольского края, автореферат дис. … канд. соц. наук, Новочеркаск, 2002.
[57] НСИ. Районите, областите и общините в Република България 2018, електронна версия, публикувана на 06.03.2020 г.

Между областите в България съществуват и редица други социално-икономически неравенства, както и различия в демографската ситуация. Свидетелство за това цифровите изражения на информацията от НСИ[58] на показателите, характеризиращи състоянието на пазара на труда, степента на икономическо развитие, жизненото равнище, числеността и структурата на населението, като брутен вътрешен продукт, брутен вътрешен продукт на човек, общ доход на лице от домакинството, средна работна заплата и други. Анализът на тези показатели не потвърждава напълно изказваните твърдения, че престъпността е достатъчно точен критерий за състоянието на социално-икономическата обстановка. В трите обособени групи области се наблюдава значително разнообразие в съчетанията на високи, средни и/ или ниски стойности на изброените показатели. Има, например, области с ниски доходи на населението и високо равнище на престъпност (Видин), но и такива с ниски доходи и сравнително ниско равнище на престъпност (Силистра), както и обратното. На този фон се откроява София (столица) с третото в страната по максимална величина ниво на престъпност (150.7 ‰) и с най-високите стойности на брутния вътрешен продукт (общия и на човек), общия доход на лице и на домакинствата и други, в условията на значителна концентрация на население и при изключително ниско ниво на безработица (2.0%). На противоположния полюс по отношение на същите социално-икономически показатели и с високо равнище на престъпност, но в условия на много малка концентрация на население (28.1 души/ кв. км, за сравнение, в София-столица тя е 999 души/кв. км), при това с относителни дялове на възрастните хора на 65 и повече години и на безработните лица, възлизащи съответно на внушителните 29.6% и 19.7%. В по-общ план, като най-проблемни райони откъм нивото на престъпност се очертават Северо-

[58] Пак там.

западния и северната част на Югозападния район, в противовес на по- малко тревожната криминална ситуация в Южния централен район.

Резултатите от проведеното изследване обуславят няколко основни извода. Пространствената неравномерност е типична характеристика на престъпността. Съществуването на териториални различия и особености в нейното разпространение не буди никакво съмнение. Няма категорични и общовалидни доказателства за въздействието на социално-икономическите условия в отделните административни единици на страната върху нивото и състоянието на престъпността. Въпреки това, тя не е безпричинно явление и не следва да не се свързва с условията на живот на хората. Допустимо е да се предполага, че географските закономерности на обществения живот се проявяват и посредством особеностите на териториалната локализация на престъпността.

Литература

Алауханов, Е. (2008) Криминология: учебник, Алматы, 429 с.

Джаянбаев К. И. (2000) Криминология, Бишкек, „Наука и образование”.

НСИ. Районите, областите и общините в Република България 2018, електронна версия, публикувана на 06.03.2020 г.

Шибаева М. (2002) Региональные особенности и факторы преступности на Северном Кавказе: на примере Ставропольского края, автореферат дис. … канд. соц. наук, Новочеркаск.

Локални модели на организация на производството на облекло в района Хасково – Димитровград

Поли Рукова, Национален институт по геофизика, геодезия и география, БАН

Local Models of the Organization of Clothing Production in the Haskovo – Dimitrovgrad Region

Poli Roukova, National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography, BAS

Abstract: The paper presents the development of clothing production by small companies in the Haskovo – Dimitrovgrad region, South Central Bulgaria. The study is based on the industrial district and the local production networks concepts, and covers the period from 2002 to 2018. Two models of organization of local clothing production by small companies have been identified, and their evolution over time has been traced. The functional features of small companies have been analyzed in the context of the local socio-economic and cultural-ethnic environment. The analysis of the production networks reveals a lack of potential for the formation of an industrial district with flexible specialization. Finally, an assessment of the impact which the organization of production has on the companies' development, has been made.

Keywords: Clothing Industry, Spatial Organization of Production, Industrial District, Commodity Chain, Local Production Network

Увод

Статията представя развитието на производството на облекло в малките фирми в района Хасково – Димитровград в Южна Централна България. Изследването е основано на концепциите за индустриалния район и локалните производствени мрежи и обхваща периода от 2002 г. до 2018 г. Определени са факторите, който формират локалните производствени мрежи в производството на облекло, организационните практики и функциите на

фирмите в мрежата. Анализът на локалните производствени мрежи дава възможност да се определи дали териториалната концентрация на фирми формира индустриална агломерация или индустриален район с гъвкава специализация. Териториалната близост и участието в локална мрежа осигурява бързо и рационално развитие на нови идеи, нови производства и нови технологии, но индустриалният район се характеризира и с хоризонтални връзки между фирмите и има специфично иновативно предприемаческо поведение (Рукова, 2020). От голямо значение е и определянето на степента на кооперирane за съвместни дейности между малките фирми, чрез която те могат да осъществят икономии от мащаба, компенсирайки собствения си ограничен потенциал. Всичките по-гореизброени предимства на работата в локалните производствени мрежи на индустриалния район са предпоставка за развитие на конкурентните предимства на фирмите (Begg, Roukova et al., 2005; Рукова, 2020). Изследването цели да дефинира и обясни специфичните за района модели на пространствена организация на производството в контекста на местната социално-икономическа и културно-етническа среда и да се проследи тяхната еволюция във времето. В заключение е направена оценка на въздействието на организацията на производството на облекло върху развитието на малките фирми.

Малки фирми за производство на облекло в Хасково

Производството на облекло в Хасковска област е с дългогодишна история. Преструктурирането на индустрията в Хасково се осъществява както в повечето райони в страната, специализирани в трудоемки индустрии, а именно – бившите държавните заводи намаляват драстично персонала си и разпродават част от оборудването си в следприватизационния период. В

последствие освободеният персонал създава множество малки фирми за производство на облекла през 90-те години на 20-ти век. От една страна, това е възможност за заетост на квалифицираната работна ръка, а, от друга – дейността е лесно достъпна, защото не изисква скъпи инвестиции. Динамичните промени в икономическата среда променят производствените връзки и отношения в локалните производствени мрежи на производството на облекло през различните периоди от време в района.

Броят на работещите в производството на облекло и значението му за икономиката на района бързо се увеличават до 2009 г. През 1996 г. регистрираните наети в Хасковска област са 3872 д., като делът им от общо наетите в преработващата индустрията в областта е едва 19 %. До 2002 г. броят им почти се удвоява и достига 6773 д., или 28 % от наетите във вторичния сектор на областта. Само за 4 години (до 2006 г.), броят им продължава да расте и достига 7837 души. Низходяща тенденция в броя на наетите в производството на облекло започва след 2009 г., като резултат от негативно е отражението на настъпилата световна икономическа криза върху свиването на пазара, обема на производството и на заетостта. През 2012 г. са регистрирани 5077 работещи в изследваната индустрия, или близо с 1/3 по-малко от 2006 г. Въпреки намалението на абсолютният им брой, тяхното значение за заетостта остава високо, като техният дял е 36 % от наетите във преработващата промишленост в района. През 2016 г. тези цифри са съответно 4482 д. и 33 %, (по данни на НСИ, 1995:2016).

През 2002 – 2004 г. броят на малките фирми за облекло в град Хасково и броят на работещите лица в тях бързо расте. До 2004 г. в общината са регистрирани около 620 фирми за производство на облекло, а според местни експерти действителният им брой е над 1000 (интервюта, 2004). Възможностите за развитие на предприемачество с ниски инвестиционни

разходи в производството на облекло са сред водещите фактори за ръста на броя малките шивашки фирми в Хасково.

Характерна черта на локализацията на тези малки фирми е, че те са разположени в югозападната и южна част на гр. Хасково, като са концентрирани в кварталите Червена стена, Воеводски, Хисаря, Тракийски и Македонски квартал, населени предимно с български турци и български мюсюлмани. Архитектурният облик на тези квартали се отличава с 4-5-етажни къщи с приземни пространства, често гаражни, превърнати в цехове за производство на облекло (фиг.1). Много от тях не се виждат от улицата и само флуоресцентната светлина през прозорците в задната част на сградата дава представа за дейността им. Гъсто разположените производствени фирми в тези квартали са сходни с облика на индустриалните райони в Третата Италия, специализирани в производство на облекло, обувки, кожени изделия и други. В края на 70-те и началото на 80-те години на 20 век Третата Италия привлича вниманието на изследователите, защото бележи икономически и експортен ръст, въпреки че района е с т.нар. „периферна“ икономика. Известният производител на текстил и облекло, областта Емиля Романя, формира значителен обем от продукцията и износа на тези продукти. Ръстът се реализира от „огромна мрежа“ от малки и микро фирми. Аналогията с малките фирми в град Хасково идва от общите характерни черти на българските и италианските фирми, разкрити при теренните наблюдения и проучвания, и съответстващи напълно на картина, описана от Piore и Sable: „…Средният размер на фирмите варира от индустрия до индустрия, но обикновено е изключително малък: цехове с десет или по-малко работници не са необичайни ... Те заемат приземния етаж на сграда…. Над фабриката има два или три етажа с апартаменти за няколко домакинства (6–7) от по-широкия фамилен кръг на семейството, което притежава фабриката. Редица

ръчни операции се съчетават с механизирани. Машините, обаче, са напълно модерни по отношение на технологиите и дизайна: понякога са съвсем същите както тези в модерна фабрика ... Работата е организирана рационално: детайлите преминават по миниатюрни конвейери…. Разбира се, не всички фабрики ... изглеждат така. В много от тях продукцията все още е се произвежда основно в гаража, а част от шивашките и довършителните дейности преминават в съседното помещение – напр. трапезарията ... Освен това хората живеят добре: имат скъпи коли и слизат на долния етаж, за да работят.“ (Piore and Sable, 1983, по Begg, Roukova et al.,2005)

Фиг. 1. Малки фирми за производство на облекло в гр. Хасково.. Източник: Теренно проучване, 2013 г.

Приликата между малките фирми в град Хасково и в Третата Италия идва и от факта, че и българските и италианските фирми обслужват по-големи местни фирми за производство на облекло. В пространствената организация на производствените дейности на малките фирми в Хасково важно място заемат средни и големи фирми в района, от които зависят поръчките и пазарната реализация на продукцията. Приликата с индустриалните райони в Третата Италия има и в организацията на живота – няколко етажна сграда, в приземния и/или първия етаж се помещават производствените помещения, а в горните етажи - фамилните жилища, а пред къщите са паркирани скъпи коли (фиг. 1). (Begg, Roukova et al., 2005).

Локални модели на организация на производството

През 2002–2004 г. е проведено първото емпирично изследване. То обхваща 49 фирми за облекло, разположени в кварталите Хисаря, Червена стена, Македонски, Тракийски и Воеводски. Средният размер на една фирма е 13–14 д.; микро фирмите са 37 – с персонал до 10 д., а 12 фирми са малки – с персонал до 50 души. Много от фирмите възлагат надомна работа и това

затруднява определянето на точния брой работещи в индустрията в района. Делът на женската работна ръка е над 90 %. Производството е специализирано в трикотажни и спортни облекла. Произведената продукция е в ниския ценови клас и е предназначена за вътрешния пазар. С разрастването на производството на облекло в района се развиват и много обслужващи дейности, които имат агломерационни функции в производството на облекло (Begg, Roukova et al., 2005).

Проведените интервюта със собственици на фирми разкриват как е организирано производството на локално ниво. Почти всички фирми (89 %) с персонал над 20 души, участвали в изследването, изпълняват поръчки за две от местните големи фирми в бранша – регионални търговци на едро. Собствениците на двете големи фирми живеят в същата част на града и са от преобладаващата в нея етническа група. Последните две фирми възлагат работа и на много фирми, разположени в селата около град Хасково. Поръчките за фирмите в селата са за асемблиране на разкроени продукти, докато в града се възлага разработване и изпълнение на цял модел (интервю, 2002). Този модел на пространствена организация е конструиран от вертикални производствени връзки. При него работата и развитието на малките фирми са зависими и ограничени от големите фирми. Всички интервюирани фирми, с изключение на една фирма, изразяват негативна нагласа към кооперирането, посочвайки че не са си сътрудничили и не възнамеряват да си сътрудничат с други фирми от бранша. Установена е липса на хоризонтално сътрудничество между фирмите.

Друг локален модел на пространствена организация се формира от обвързаността на производството с търговската реализация на произведената продукция. От интервюираните фирми 70 % произвеждат продукция за Димитровградския пазар и 55 % от тях имат собствен магазин

или щанд. При фирмите с персонал под 20 д. съответните дялове са 76 % и 62 %.

През 2004 г. Димитровградският пазар, който е общинска собственост, формира 20 % от бюджета на община Димитровград. Според управителя на пазара седмичният оборот е 20 млн. лв. и около 56 % от щандовете са на производители на облекло от гр. Хасково (интервю, 2004). Малки магазини за облекла в цялата страна се снабдяват от този пазар, а около 30 % от продажбите са за износ в съседни на България страни като Румъния, Сърбия, Гърция и Турция (интервю, 2004). Удобното транспортно-географско положение на пазара е важен фактор за интензивните търговски връзки (фиг. 2).

Установената връзка в развитието на производството на облекла в Хасково с Димитровградския пазар е отличителната черта между гаражните фирми в Хасково и модела на Третата Италия (Begg, Roukova et al., 2005).

Фиг. 2. Транспортно географско положение на Димитровград. Източник НСИ, 2016

През 2002–2004 г. не съществуват форми на сътрудничество между малките фирми. Не са установени мрежи за хоризонтално кооперирание, а двете големи фирми, за които те работят, имат водещи, координиращи и дисциплиниращи функции. В основата на създаването и по-късно в процеса на функционирането на малките фирми за облекло стоят специфични културни връзки, характерни за общностите на българските турци и българските мюсюлмани. Икономическите рискове са по-големи за малките фирми. Няма изградена институционална структура, която да координира и подкрепя дейността на малките фирми. Фирмите, които са избрали самостоятелен път на развитие срещат трудности и ограничени възможности за кредитиране. Други проблеми са сезонността в производството, несигурността на пазара и др. Ограниченият достъп до производствените помещения затруднява контролът на нормите за здравословни и безопасни условия за труд. Ключовата роля на кооперирането за успеха на малките фирми е силно подценена. Именно липсата на кооперирание между фирмите в Хасково е една от основните причини за тяхната уязвимост от динамичните икономически промени и за прекратяване на дейността им в по-късен период.

Световната икономическата криза се отрази негативно на обема на продажбите и заетостта в бранша в национален мащаб в периода 2008–2010 г. Проведените през 2011 г. и 2013 г. интервюта с мениджъри, показват, че продажбите на фирмите за облекло са намалели със 70 %. Друг проблем са нарасналите разходи за труд. В тези условия малките фирми (с повече технологични операции и съвременни машини) се справят по-добре, отколкото гаражните фирми с над 20 души работници. Намалението на броя на работещите фирми е с повече от 50 % в сравнение с броя им от 2002–2004 г. (интервю, 2013).

Една от причините за затварянето на фирмите е промяната в институционалната среда и нормативните уредби по отношение на труда в предприсъединителния период и след присъединяването на България към ЕС (Равначка и Иванова, 2005; Равначка, 2007; Рукова, 2019). Актуализирано е трудовото законодателство, подобрен се контролът на стандартите за здравословни и безопасни условия на труд, работата на инспекциите по труда и т.н. (Равначка, 2005, 2006; Рукова, 2019) Въпреки това, много от малките фирми продължават да работят в сивата икономика, ползвайки надомен труд. От друга страна, в района липсва свободна работна ръка. Трудът във фирмите за облекло е непривлекателен за младите хора, които или мигрират, или предпочитат да работят в сферата на услугите (Рукова, 2019).

При теренното изследване през 2018 г. броят на „гаражните“ фирми, които са преустановили дейността си се е увеличил. Големите фирми, основни работодатели на малките фирми в миналото, са променили своята бизнес стратегия – приоритетно развиват търговска дейност с вносни облекла от Турция и Китай. Те не възлагат на местните производители поръчки, а внасят евтина продукция от чужбина (спортни облекла), която на място етикират, пакетират и продават (интервю, 2018 г.) . Архитектурният облик на кварталите е осъвременен с модерни сгради, в приземните части на които са цеховете за етикиране и пакетиране. В някои сгради има и магазини. Скъпите коли са неизменна част от изгледа (фиг. 3).

Фиг. 3. Нови „гаражни“ фирми в гр. Хасково.

Източник: Теренно проучване, 2018 г.

Единици са малките успешни фирми, които работят самостоятелно – разработват собствени продукти и имат регистрирани собствени търговски марки за вътрешния пазар. Част от тях притежават собствени магазини за търговия на дребно и едро на Димитровградския пазар. Той продължава да бъде основен център за пазарна реализация на едро и на дребно на произведената продукция в малките фирми, въпреки намалението на оборота и приходите им.

В периода 2010–2012 г. пазарът е благоустроен, наемите за магазин или щанд са намалени няколкократно в сравнение с 2002–2004 г., намалени са и работните дни - от 7 на 3 на седмица. Някои от фирмите съобщават, че продават продукцията си и на пазара „Илиянци“ в София, където има обособена специална секция за български производители на облекло (интервю, 2013).

През 2018 г. делът на местните малки производители на облекло за Димитровградския пазар значително намалява за сметка на увеличения дял на търговците на пазара (интервю, 2018 г.). Съотношението между търговци и производители на пазара е променено на 80:20 в полза на търговците. До преди две години е имало намаление на оборотите на пазара, но след това няма промяна. В сравнение с 2013 г. има намаление от около 10 % в дейността на пазара. Годишният оборот на пазара е 3 680 000 лв. за 2017 г. (интервю,2018). Пазара има около 2500 магазина, а преди са били 2800. Намалял е броят на магазините, защото един наемател наема 3–4 магазина, за да разшири търговската си площ. „Промениха се изискванията на клиентите – искат по-добре наредена стока, която да разгледат, а не натрупана. Има магазини, в чието преустройство са вложени по 50 000 лв. Търговците печелят повече от производителите и много производители

станаха търговци.“ (интервю, 2018). Пазарът е с изразена сезонност, защото през лятото намаляват отворените магазини (100–150 магазина), но наемателите запазват наетите площи. Те преместват дейността си предимно по туристическите селища по Черноморието.

Сериозен е спадът на печалбите. Преди няколко години всяка маса/магазин е имал печалба от по 15 000 лв. на месец, а през 2018 г. тя е около 5000 лв. на месец (интервю, 2018). Докато в миналото пазарът е посещаван от много търговци от цялата страна (например, по 20 микробуса на седмица от Силистра), то сега идват търговци само от близките области. След падането на валутния курс на турската лира към българския лев свиването на обемите е още по-значително, защото „хората и търговците от района пазаруват все по-често в Турция, гр. Одрин е само на 12 км от границата“ (интервю, 2018).

Изводи

Анализът на локалните производствени мрежи Хасково – Димитровград показва един различен механизъм на пространствена организация и развитие на производството на облекло в специфичен регионален, социален и културно-етнически контекст. Производствените мрежи в този район не формират индустриален район, при който кооперирането има ключова функция. Те следват собствени модели на организация на производството и маркетинга, използвайки потенциала на местната социално-икономическа среда. Установени са два организационни модела, характерни за района. Първият представлява вертикална организация на производството на облекло и е доминиран от две местни големи търговски фирми. Вторият модел е основан на хоризонталните

връзки на малките фирми с местния пазар в Димитровград за реализация на продукцията. И двата модела, обаче, не предполагат развитие на иновативност, конкурентоспособност, хоризонтално кооперирane и предприемачество. Зависимостта от работата като подизпълнители за двете големи фирми поставя пред малките фирми бариери за самостоятелно развитие. Липсата на хоризонтални връзки и кооперирane между малките фирми, недостатъчният им капацитет по отношение на свободен финансов ресурс, информация за съвременни производствени практики, ограничената инвестиционна дейност, пазарната уязвимост на тяхната продукция са причините за драстичното намаляване на броя на малките фирми и за закриването на много от тях.

Двата локални модела на организация на производството на облекло в района на Хасково-Димитровград са с подчертано временен характер. Те формират възможности за развитие на малките фирми с краткосрочен ефект за даден период от време и при определени икономически, социални и етнокултурни условия. И двата модела не създават възможности, при които малките фирми могат да развиват конкурентни предимства и дългосрочни стратегии за развитие.

Представеното изследване потвърждава една от важните тези в икономическата география на трудоемките индустрии, а именно –условията и факторите за пространствената им организация и тяхното развитие се променят динамично и са специфични за определено място и за определен период от време (Pickles et al, 2006; Pickles et al, 2016; Рукова, 2020).

Литература

Равначка, А. (2006). Безработицата в селските райони на Югозападна

България. Проблеми на географията, 1-2, АИ „Проф. М. Дринов”, 2006

Равначка, А., С. Иванова. (2005). Състояние и проблеми на трудовия пазар в Благоевградска област. – В: Европейски перспективи на България и развитието на населението, ЦИН -БАН, 129-140.

Рукова, П., (2019). Влияние на международното разделение на труда върху локализацията на производството на облекло в Югозападна и Южна Централна България. Дисертация. С., НИГГГ-БАН.

Рукова, П. (2020). Пространствена организация на глобалните трудоемки индустрии и регионалното развитие. – В: Пространство-общество-икономика, т.2, Изд. Атласи, С., 194-211.

Begg R., Roukova, P., Pickles, J., A.Smith, (2005). Industrial districts and commodity chain: the garage firms in Emilia Romagna (Italy) and Haskovo (Bulgaria), - Problems of Geography 1-2, 153-165.

Pickles, J., A. Smith, M. Bucek, P. Roukova, R. Begg. (2006). Upgrading, changing competitive pressures, and diverse practices in the East and Central European apparel industry. - Environment and Planning A 38.

Pickles, J., Smith, A., Begg, R., Bucek, M., Roukova, P. , Pastor, R. (2016). Articulations of Capital: Global production networks and regional transformations. Wiley Blackwell, London, 293 p.

Ravnachka A., (2005). State and Problems of Unemployment in Blagoevgrad District during the Transition Period. EUROPA XXI 12 CENTRAL AND EASTERN EUROPE: CHANGING SPATIAL PATTERNS OF HUMAN ACTIVITY, 12, 203-210.

Ravnachka, Al. (2007). Social and Economic Challenges in Blagoevgrad in Connection with the Integration of Bulgaria to EU. – In: Regionality and/or Locality. Disscus. Paper. Special issue; CRS, Pecs.

Статистически годишник, НСИ, С., 1995 : 2016.

Статистически справочник, НСИ, С., 1995 : 2016.

Значение на часовникарската индустрия за Швейцария

Ивайло Стаменков, Софийски университет

Importance of the Watch Industry for Switzerland

Ivaylo Stamenkov, Sofia University

Abstract. Despite its landlocked position, the scarcity of natural resources and the relatively small domestic market, Switzerland is nowadays one of the most prosperous, competitive and stable economies not only in Europe but also worldwide. The major contributing are related to the secure internal environment, the stable fiscal and monetary policy, the two-century tradition of neutrality, but also to the political changes in Europe over the last three decades that have positioned Switzerland at the centre of the EU, one of the world's economic poles. From the perspective of Bulgaria it is of great importance to study the different spatial, demographic, economic and other processes in relatively similar demographic and geographical European countries. This paper is devoted to the traditional and unique watch industry in Switzerland. Special attention is paid to the emergence of this industry, its development after the 14th century, the progress to global leadership positions in the 19th century, the crisis periods, especially the "quartz crisis" in the early 70s of the 20th century, and the restructuring and reorientation to more luxury production after the 90s. Switzerland's place in the global watch industry is studied and analysed concluding that despite the small share of watches produced, the country has a leading position in the industry in terms of financial results and especially in sales of luxury watches. The importance of this industry for the Swiss economy is also presented, on the one hand as a key element of the exporting sector in terms of general revenues and leading market positions, on the other - as a factor for employment, with the number and type of active enterprises and protection from trade unions scrutinized in the paper. In territorial terms attention is paid to the importance for Switzerland of the so-called "precision cluster" in the western parts of the country along the Jura Mountains.

Keywords: Watch Industry, Switzerland, Precision Cluster

Независимо от вътрешноконтиненталното си положение, недостига на редица природни ресурси и сравнително малкия вътрешен пазар, Швейцария днес е една от най-богатите, силно конкурентни и със стабилна икономика страни не само в Европа, но и в световен мащаб. Затова допринасят сигурните вътрешна обстановка, фискална и монетарна политика, но и политическите промени в Европа през последните три десетилетия, след които днешна Швейцария се намира в централните части на един от трите

световни икономически полюса – Европейския съюз (ЕС). Макар че не е член на съюза, страната има редица спогодби за свободна търговия, интегрирана е в неговия пазар на труда, а от декември 2008 г. е част и от Шенгенското пространство. През последните години над половината от износа и над две трети от вноса на Швейцария се осъществява с ЕС. С не по-малко значение за икономическия ѝ просперитет е и двувековният военен неутралитет (на практика от Виенския конгрес през 1815 г. насам), чрез което страната избягва материални щети по време на световните войни и се превръща в притегателен пункт за седалища на над 200 международни организации.

Часовникарството се заражда в Швейцария във втората половина на IV век и по-специално в Женева, докато основни центрове на отрасъла преди това са Лондон, Париж и Южна Германия. Два главни фактора дават първоначалния импулс: имащите вече международна репутация женевски производители на златни и сребърни изделия и вълната от протестантски бежанци предимно от Франция (хугеноти), осигурили за часовникарството технически нововъведения, капитал и изградена търговска мрежа. Така обединяването на златари и часовникари е в основата на първоначалното развитие, часовникарите скоро се обединяват, защитават своята професия и през 1601 г. приемат първите регламенти. Скоро отрасълът се разпростира и в съседни региони, главно по протежение на планината Юра (днешните кантони Ньошател, Золотурн, Берн, Во и др.). До средата на XIX век Швейцария изпреварва Великобритания и става най-големият и важен производител в света. Два кризисни периода трябва да се преодолеят за да се стигне до днешната водеща позиция на страната: втората половина на XIX век с развитието и конкуренцията на американската часовникарска индустрия и „кварцовата криза“ от началото на 70-те до средата на 80-те години на XX век (Donze, 2011).

Успешното развитие на швейцарската часовникарска индустрия след средата на 90-те години може да се обясни и с преструктурирането и преориентирането на отрасъла към високостойностна продукция. С навлизането на електронните комуникационни уреди като персонални компютри и мобилни телефони, измерващи времето още по-прецизно, се стига до намаляване значението на часовника като основен измерващ часа механизъм. Швейцарската часовникарска индустрия обаче успява да разпознае отрано тази заплаха и да се ориентира към маркетингови подходи, свързани вече и със символната и емоционална същност на продукта (естетика, технически нововъведения, репутация на отделните марки и т.н.), като го превръща все повече в символ на икономически, културен и социален статус. Особено това се отнася за ръчните механични часовници, които преди кризата в отрасъла от 70-те и първата половина на 80-те години са предимно в ниските ценови сегменти, но с течение на времето се превръщат в качествени луксозни и носещи престиж стоки. Това съвпада с възхода, глобализирането и нарастване значението след 90-те години на сегмента на луксозните стоки (мода и аксесоари, часовници, бижута, парфюми, козметика и др.). Благодарение на непрекъснато повишаващата се покупателна способност на богатите слоеве, световният оборот на луксозни стоки почти се утроява за по-малко от две десетилетия – от 77 млрд. евро за 1995 г. до 212 млрд. евро за 2012 г. Традиционно близо една четвърт от този оборот се пада на т.нар. „твърди“ луксозни стоки, каквито са предимно часовниците и бижутата. Най-добре тенденцията се вижда от споменатата непрекъснато увеличаваща се средна цена на изнесен швейцарски часовник (Schweizer Uhrenindustrie, 2013).

Положителното развитие на часовникарската индустрия след 90-те години на XX век съвпада с цялостното положително икономическо развитие

на Швейцария, като Goodman et. al. (2010) определят три основни фактора за тези тенденции в страната през първото десетилетие на XXI век:

- Външна търговия – в посоченото десетилетие външната търговия дава над половината от БВП на страната, като основни и водещи външнотърговски партньори се очертават Германия, Италия, Франция и САЩ;

- Преки чуждестранни инвестиции – като цяло инвестициите дават над 20% от общия БВП в посочения период. Голяма част от тях се дължат на притока на външни капитали или това са близо 10% между 2004 и 2008 г. Преките чуждестранни инвестиции се повишават три пъти за сравнение с последното десетилетие на XX век.;

- Иновации – Швейцария традиционно е един от световните лидери в иновациите, а за Европа според инструмента на Европейската комисия European Innovation Scoreboard[59] неизменно е на първо място през последните години сред нечленуващите в ЕС, но включени в класацията страни.

Към трите основни фактора могат да се прибавят: висока продуктивност, стабилни политически институции, устойчива фискална и монетарна политика (швейцарският франк е една от основните и сигурни валути с международно значение), качествено и свързано с нуждите на икономиката образование и др.

Със световно значение вече са някои иновативни, с висока експортна насоченост швейцарски икономически сектори като производство на прецизни продукти (включително часовникарство), но и финансови услуги, фармацевтика и производство на медицински технологии.

Швейцария произвежда много малък дял (по малко над 20 млн. броя за периода 2013-2019 г.) от общо около 1,2 милиарда ръчни часовници,

[59] https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_20_1150

произвеждани годишно в посочения период. В стойностно изражение обаче страната притежава традиционно дял от около 60% от глобалния пазар, главно заради господстващия с 95% дял на пазара на луксозни часовници. Наблюдава се непрекъснато увеличение на средната цена на единица продукция, като Азия е най-големият и най-бързо развиващ се пазар за швейцарски луксозни часовници (дял за 2019 г. от 53%) (Съюз на швейцарската часовникарска индустрия, www.fhs.ch).

Китай остава най-големият производител на часовници в света с над 80% дял, като се ориентира към евтина продукция от по-нисък клас – затова на страната се падат само 7% от стойността на глобалния пазар, а средната цена на произведен часовник е едва 4 долара за 2019 г. По-ниското качество обаче води до по-гъвкав пазар, в допълнение и средното време за пускане в производство на даден продукт е между 20 и 60 дни. За сравнение в Швейцария този период е около 2 години. Според повечето международни анализи с оглед икономическия просперитет на част от обществото и увеличаващата се средна класа се очаква все по-силно навлизане на Китай в производството на часовници от среден и дори луксозен клас.

За десетилетието преди кризисната 2020 г. Япония заема второ място в света по брой произведени часовници (7%) и пазарен дял (18%), а средната цена е 20 евро. Отрасълът е много добре развит, с традиции, а главната специализация е в кварцови часовници от среден клас. Водещите компании с международно значение са Ситизен (Citizen), Сейко (Seiko) и Касио (Casio). Извън тези страни с международно значение за часовници среден клас са Франция, Германия и САЩ, а за нисък клас – Индия (www.fhs.ch).

Интересно е, че две швейцарски мултииндустриални компании (конгломерати) създават близо половината от световния оборот в бранша. Това са най-голямата в света Swatch Group (www.swatchgroup.com),

притежаваща 18 световноизвестни марки, сред които Swatch, Tissot, Certina, Mido, Calvin Klein, Longines, Rado, Omega и др. и компанията Richemont (www.richemont.com), с по-известни марки Cartier, Piaget, Vacheron Constantin, IWC, Montblanc и др.

Някои известни швейцарски марки часовници са част от чужди компании. Френската LVMH (www.lvmh.com) например притежава TAG Heuer, Zenith, Hublot и Dior. През октомври 2011 г. придобива над 50% и от тясно свързаната с швейцарската часовникарска индустрия италианска компания BVLGARI (www.bulgari.com).

Съществуват и не малко на брой независими швейцарски часовникарски компании, като на този етап се борят успешно с конкуренцията на конгломератите. Типичен пример са най-голямата в света подобна компания Rolex (www.rolex.com), но и Patek Philippe (www.patek.com) и до 2017 г. Breitling (www.breitling.com).

Независимо от бедността на редица полезни изкопаеми, високоплатената работна ръка (влияеща негативно върху конкурентостта на страната), вътрешноконтиненталното си положение и вноса на редица ключови стоки (например автомобили от Германия, Франция, Италия и Япония, битова техника от Китай, Тайван и Южна Корея, хранителни продукти от много страни на ЕС и т.н.) от десетилетия вече Швейцария е характерна с положителен външнотърговски баланс (Hieber, 2011). Традиционно страната е сред 20-те най-големи износителки в света като изпреварва по този показател страни с многократно по-голям брой население (например Индонезия, Тайланд, Турция, Виетнам и др.) (https://www.cia.gov). Затова допринасят висококачествената и образована работна ръка, иновациите, продуктивността, малкия вътрешен пазар, стабилната политическа обстановка и валута.

В годините до кризисната 2020 г. часовникарската индустрия (стойност около 21-22 млрд. швейцарски франка или дял от 9-11%), се явява третият по значение за общия експорт икономически сектор. В Таблица 1 са изброени десетте водещи сектори, имащи в отделни години дял от над 70% от общия швейцарски експорт.

Табл. 1. Експортът за 2013 г. и 2019 г. на десетте най-важни икономически сектора според Швейцарското митническо управление (http://www.ezv.admin.ch).

Икономически сектор	**Дял за 2013 г. (в %)**	**Млн. CHF**	**Дял за 2019 г. (в %)**	**Млн. CHF**
Химическа и фармацевтична индустрия	40,2	80 934	49,8	114 575
Машини и електроника	16,6	33 305	13,9	32 064
Часовникарска индустрия	10,9	21 834	9,4	21 718
Прецизни инструменти	7,3	14 645	7,4	17 010
Производство на метали	6,0	12 082	5,9	13 585
Бижутерия и ювелирни стоки	4,2	8 539	5,1	11 673
Храни	4,1	8 211	3,9	9 056
Синтетични материали	1,7	3 446	1,5	3 389
Текстил, облекло и обувки	1,5	3 097	2,2	4 984
Целулозно-хартиена и полиграфическа индустрия	1,1	2 140	0,8	1 832
Общо	**100**	**201 213**	**100**	**229 886**

Часовникарската индустрия обаче превъзхожда другите икономически сектори по своята експортна ориентираност - 95% от всички произведени часовници са предназначени за износ. Продължава да бъде еталон за

прецизност и качество и е една от най-известните и разпознаваеми в чужбина швейцарски икономики. Независимо че в периода 2012-2019 г. се наблюдава спад в общия брой произведени часовници (за 2012 г. са произведени 29,2 млн. броя, за 2019 г. 20,6 млн. броя), стойностите са над средните за предходното десетилетие. Минималните стойности в произведените часовници за 2019 г. са под тези от кризисната 2009 г. и може да се сравни с обема на износа по време на големия спад в началото на 80-те години. Вследствие на това намаление на общия брой продължава непрекъснатото покачване на средната цена на експортиран часовник. За 2019 г. възлиза на 998 долара, като за последните две десетилетия се наблюдава удвояване на цената.

Според данните на Съюза на швейцарската часовникарска индустрия за 2019 г. делът на Азия в износа на швейцарски часовници леко нараства, въпреки негативното влияние на политическата обстановка в Хонконг. С дял от 53% азиатският континент продължава да генерира над половината от швейцарския износ. На второ и трето място сред останалите континенти са Европа с 30% и Америка с 15% (Таблица 2).

Табл. 2. Десетте ключови външни пазара на швейцарската часовникарска индустрия за избрани години в милиарди швейцарски франка

Изт.: www.fhs.ch

	Общо	Хон-конг	САЩ	КНР	Япо-ния	Ита-лия	Герма-ния	Синга-пур	Фран-ция	ОАЕ	Велико-британия
2000	**10,30**	1,42	1,85	0,045	0,93	0,89	0,72	0,42	0,65	0,18	0,43
2005	**12,39**	1,79	2,16	0,35	1,15	0,85	0,64	0,48	0,67	0,35	0,58
2010	**16,17**	3,19	1,68	1,10	0,81	0,92	0,77	0,90	1,17	0,58	0,60

2015	**21,53**	3,18	2,36	1,34	1,31	1,32	1,23	1,13	1,23	0,95	1,12
2017	**19,92**	2,52	2,05	1,54	1,23	1,18	1,08	1,10	0,98	0,90	1,29
2018	**21,18**	3,00	2,22	1,72	1,34	1,01	1,12	1,11	1,07	0,91	1,23
2019	**21,72**	2,69	2,41	1,99	1,61	0,97	1,13	1,27	1,07	0,94	1,37
2020	**16,98**	1,70	1,99	2,39	1,19	0,65	0,89	0,93	0,67	0,76	1,03

През 2019 г. износът на часовници за Азия се е увеличил с общо 2,3% в сравнение с 2018 г. Някои от най-важните пазари обаче значително се отклоняват от тази средна стойност. Хонконг, поради политическите демонстрации от средата на годината пострада тежко и завърши годината със спад от -11,4% (и още по-осезаем спад от -25,9% през четвъртото тримесечие). Другите големи източноазиатски пазари обаче завършиха 2019 г. с ръст: Китай запазвайки тенденциите от последното десетилетие да увеличава своя дял и завърши годината с ръст от 16,1%, Япония с 19,9%, Сингапур с 14,6% и Южна Корея с 4.9%. В Близкия изток Обединените арабски емирства показват ръст от 2,4%, докато Саудитска Арабия отбеляза спад с -6,4%.

Европа (+1,0%) е с най-нисък ръст за 2019 г. спрямо 2018 г., което се дължи главно на ограничения великобритански пазар. За сравнение в отделни години до 2015 г. европейският ръст често надминава 5%. Германия и Франция също показват минимални положителни стойности, докато Италия (-4,2%) Испания (-1,1%) и Нидерландия (-3,0%) продължават тенденцията за намаляване на дела си след 2015 г.

С най-голям ръст от 6,1% за 2019 г. е регион Америка благодарение на положителното развитие на САЩ, генериращ над три четвърти от износа към региона.

В първата половина на 2021 г. още е рано да се правят генерални изводи за влиянието на кризата от COVID-19 върху швейцарската часовникарска индустрия, но статистиката за 2020 г. ясно показва негативните световни тенденции в сектори като луксозни стоки и часовници. Износът в сравнение с 2019 г. спада с над 21% (от 21,7 млрд. на 17 млрд. франка), нива съпоставими с кризисната 2009 г. (Таблица 2). Безпрецедентен спад се наблюдава във второто тримесечие на 2020 г. (-61,6% спрямо същото тримесечие през 2019 г.), когато бяха взети най-мащабните мерки за неразпространение на пандемията. Силният спад се наблюдава във всички основни за швейцарския експорт региони: Азия -20,2%, Европа -25,2%, Америка -20,4%. Единственото изключение от десетте водещи пазари се оказва Китай поради по-малката засегнатост от пандемията и бързото възстановяване на вътрешния пазар през втората половина на годината. За 2020 г. Швейцария изнася само 13,8 милиона часовника (33% по-малко спрямо 2019 г.), което силно повиши средната цена на изнесен часовник до 1256 долара, при 998 долара за 2019 г. (www.fhs.ch).

Макар че електротехническата, фината и часовникарската индустрии са повсеместно разпространени в Швейцария, все по-често се говори за т. нар. „Прецизен клъстер“, намиращ се в най-западните части на страната по протежение на планината Юра, от региона на Базел на север до северните части на кантоните Во и Женева на юг (Roth, 2007) (Фиг. 1). С основно историческо значение за клъстера е часовникарството, но наличието на много технически нововъведения и квалифицирана работна ръка водят до установяване и на други подобни индустрии, използващи за производството си прецизни технологии. На първо място това е производството на медицински технологии, но също и микромеханика и оптика. Не малка част

(в отделни години до една трета) от необходимата работна ръка идва чрез ежедневните трудови пътуващи главно от Франция.

Фиг. 1. Карта на планинските региони в Швейцария

Изт.:
https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Karte_Berggebietsregionen_der_Schweiz_2018.png

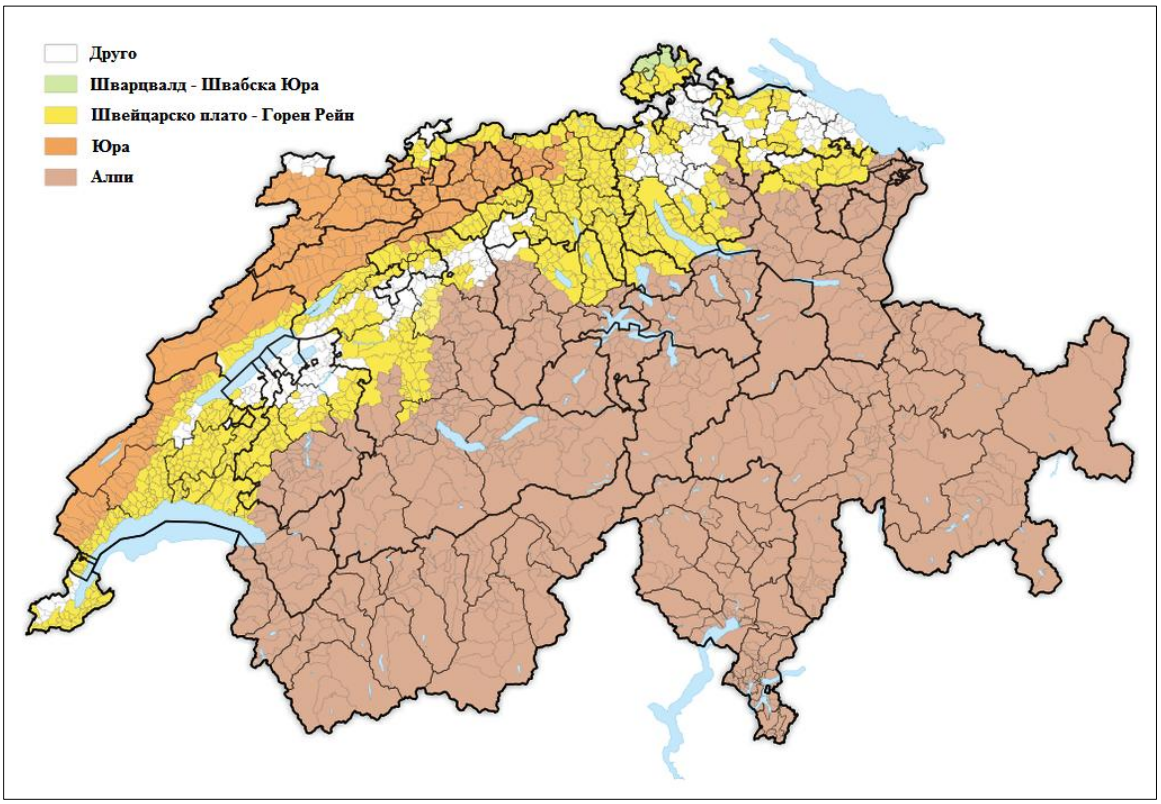

Появата и революционното навлизане на кварцовите технологии в началото на 70-те години водят до тежка криза в „Прецизния клъстер“ и като цяло в швейцарската часовникарска индустрия докъм средата на 80-те години. Отначало швейцарските часовникари не могат, а и не искат да се отклонят от своите традиционни методи на производство на механични за

сметка на евтини кварцови часовници. Много добре от ситуацията се възползва Япония, чието комерсиализиране на новия вид продукция води до бърз спад в цената на часовниците в световен мащаб. Така Швейцария губи голяма част от господстващия си дял за сметка на японските компании Сейко и Ситизен, а заетостта в отрасъла намалява наполовина по време на „кварцовата криза“.

Решаваща роля за преодоляване на кризата играе живеещият от началото на 50-те години в Швейцария ливански предприемач Николас Хайек (1928-2010). Поканен да наблюдава и ръководи реорганизацията на поредни две изправени пред ликвидация часовникарски компании, Хайек бил на мнение, че швейцарската часовникарска индустрия може да бъде конкурентна чрез преструктуриране на дейностите и препозициониране на отделните марки. През 1985 г. той става един от мажоритарните собственици и е избран за председател на Съвета на директорите и главен изпълнителен директор на новата обединяваща компания „Дружество за микроелектроника и часовникарство“ (Société de Microélectronique et d'Horlogerie), променена по-късно на Swatch Group. Новосъздадените часовници Swatch (показани са за пръв път през март 1983 г. в Цюрих) се състояли от само 51 компонента при нормален брой до тогава 91, при производството им започва използване на редица синтетични материали и ултразвукова технология за затваряне и сглобяване и не на последно място - десетки варианти на външен вид за да се задоволят претенциите на максимален сегмент от купувачи. Така тази комбинация от маркетинг и опит в производството отново извоюва на Швейцария лидерската позиция в световната часовникарска индустрия (Gutmann, 2019).

В днешно време Goodman et. al (2010) представят схематично начина на функциониране на „Прецизния клъстер“ (Фиг. 2).

Фиг. 2. Схема на „Прецизния клъстер“

Изт.: Goodman et. al, 2010

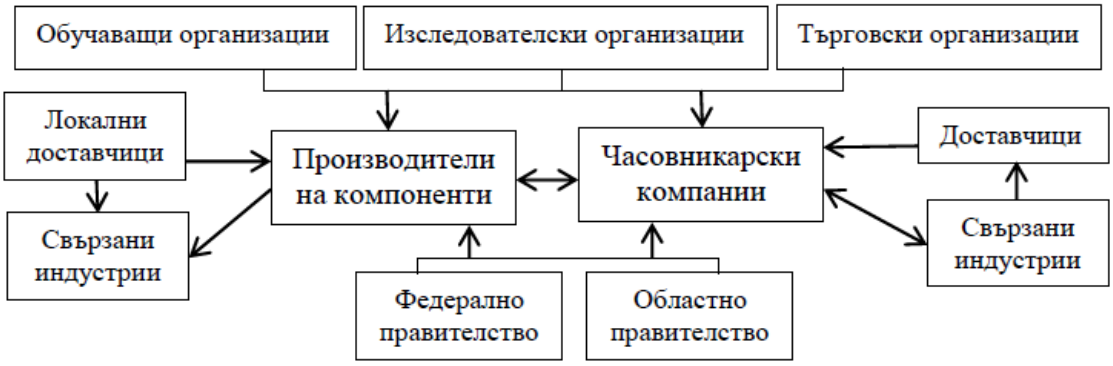

Като ядро на схемата се отделят производителите на компоненти и часовникарските компании, в които се извършва крайното сглобяване на продукцията. Местните доставчици за производителите на компоненти са разположени от лявата им страна, а като най-важни могат да се посочат инженерни услуги, метали, машини и оборудване, електроника и микроелектроника и др. Конкурентоспособността на тези доставчици е много висока и е подобна на тази на свързаните с това индустрии, зависещи от висококвалифицирана работна сила. Като по-важни подобни индустрии се разглеждат: медицински изделия, информационни технологии, нанотехнологии и др. От дясната страна на схемата са разположени доставчиците на часовникарските компании в това число местни комуникационни и рекламни агенции, дизайнери и специализирани банки. Тази част от клъстера в качествено отношение е по-малко конкурентоспособна, като се вземе предвид, че някои от чуждестранните марки (например LVMH) извършват тези дейности извън страната, докато самото производство остава в Швейцария. Свързаните с тях индустрии са бижута и някои групи швейцарски луксозни стоки. В горната част на схемата стоят обучаващите организации, имащи важно значение за създаването на

квалифицирана работна ръка – например Университетът в Ньошател (http://www2.unine.ch) и множеството професионални търговски гимназии. Тук са и изиграли важна роля особено в миналото изследователски организации като източници на множество иновации за часовникарската индустрия (например Швейцарският център за електроника и микротехнологии, http://www.csem.ch и Институтът по часовникарство, http://www.hes-so.ch) и търговски организации, сътрудничещи тясно с Федерацията на швейцарската часовникарска индустрия. В долната част на схемата задължително присъстват федералното и областните (на кантоните) правителства, които изпълняват регулиращи функции, например правилата „Swiss Made“, но също финансират учебните заведения.

Доброто развитие на „Прецизния клъстер“ не е изненадващо като се имат предвид дългата история на отрасъла, непрекъснато повишаващата значението си през последните три десетилетия часовникарска индустрия, но и общото засилване на швейцарската национална икономика. Към това се добавя и фактът, че факторните (входни) условия и свързаните индустрии са едновременно високо развити и силно свързани и допълващи клъстера и така се стига до уникално взаимодействие между начина, по който фирмите се конкурират и условията на търсенето.

Според Съюза на работодателите в швейцарската часовникарска индустрия (http://www.cpih.ch) заетостта в отрасъла бележи почти непрекъснат ръст за периода 2000-2014 г. като заетите се увеличават с близо 20 000 или почти една трета, а с отрицателни стойности е единствено 2010 г. За рекордната 2014 г. общия им брой е 59 112 или с над 1 800 заети повече спрямо 2013 г. и съответно над 3 200 спрямо 2012 г. (Таблица 3, Фигура 2). В периода 2014 – 2020 г. не се наблюдават стабилни тенденции, като с лидерски стойности е 2019 г. с 59 103 заети. С изключение на надомните

работници всички категории персонал увеличават броя си за последното десетилетие, като най-значимо е увеличението при административния персонал (над 27%) и служителите (над 13%), докато ръководният персонал почти запазва броя си за 2020 г. спрямо 2010 г. Продължава тенденцията над 47% от работната ръка в сектора да е със специализирана техническа диплома, 27% без квалификация, над 23% с висше образование и традиционните над 2% стажанти, в това число и учащи в професионални гимназии.

За десетилетието 2010-2020 г. делът на предприятията по вид дейност запазва тенденциите най-много (между 30 и 40%) да са доставчици, към която категория се причисляват производителите на компоненти (стрелки, циферблати, каишки и т.н.) и предприятията за полиране, гравиране и галванопластика. Продължава тенденцията около три четвърти от предприятията да имат сключени колективни трудови договори със съответен синдикат или за 2020 г. това са близо 50 000 заети (над 85% от заетите в отрасъла). Това прави швейцарската часовникарска индустрия един от най-зависимите, но и защитени от синдикатите отрасли.

Табл. 3. Брой заети и брой предприятия в швейцарската часовникарска индустрия за 2013, 2019 и 2020 г. по водещи кантони

Изт.: http://www.cpih.ch

Кантон	**Заетост**	**Пред-приятия 2013 г.**	**Заетост**	**Пред-приятия 2019 г.**	**Заетост**	**Пред-приятия 2020 г.**
Швейцария	**57 286**	**572**	**59 103**	**716**	**57 550**	**709**
Ньошател	15 463	176	15 909	196	15 099	197
Берн	11 361	121	12 640	136	12 333	133
Женева	9 546	69	10 301	97	10 347	99
Юра	5 736	89	6 434	106	6 433	104
Во	5 702	42	5 798	63	5 715	63
Золотурн	4 212	26	3 397	24	3 207	24
Тесин	2 508	18	2 038	15	1 935	14
Базел-област	782	7	685	7	671	7
Шафхаузен	809	2	867	4	832	4
Вале	638	8	501	18	468	18
Фрибур	294	9	193	6	185	6
Други	235	5	340	44	325	40

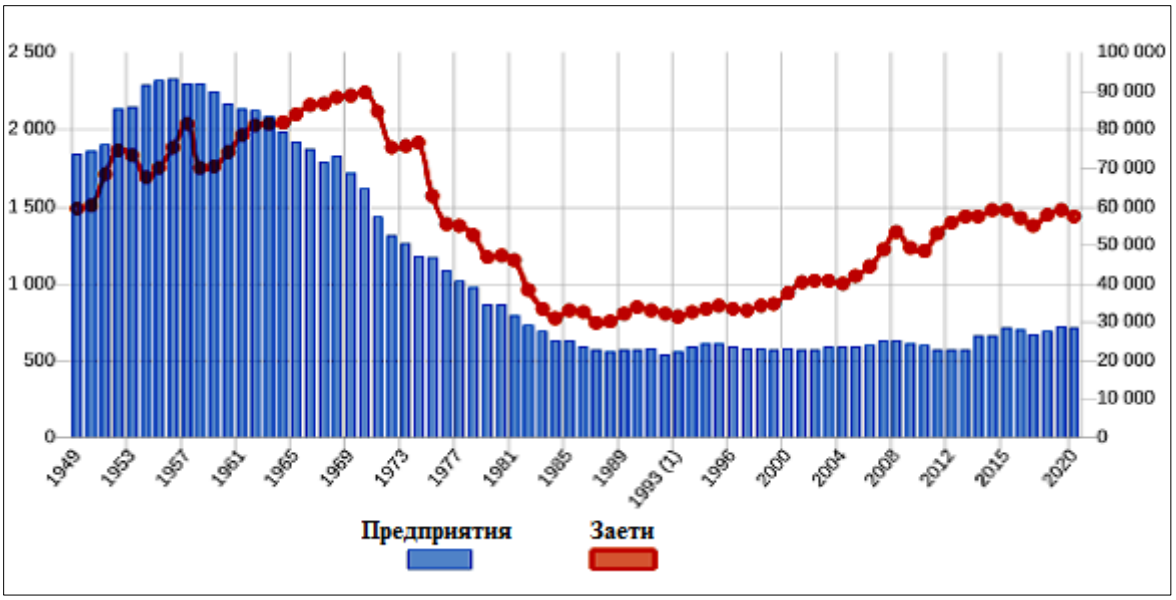

Фиг. 3. Промени в броя предприятия и заети в швейцарската часовникарска индустрия за периода 1949 г. - 2020 г.

Изт.: http://www.cpih.ch

Друга тенденция е увеличаващата се големина на предприятията до 2013 г. (средно 65 работника за 2000 г., 100 работника за 2013 г.) и намаляването им до съответно 83 и 81 работника за 2019 г. и 2020 г. Над 90% от предприятията имат до 250 работника, почти една трета дори до 10 работника, но независимо от това малкото на брой големи предприятия определят важността на отрасъла и в тях е заета над половината работна ръка. Това е много по-висока концентрация от средната за швейцарския вторичен сектор, където над две трети от заетите работят в малки и средни предприятия. Водещите четири концерна, притежаващи голяма част от известните марки и голям брой производители на компоненти са Swatch Group, Richemont, Rolex и LVMH (http://www.cpih.ch).

В регионално отношение традиционно през последните години доминиращи в заетостта (близо две трети от заетите) на отрасъла са три кантона: Ньошател, Берн и Женева. Ако към тях добавим и Юра, Во и Золотурн, то на шестте свързани с „Прецизния клъстер“ кантона се падат над 90% от заетите и предприятията (Таблица 3). Във водещия за индустрията Ньошател главното съсредоточаване на производството е в исторически важните за часовникарството градове Ла Шо дьо Фон (La Chaux de Fonds) и Ле Локл (Le Locle), днес част от списъка за световното културно наследство на ЮНЕСКО. За Берн с подобно значение са град Бил (Biel) и региона Бернска Юра (Berner Jura), а за Во – долината Жу (Vallée de Joux). В Женева специализацията на отрасъла е в скъпи и луксозни часовници, докато в Юра преобладава производството на компоненти. Извън „Прецизния клъстер“ важни средища са кантоните Вале и Тесин. С оглед успешното развитие на швейцарската часовникарска индустрия не може да не се спомене и за марката „Swiss made”, превърнала се в символ за качество и успешен маркетингов инструмент и за други стопански сектори. Дълго време актуална е издадената през 1971 г. „Наредба за използването на името Швейцария за часовници“ (Verordnung über die Benützung des Schweizer Namens für Uhren), според която всеки часовник квалифициран с „Swiss made” трябва да отговаря на три изисквания:

- механизмът да е швейцарски, което означава: да е сглобен в Швейцария; да е преминал окончателна проверка в страната; като не се вземат предвид разходите за крайното сглобяване – не по-малко от 50% от крайната стойност да са от швейцарски компоненти;

- механизмът да е поставен в Швейцария;

- производителят да извърши окончателна проверка в Швейцария.

Поради не малкото случаи на неправомерно използване на швейцарските символи през годините след няколкогодишни интензивни обсъждания през юни 2013 г. федералният парламент прие законодателни промени или т.нар. „Swissness". Новите предписания влизат в сила от 1 януари 2017 г., изискват промяна на съществуващата наредба и ревизия на Федералния закон за защита на националните марки и Федералния закон за защита на националните знамена и други обществени знаци. Според тях присъждане на „Swiss made" за индустриални стоки може да има само при извършване на най-малко 60% от производствените разходи в Швейцария, при което под внимание могат да се вземат разходите за крайно сглобяване, научноизследователска и развойна дейност, както и за сертифициране. Като допълнение най-малко един от основните етапи в производството трябва да се осъществи в страната. За разлика от досегашната наредба новите правила се отнасят не само към механизма и крайния контрол, но и към всички компоненти на часовника (Schweizer Uhrenindustrie, 2013) .

Най-положително на новите правила отговарят големите часовникарски производители, особено тези от „Прецизния клъстер", които сами произвеждат голяма част от необходимите им компоненти в съответния си регион. По-неблагоприятни са промените за малките и средни предприятия, произвеждащи часовници предимно от ниски и средни ценови сегменти, за които голяма част от компонентите се набавят от чужбина. Най-големите доставчици на подобна продукция през последните години са Китай, Италия, Франция, Тайланд и Хонконг. По-малките производители ще трябва да се ориентират от по-евтините чужди към и без това доста натоварените и по-скъпи вътрешни доставчици. В противен случай загубата на сертификата „Swiss Made" ще се отрази много неблагоприятно на тяхната конкурентоспособност.

Заключение

Часовникарската индустрия векове наред продължава да бъде с важно икономическо, социално и търговско значение за Швейцария, независимо от някои неблагоприятни особености в географското положение и природната среда. Швейцария днес е една от най-богатите, силно конкурентни и стабилни икономически и фискално страни не само в Европа, но и в световен мащаб, сред основните причини за което са сигурните вътрешна обстановка, фискална и монетарна политика, двувековния неутралитет, развитието на някои традиционни, качествени, със световна известност и експортно-ориентирани икономически отрасли какъвто несъмнено е часовникарската индустрия и др. Зараждането на тази индустрия след XIV век и нейното развитие показват периоди както на силно развитие (например XIX век), така и със спад (например „кварцовата криза“ от началото на 70-те години на XX век), но винаги страната успява да се преориентира, напасне на тенденциите и да преструктурира в правилна посока отрасъла. Швейцария, независимо от прекалено малкия си дял в световен мащаб в броя произведени часовници, продължава да има лидерски позиции по отношение на икономическите и финансови стойности в отрасъла и особено при луксозните часовници. Тази индустрия е сред най-важните за експорта на Швейцария. С не маловажно значение е и нейният принос за заетостта, за ролята на малките и средни предприятия и регионалното развитие на отделни територии, особено в западните части на страната, където се формира „Прецизния клъстер“.

Литература

Donze, P-Y. (2011) History of the Swiss watch industry: from Jacques David to Nicolas Hayek. Bern.

Goodman, A., Maro, Fr., Molander, R., Ojeda, J., Tompkins, O. (2010) The Swiss Watch Cluster. Harvard Business School.

Gutmann, M. (2019) Historians on Leadership and Strategy: Case Studies From Antiquity to Modernity. Springer Nature.

Hieber, A. (2011) Exportland Schweiz. –In: Input, Band 3.

Roth, U. (2007) Gute Perspektiven für die Schweizer Elektro-, Feinmechanik- und Uhrenindustrie. –In: Die Volkswirtschaft – Das Magazin für Wirtschaftspolitik. Band 10.

Schweizer Uhrenindustrie. Perspektiven und Herausforderungen. Credit Suisse Global Research, 2013 (https://entrepreneur.credit-suisse.com/media/Uhrenindustrie_DE.pdf).

http://ec.europa.eu
http://www.cpih.ch
http://www.ezv.admin.ch
http://www.parlament.ch
https://www.cia.gov
www.fhs.ch

Пространствен анализ на ролята на жп транспорта в развитието на туризма в руралните райони на Северния централен район[60]

Любен Стоянов, Софийски университет

Spatial Analysis of the Role of Rail Transport in the Development of Tourism in the Rural Regions of the North Central Region

Lyuben Stoyanov, Sofia University

Abstract: This is a research report of interest to the rural areas of the North central region of considerable size and demographic potential. The subject matter of this study is the spatial organization of rail transport and its meaning regarding the development of tourism. Precisely exploring local problems, specific spatial solutions are being proposed. There is a focus on the development possibilities of specialized forms of tourism in the region, related to the preparation and construction of tourist routes and diversification of several economic activities. These ideas are being proposed in order to modernize and rehabilitate the main railway lines in the area and take solution measures regarding the spatial issues.

Keywords: Rural Areas, Railway Transport, Alternative Tourism, North Central Region

Въведение

Във всички развити страни железопътният транспорт заема водещо място сред изпълнителите на неизменната нужда от мобилност на населението, предлагайки богат набор от социални преференции за различните слоеве население. Това предопределя значимостта на този вид транспорт в ежедневието ни. Обемът на превозените пътници и товари чрез жп транспорта в световен мащаб нараства два пъти на всеки 10 години. Това определено означава, че ролята и значението му за развитието на националните стопанства ще расте почти със същата закономерност. Ролята на този вид транспорт за развитие на периферните – рурални, планински и

[60] Публикувана в Сборник „Устойчив туризъм - перспективи и предизвикателства“ , Издателство „Авангард Прима“, София, с. 297-306.

т.н. райони в българските условия и туризма в тях се явява важен фактор в локалното развитие.

Туризмът, първата световна индустрия, е в процес на голямо развитие. Въпреки това, приносът за икономиките на посещаваните региони е недостатъчен, бидейки много често неизгоден за голяма част от населението им, поради честото пренебрегване на повечето местни актьори в процеса на създаване и предлагане на различните услуги в отрасъла. Вследствие на използването на само традиционните форми на тези дейности, в редица територии се налагат сериозни промени в туристическото развитие[61]. Тези промени са свързани с налагането на нови форми на алтернативния туризъм. Един възможен вариант би бил усвояването на туристическия потенциал на железопътните трасета и подвижния състав като средство за диверсификация на активностите и изготвянето на нови и оригинални завършени туристически пакети. Налагането на такъв тип нови практики се причислява към формите на алтернативния туризъм с основни характеристики: дребномащабност, голямо разнообразие от дейности, съхраняване на традиционните културни ценности. Развитието на алтернативния туризъм в голяма степен зависи от правилното дефиниране на селските райони и определянето на територията им.[62]

Изложение

Целта на настоящото изследване е изясняването на ролята на железопътния транспорт в развитието на туризма в руралните (селските) райони на Северния централен район. Разгледано е развитието и състоянието

[61] Патарчанов, Пл. Алтернативният туризъм в планинските селища на Западните Родопи. Сборник доклади от научна конференция „Възможности и проблеми за развитието на алтернативни форми на туризъм в малките селища на страната“, Пловдив, 2011. 43-58.
[62] Патарчанова, Ем. Селските райони – среда за развитие на алтернативен туризъм , сп. Икономика и управление 2006: 58-65.

на жп транспорта на територията на Северния централен район, който до голяма степен има отношение върху функциите на селищата в тези територии, както и към възможностите за диверсификация на стопанския профил и в частност на туристическите активности в района. Проучването на състоянието и тенденциите на развитие на железопътния транспорт в руралните[63] (селски) райони е все още не добре изследван и сравнително нов проблем на съвременната регионална наука. Представлява интерес изследването на Патарчанов (2019)[64], според който в съвременното състояние на транспортната и инфраструктурна организация на руралните райони се наблюдават редица предизвикателства, които изискват адекватни на времето и пространството управленски решения. Според националното определение селски райони са общините, в които нито едно населено място няма население над 30 000 души. 232 общини от общо 265 са определени като селски.[65] В териториите, където е развит железопътният транспорт, той се превръща в основно средство за връзка на местното население с общинските центрове и органите на управление на централната власт. Предоставя възможност за по-бърза и удобна връзка с обслужващите дейности в районните центрове – болнична, образователна и социална инфраструктура. Наред с това носи със себе си и неразвит туристически потенциал, свързан с налагането на нови специализирани форми на туризъм. Красивите жп маршрути на Северния централен район, свързани с новото и съвременно

[63] В настоящата работа използването на двете понятия – рурални, селски райони - ще бъде равностойно, тъй като в регионалната наука в България и в плановата документация, е наложено (недостатъчно аргументирано) понятието селски райони. Логично би било, както от десетилетия наред говорим за урбанизирани територии, по същия начин да се използва латинското название – рурални територии, които отговарят в по-голяма степен на териториялния обхват и съдържанието, което се влага в това понятие.

[64] Patarchanov, P. Railway Transport In Regional And Local Development Of The Rural Areas - Challenges And Opportunities. 19th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2019. 533-540. https://www.sgem.org/index.php/call-for-papers/jresearch?view=publication&task=show&id=6345

[65] Маджарова, Св., Пенева, М., Патарчанова, Ем., Селски райони, Университетско издателство на УНСС, София, 2013

историческо развитие на България, са предпоставка за развитието на алтернативни форми на туризъм като атракционни пътувания с парна тяга, логически исторически маршрути (например пътуване „По стъпките на Независимостта“), специализирани маршрути, свързани с посещение на комбинирани забележителности (природни и културни); маршрути, посветени на архитектурно-строителните и занаятчийски традиции на Северния централен район (Габрово, Дряново, Елена, Велико Търново, Бяла и др) .

Дължината на железопътните линии на територията на Северния централен район към края на 2019 г. е 627 км, които са приблизително 15% от мрежата на страната. През района преминават: *2-ра главна жп линия* София – Горна Оряховица – Варна, *4-та главна жп линия* Русе – Подкова, *9-та главна жп линия* Русе – Каспичан – Варна, както и отклоненията: Левски – Свищов, Горна Оряховица – Елена[66], Царева ливада – Габрово, Самуил – Силистра. Общата дължина на удвоените жп трасета е 89 км или 14% от всички жп линии в района. Дължината на електрифицираните жп линии е 437 км – близо 70% и е над средното ниво на ЕС(27) . Средната гъстота на жп линиите в района е 39 км на 1000 кв.км. площ[67].

Жп системата на района е свързана с тази на съседна Румъния през мост на р. Дунав. Територията на района се разпростира върху Дунавската равнина и части от Предбалкана. Дълбоките А-симетрични речни долини затрудняват прокарването на жп трасетата (такъв пример е отсечката от 4-та главна жп линия[68] – Бяла – Русе. Хълмистият характер на източните части на Дунавската равнина също възпрепятства или усложнява проектирането и

[66] Закрита през 2002 г.
[67] Дончев, Д., Каракашев, Хр., География на България, с.445, С.,2013
[68] Според номенклатурата на Национална компания „Железопътна инфраструктура“ IV главна жп линия е с маршрут Русе – Горна Оряховица – Дъбово – Стара Загора – Димитровград – Подкова . В неспециализираната литература се среща като „Меридионалната“ или „Презбалканската“ жп линия.

полагането на железен път. Поради това и липсват проекти за скоростни трасета на територията на района. Изключение правят равните територии между Павликени и Горна Оряховица.

Съществен проблем за съвременното развитие на жп транспорта в района е нарушената структура на населението, особено в руралните територии като резултат от негативните естествени и механични демографски процеси. Намаляващият потенциал за пътнически жп пътувания е основната причина и оправдание на администрацията (централна и/или местна) за липсата на реални инвестиции за качественото подобряване на инфраструктурната ситуация.

В сравнение с повечето от районите от ниво NUTS 2, за целия Северен централен район жп транспортът е с водещо значение, но съществуват територии, в които то е със съществен, но за съжаление неизползван потенциал. На границата между Северозападния и Северния централен район се разпростира меридионалната жп система Белене/Ореш/Свищов – Левски – Троян. Трасето на тази система притежава висок туристически потенциал поради живописния маршрут и богатото природно, културно и историческо наследство на селищата обслужвани от този жп маршрут. Текущото състояние на жп инфраструктурата по направлението позволява изготвянето на цялостен атракционен туристически маршрут посока „север-юг“ – Свищов – Ореш – Левски, с възможности за продължение: Левски – Ловеч – Троян (в Северозападния район), което ще задълбочи партньорството в руралните територии от двата района, чрез прилагането на интегрирания подход в пространственото развитие. На територията на изследвания район атракционния маршрут организиран с парна машина и ретро вагони, може да включва еднодневно пътуване по живописната отсечка Левски – Свищов, с включено посещение в Свищов на основните забележителности – къща-

музей „Алеко Константинов“, паметник „Алеко Константинов“, църква „Света Троица“ 1867 г., часовниковата кула в центъра на града от 19.век и Свищовския манастир „Света Богородица“ , основан през 14.век.

Голям проблем за Северния централен район е липсата на редовен обслужващ транспорт до голяма част от селата, попадащи на територията му. Тук също се наблюдава негативната тенденция по затваряне за експлоатация или демонтиране на жп трасета, като най-лошият пример е с жп линията Горна Оряховица – Елена, която до 2002 г. изпълнява смесени функции – превоз на пътници от 9 гари и спирки, и на суровини и готова продукция от две гари – Лясковец и Елена. Цялата отсечка притежава достатъчен потенциал за превръщането и в готов туристически маршрут „Горна Оряховица – Лясковец – Златарица – Елена“ със следните предимства: красиви ландшафти, богати културни и исторически традиции по протежение на цялото трасе, с най-голяма концентрация в крайния пункт – Елена. Крайната гара на маршрута предлага интересен архитектурно-исторически резерват и манастири в непосредствена близост. За разработването на този маршрут може да се използва и фестивалният туризъм в община Елена, свързан с прочутия „Фестивал на Еленския бут“. Големите туристически възможности, които предлага общината, контрастират с отношението на държавата към тази железопътна отсечка, която е определяна като една от най-красивите в България[69]. Линията е демонтирана напълно през 2005 г., като не са налице проекти за нейното възстановяване.

Организирането на пътувания с точно географско-историческо указание е много подходящо за спецификата на жп мрежата на Северния

[69] Стоянов, Л. Железопътните спирки в България, които смайват с красотата си; електронен портал geograf.bg, достъпно на: https://geograf.bg/bg/article/zhelezoptnite-spirki-v-blgariya-koito-smayvat-s-krasotata-si

централен район. Идейни проекти по това направление биха могли да бъдат следните двудневни и тридневни маршрути:

- „Лудогорие – Дунав“ – по направление Русе – Самуил – Силистра;

- „Русенски Лом – природа, история, култура“, с маршрут – Горна Оряховица – Янтра – Полски тръмбеш – Бяла – Борово – Иваново – Русе;

- „По следите на дедите ни“ – Горна Оряховица – Самоводене – Трапезица – Велико Търново – Дряново – Царева ливада – Габрово.

Замисълът на първия маршрут – „Лудогорие – Дунав“ е посещение на всички основни забележителности в градовете Русе, Исперих и Силистра, както и в околностите им, а именно: в Русе – Национален музей на транспорта, музей „Баба Тонка“, Музей на градския бит, къща-музей „Захари Стоянов“, паметник на Свободата, паметник на Стефан Караджа, централна част на града, включваща и гарата, като част от културно-архитектурен комплекс „Първа българска железница“; в Исперих и околностите: Исторически музей – Исперих, паметник на хан Аспарух, ИАР Сборяново, Демир баба теке и в Силистра – антична крепост Дръстър, Етнографски музей, Исторически музей, Художествена галерия, Резерват „Сребърна“ (с довозващ транспорт). Предвижда се използване на довозващ транспорт – автобусен, до забележителностите по маршрута. Влаковата композиция следва да бъде наета от туристическата група и да се движи по разписание удовлетворяващо техните нужди.

Маршрутът „Русенски Лом – природа, история, култура“ е забележителен пример за възможна колаборация между железопътния транспорт и туризма, предлагащ възможности за развитие на руралните територии попадащи в него. Опорни забележителности тук са: мостът на Колю Фичето от 1867 г. и часовниковата кула от 19.в в Бяла, Природен парк „Русенски Лом“, Археологически резерват „Скални църкви“, средновековен

град – Червен, скален манастир „Св. Димитър Бесарбовски“. Трасето на маршрута позволява разнообразни туристически активности и активно развитие на различни форми на туризма – син туризъм, свързан с отдих край водни площи, религиозен, културен и образователен туризъм, както посочва и Патарчанова[70]. Изискване към маршрута е включване на довозващ транспорт, най-подходящ тук – сафари джипове, които са атрактивни и силно маневрени. Трасето на маршрута позволява използването, както на редовен жп транспорт, така и на специално назначен такъв. С наличното към 2020 г. разписание на БДЖ ПП, е възможно маршрутът да бъде изпълнен за един ден с ранно тръгване от гара Горна Оряховица с бърз или пътнически влак за гара Бяла, и придвижване от последен изходен пункт – Иваново, с последния пътнически влак със северно направление за деня.

Третият маршрут е инспириран от старата българска престолнина - Велико Търново, развитието на възрожденските идеи в Дряново, Габрово, Самоводене, Горна Оряховица и Трявна. Този маршрут е най-богат на забележителности и предлага добра основа за развитието на допълнителни активности, свързани с презентация на типични занаяти, развивани по чаршиите на селищата, попадащи по маршрута. Тук реално и възможностите за развитие на селски туризъм са най-големи, тъй като са налице предпоставките за развитието му – наличие на природосъобразна среда с добре развита туристическа инфраструктура и човешки фактор, който да осъществява туристическото обслужване[71]. Добре развитата железопътна инфраструктура по направлението позволява използването на жп транспорта не само като средство за предвижване между обектите, но и като част от

[70] Патарчанова, Ем. Географска среда – алтернативен туризъм – човешко здраве: една добра практика , Сб. научни доклади изнесени на VIII конгрес по медицинска география с международно участие 2010: 75-82.
[71] Маджарова, Св., Пенева, М., Патарчанова, Ем., Селски райони, Университетско издателство на УНСС, София, 2013.

предлагания туристически пакет, който може да бъде не само потребен, но и почувстван, видян, преди да бъде купен. Довозващият транспорт за трасето следва да бъдат сафари джипове, предвид особеностите на посещаваните обекти. Важен аспект в разработването на този маршрут е изискването към железопътния състав. Най-подходящо е наемането на атракционен влак със специално разработено разписание, което да предвижда престой на гари и спирки по трасето, където туристите на провеждат т.н. фото паузи. По този маршрут задължителни такива спирки биха били – сп. Трапезица, сп. Бъзовец, гара Велико Търново, гара Трявна и др. Разнообразяването на дейностите по този маршрут включва пешеходни разходки по утвърдени туристически пътеки, спортуване на открито, практикуване на лов и риболов, запознаване с местната кухня, бране на билки, горски плодове, запознаване още при самото пътуване с влака, със значението на железницата за съответната територия и важността й за местните хора.

Съществено значение за реализацията на гореспоменатите от нас предложения имат заложените проекти за модернизация и рехабилитация на жп инфраструктурата, в частност двете най-важни трасета за района – отсечките от IV и IX жп линии – Горна Оряховица – Русе и Русе разпределителна – Каспичан. Към началото на 2020 г. Национална компания „Железопътна инфраструктура” подготвя документацията за обявяване на процедурите за избор на изпълнители на предстоящия ремонт на отсечката Горна Оряховица – Русе. Тази отсечка отдавна има нужда от капитален ремонт, тъй като такъв не е правен, повече от 30 години. Това от своя страна нарушава скоростните параметри на трасето и съответно води до намаляване на пропускателната способност на трасето. Рехабилитацията му се налага,

тъй като румънските железници[72] настояват за пускането на директен влак между Букурещ и Велико Търново, който да обслужва значителна част от големия туристически поток между двата града и по този начин да се олекоти движението по автомобилната част на „Дунав-мост“ и интензивното автомобилно движение по отсечката Русе – Бяла. Отново през 2020 г., съгласно инвестиционните проекти за ремонти финансирани от държавата, ще се извърши основен ремонт на железния път между Русе разпределителна – Образцов чифлик; Самуил – Висока поляна и Хитрино – Плиска (отсечки от IX главна жп линия). Тези възможности за модернизация на главните отсечки се очаква да дадат по-голям пространствен ефект.

Заключение

Същността на представените идейни маршрути е възможността за диверсификация на дейностите в съответните рурални територии, а от там и освежаване на икономическата ситуация чрез развиване на активен туризъм. Цялостната идея включва оценка на състоянието и потенциала на жп трасето, възможности за развитие на определен вид туристически дейности в селищата попадащи по съответния маршрут, изготвяне на цялостен туристически пакет. Анализът показа, че руралните райони в района се характеризират с наличие на благоприятни условия и ресурси – съхранено природно разнообразие и наличие на значителен обем културно-исторически забележителности.

Железопътната инфраструктура извежда неблагоприятни данни за тези райони като: липса на достатъчно обслужваща инфраструтктура – в това число голям процент на селища с доста отдалечени гари или спирки от населеното място и липса на довозващ транспорт; демографски фактори –

[72] CFR - Căile Ferate Române

силно изразени процеси на депопулация, ниска раждаемост, висока смъртност. Главните фактори, влияещи върху развитието на жп транспорта в руралните райони остават главно релефът, като основен природен фактор, а от социално-икономическите – стопанските активности. Един от най-важните инструменти за осигуряването на перспективи в руралното развитие, респективно туризма в Северния централен район, е сигурният и редовен жп транспорт. Възможностите за развитие на жп транспорта в селските територии на района изискват модернизация на дейностите, които ще стимулират диверсификация на руралната икономика, чрез нови стопански активности – селски или други специализирани форми на туризъм, възстановяване на изчезнали местни занаяти и др., които ще допълват разработването на готови туристически маршрути, съвместно с железопътен оператор. Колаборирането на атракционни пътувания с развитие и стимулиране на малкия и среден бизнес в селските райони, съдействат за реализиране на продукцията и повишаване на жизнения стандарт. Инвестициите в развитие на човешките ресурси, чрез реализиране на нови стопански активности, ще създават необходимост от подобрение на жп инфраструктурата и не на последно място – промяна на мирогледа на населението за възприемане на селските райони като благоприятно място за живеене и ефективно усвояване на европейски финансови помощи за селските райони по различни програми.

Тази взаимна обусловеност и в бъдеще ще налага постоянство в научните изследвания на транспортните проблеми в руралните райони, решаването на които би позволило тяхното съхранение и бъдещо развитие.

Литература

Дончев, Д., Каракашев, Хр. (2013) География на България, с.445, С.

Маджарова, Св., Пенева, М., Патарчанова, Ем. (2013) Селски райони, Университетско издателство на УНСС, С.

Патарчанов, Пл. (2011) Алтернативният туризъм в планинските селища на Западните Родопи. Сборник доклади от научна конференция „Възможности и проблеми за развитието на алтернативни форми на туризъм в малките селища на страната“, Пловдив, 43-58.

Патарчанова, Ем. (2010) Географска среда – алтернативен туризъм – човешко здраве: една добра практика , Сб. научни доклади изнесени на VIII конгрес по медицинска география с международно участие 2010: 75-82.

Патарчанова, Ем. (2006) Селските райони – среда за развитие на алтернативен туризъм , сп. Икономика и управление, 58-65.

Регионален план за развитие на Северния централен район 2014-2020 г. http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=867

Стоянов, Л. Железопътните спирки в България, които смайват с красотата си; електронен портал geograf.bg, достъпно на: https://geograf.bg/bg/article/zhelezoptnite-spirki-v-blgariya-koito-smayvat-s-krasotata-si

Patarchanov, P. Railway Transport In Regional And Local Development Of The Rural Areas - Challenges And Opportunities. 19th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2019. 533-540. https://www.sgem.org/index.php/call-for-papers/jresearch?view=publication&task=show&id=6345

Копенхаген като „зелен град“ – модел за устойчиво градско развитие

Калоян Цветков, Софийски университет

Copenhagen as a "Green City" – a Model for Sustainable Urban Development

Kaloyan Tsvetkov, Sofia University

Abstract: The years after World War II were characterized by rapid and often uncontrollable urban development, creating large and scattered urban structures. This process is mainly as a result of rapid industrialization, the introduction of new technologies, the spread of automobile transport. The green city concept, which originated in the late twentieth century, is a result of the social division of labor and the evolution of urban development. The aim of the present work is to conduct a geo-urban characterization of the Copenhagen agglomeration and to reveal its components of the urban infra (structure) that converted the city as a “green” one. The data are derived from official master and urban plans and strategic documents for the development of Copenhagen, scientific articles, official website of the city of Copenhagen, statistics from the Danish Statistical Institute and official statistics published in the Eurostat website. The major conclusion is that elements of green (infra) structures in Copenhagen are able to guarantee the sustainable development of cities in Europe.

Keywords: Green City, Copenhagen, Sustainable Development

Годините след Втората световна война се характеризират с бързото и често неконтролируемо градско развитие, създаващо големи и разпръснати градски структури. Този процес е основно в резултат от бързата индустриализация, внедряването на нови технологии, разпространяването на автомобилния транспорт и използването на нови ресурси за производство на електроенергия. Концепцията за „зелени градове“, зародила се в края на XX век е резултат от общественото разделение на труда и еволюцията в развитието на градовете. Темата е актуална и анализирана в различни аспекти – градоустройствени, политически, екологични, транспортни и други от Kennedy el al., (2011), Chaushev, & Tsvetkov (2011), Геел (2016), Gaál &

Horváth (2017), Brilhante & Klaas (2018), Ivanov (2019, 2020), Цветков (2016, 2020), Atanasova (2020), Atanasova, & Naydenov (2020) и др.

Целта на настоящата статия е да се направи геоурбанистична характеристика на Копенхагенската агломерация и да разкрие компонентите на градската (инфра) структура, превърнала града в „зелен град“. Задачите, които са поставени са свързани с: проучване на формирането и развитието на концепцията за „зелените градове“; описание на европейските индекси за „зелени градове“; проучване и анализ на „зелените“ политики, реализирани в Копенхаген и проучване и анализ на плановете за развитие на Копенхаген.

Данни и методи

В статията са използвани общнонаучни и частно географски методи и подходи. За изследване на развитието на града са използвани историческият, описателният, сравнителният, статистическият и картографският методи. В допълнение към тях са приложени системният и геопространственият подход. Използваните данни са от официални планове и стратегически документи за развитието на Копенхаген, от научни статии, от официалната интернет страница на град Копенхаген, статистически данни от датския статистически институт и статистически данни от Евростат.

Възникване и развитие на концепцията за „зелените градове“.

Концепцията за т.нар. „зелени градове“ се заражда в края на XX в. и в началото на XXI в. Тя е резултат от историческото развитие на обществото и селищата, които то създава. Като цяло XX век, особено след Втората световна война, се характеризира с бързото и често неконтролируемо градско

развитие. Това неравномерно развитие води до създаването на големи и разпръснати градове (особено в Западна Европа), за разлика от градовете през XIX в. Този модел на градско развитие е резултат от бързата индустриализация, създаването и внедряването на нови технологии, разпространяването на автомобилния транспорт и използването на евтини природни ресурси за производство на електроенергия и за развитие на транспорта (Brilhante & Klaas, 2018). Този модел, създаващ пространни, а не компактни градове, води до голяма зависимост от автомобилния транспорт, а оттам и от използването на горива, изгарянето на които води до замърсяване на градската среда. Същевременно, развитието на транспортната инфраструктура допринася за влошаването на градската околна среда и повишава „градския отпечатък“[73], намалява зелените пространства в градовете, намалява количеството и влошава качеството на водните ресурси, увеличава времето за пътуване и натовареността на транспортната система.

След Втората световна война се формира концепцията за градския метаболизъм, според която сборът от всички технически и социално-икономически процеси, които се случват в града, водят до растеж, производство на енергия и елиминиране на отпадъци (Kennedy el al., 2011). На практика, според концепцията, градът е оприличен на жив организъм, който е система с вход и изход, като през него непрекъснато се „вливат“, „съхраняват“ и „изливат“ енергия и материали. Концепцията е разработена от Абел Уулмън, който използва статистически данни за хипотетичен милионен град в САЩ, използващ храна, вода и горива, и произвеждащ отпадъци и атмосферни замърсители. По този начин той калкулира количеството „материали“ на „входа“ и „изхода“ на градската система, които се падат на човек от населението.

[73] Негативното въздействие на градовете върху природната среда (бел.авт.)

През втората половина на XX в. се заражда идеята за компактния град, която промотира концентрацията на сгради и инфраструктура в хоризонтален и вертикален план, с цел максимално усвояване на пространството. За пръв път терминът е употребен от Dantzig (1973), който смята, че по този начин се постига висока ефективност при използване на ресурсите. Градовете, които са примери за такова градско планиране, се отличават с висока плътност и интензивност на застрояването. Типичен пример за идеята за „компактния град“ са големите градове в САЩ, като тя намира приложение и в редица европейски и азиатски градове.

През 70-те години на XX в. в доклада „Границите на растежа“ (Meadows et al., 1972) на Римския клуб е въведена идеята да „устойчив икономически растеж“. В доклада „Нашето общо бъдеще“ на ООН (1989) е застъпена тезата за съчетаването на икономическия растеж, опазването на околната среда и социалното развитие. По-късно развилата се концепция на „Новия урбанизъм“[74] представя по-високите ползи от ограничаването на градското развитие в пространствен аспект чрез използване на екологосъобразни градски практики и политики. Част от тях са свързани със създаването на квартали, в които всяка част е пешеходно достъпна за хората, увеличаване на пешеходното разстояние между жилищните и бизнес кварталите и градските паркове и градини, с цел използване на градския транспорт и др. (Геел, 2016).

С развитието на концепцията за устойчивото развитие през 90-те години на XX в. се увеличава възможността за развитие на концепциите за устойчивите градове и зелените градове. Включването на климатичните промени в международните доклади и програми за развитие в началото на века, довежда до поставяне на акцент върху енергийната ефективност и

[74] New Urbanism Movement

устойчивото използване на ресурсите, определящи и устойчивото развитие на градовете.

Друго важно понятие, свързано с развитието на „зелените градове“, е „зелената икономика“. Терминът „зелена икономика“ е употребен за първи път през 1989 г. в доклада „Blueprint for a Green Economy“ (London Environmental Economic Centre). През този период концепцията да „зелена икономика“ не е напълно развита и продължава да се обогатява с нови тълкувания. UNEP дефинира „зелената икономика“ като: „…тази икономика, чийто резултат е подобряване на човешкото благосъстояние и социалното равенство, като едновременно с това намалява рисковете за околната среда и екологичните последици.“[75] Според други, една икономика е „зелена“, когато тя може да се разширява на устойчива основа (Pearce et al., 1989).

На Конференцията Рио+20[76] много от публикациите предлагат дефиниции и ръководни принципи, които характеризират концепцията за зелената икономика. Тези принципи залягат в официалните документи от конференцията и служат като направляващи прилагането на концепцията. Те са в четири направления: екологични, социални, икономически и други.

Съвременно тълкуване на „зеления град“ и индекси за измерване

Днес концепцията за зелените градове придобива нови измерения и се изменя в унисон с дневния ред на съвременното общество. Тя е насочена към установяване на проблемите, причинени от моделите на „разпръснатите градове“ и цели да допринесе за подобряване на устойчивостта на градовете,

[75] The United Nations Environment Programme (UNEP), 2013.
[76] https://www.unece.org/unece-and-the-sdgs/green-economy/what-does-green-economy-mean.html

т.е. да станат „по-зелени“, по-компактни и по-подходящи за здравословен начин на живот.

Дефинициите са „зелен град“ са много и разнообразни. Те могат да бъдат обобщени в три аспекта – здравословни, наличие на зелени пространства и устойчивост. В повечето дефиниции се акцентира върху природните (екологичните) аспекти, като например (ЕБВР[77]), която дефинира „зеления град“ като град, който се характеризира основно със своите екологични показатели, с цел увеличаване на социалните и икономическите си ползи.

Обобщената дефиниция за „зелен град“ е този град, в който се използва и се насърчава използването на енергията ефективно, на възобновяемите енергийни източници във всички обществени дейности, както и разпространяването и прилагането на устойчиви „зелени“ решения, които да се прилагат при управлението на градското пространство (Brilhante et al., 2018).

Устойчивото развитие на градовете се проследява чрез множество показатели и индекси. Пример за такъв е Европейският индекс на зелените градове[78]. Индексът представлява оценка на екологичните показатели на 30 водещи европейски градове. Той предлага инструмент за разширяване на разбирането и на възможностите за вземане на решения на различните управленски нива. Методологията на този индекс е разработена от Economist Intelligence Unit в партньорство с компанията Siemens. Индексът включва тридесет различни индикатора, обхващащи различни екологични показатели – от екологично управление и потребление на водни ресурси, до управление на отпадъците и въглеродни емисии.

[77] European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Green City Program Methodology; European Bank for Reconstruction and Development: London, UK, 2016.
[78] European green city index (2009), Siemens.

Друга известна инициатива, насърчаваща устойчивото развитие и развитието на зелените градове е „Европейската зелена столица“ (European Green Capital). Тази награда[79] е един от инструментите на Европейската комисия, чрез който отчита и награждава местните усилия за подобряване на околната среда, икономиката и качеството на живот в градовете. Наградата се връчва всяка година на град, който е пример за прилагането на екологичния начина на градско развитие.

Възникване и развитие на Копенхаген.

По брой на населението си Копенхаген е сравнително голям европейски град, с население около 1,4 млн. души (UN, Population Division) или около 23% от населението на Дания. Той е най-важният бизнес и финансов център на кралството, както и един от водещите западноевропейски центрове на международни компании и седалище на много от тях.

Градът възниква като малко рибарско селище преди повече от 6000 г., но първите писмени сведения за него са от 1043 г. Тогава градът се е наричал Хавн, което буквално означава пристанище. По това време населението на града се занимава основно с риболов на херинга в протока Йоресунд. През следващите два века риболовът и търговията се развиват и градът се разраства, като през 1343 г. крал Валдемар Атердаг го превръща в столица на Датската империя (фиг. 1). В периода от Средновековието до XIX в. градът е заобиколен от крепостни стени и има население около 130 000 души, обитаващи площ от 3 km^2.

[79] European Green Capital Award (EGCA)

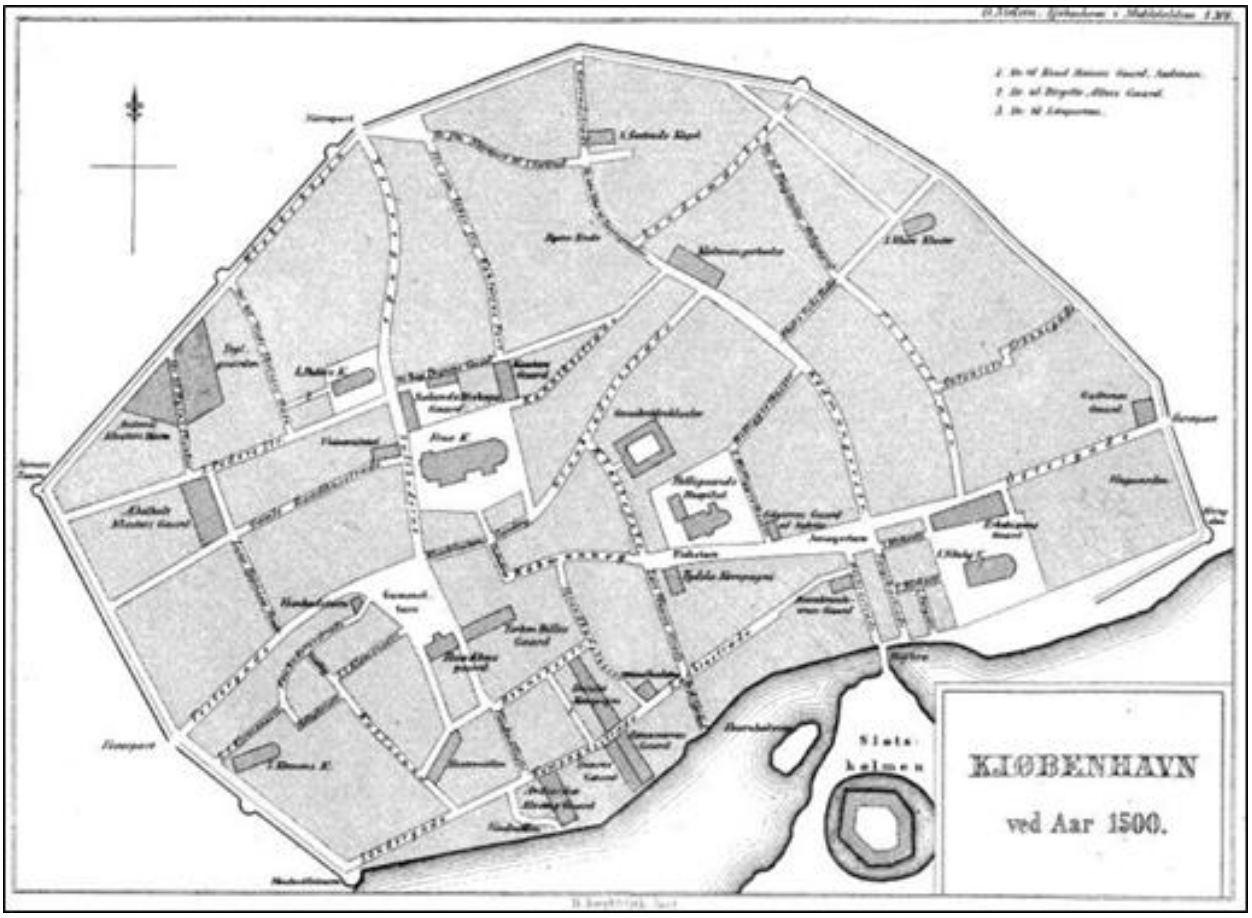

Фиг. 1. Град Копенхаген около 1500 г.

Източник: Wikimedia Commons

Следващият период в развитието на града е периодът на индустриалната революция и развитието на транспорта. В началото на XX в. Копенхаген се разраства за сметка на предградията и съседните градове, като с увеличаване на трудовите пътувания започва бързо развитие на трамвайната мрежата, която обслужва работниците от средната класа. В периода преди Втората световна война в града се въвеждат т.нар. S-влакове (фиг. 2). “S-tog” представлява крайградска железница в рамките на Копенхагенската агломерация, която свързва всички квартали и предградия

на града. Тя е създадена през 1934 г. с 10 станции, а днес има 85 станции през около 2 km.

Фиг. 2. S-влаковете в Копенхаген са в експлоатация от 1934 г.
Източник: Wikimedia Commons

През 30-те години на XX в. населението на града вече надминава 1 млн. души, което поставя множество ограничения и проблеми пред пространственото му развитие.

Следващият етап на развитие е след Втората световна война, който се характеризира с радиалното развитие и развитието на предградия, както и с разработването и прилагането на „Планът на 5-те пръста“[80].

През 1947 г. датските архитекти Питър Бредсдорф и Стен Ейлер Расмусен представят нов план за градското развитие на Голям Копенхаген (Bredsdorff et al., 1947). Пространственото представяне на този план е под формата на човешка ръка, затова той носи и името „Планът на 5-те пръста“ (фиг. 3). Дланта лежи върху съществуващия компактен градски център, а пръстите сочат към бъдещите сателитни градове, създавани около инфраструктурни коридори, които се разпространяват в пет различни посоки от центъра на града.

Фиг. 3. Планът на 5-те пръста

Източник: Gaál & Horváth (2017)

За 60 години този план е основен за урбанистичното развитие, изграждането на промишлени предприятия, както и на зелените площи на Копенхаген. Този план осигурява на града ясни представи за развитието на

[80] The Finger Plan

урбанизираните територии, площите за рекреация и инфраструктурата. Въпреки това, по-малко насоки са предложени за откритите пространства между „пръстите“.

Извън „пръстите“, в Голям Копенхаген, градската периферна зона има висока динамичност (фиг. 4) в откритите пространства (ландшафти). Постепенно, с нарастването на града се повишава и интереса към тези територии. Въпреки че по-голямата част от пространството обхваща земеделски територии, земеделието не се разглежда системно в този план.

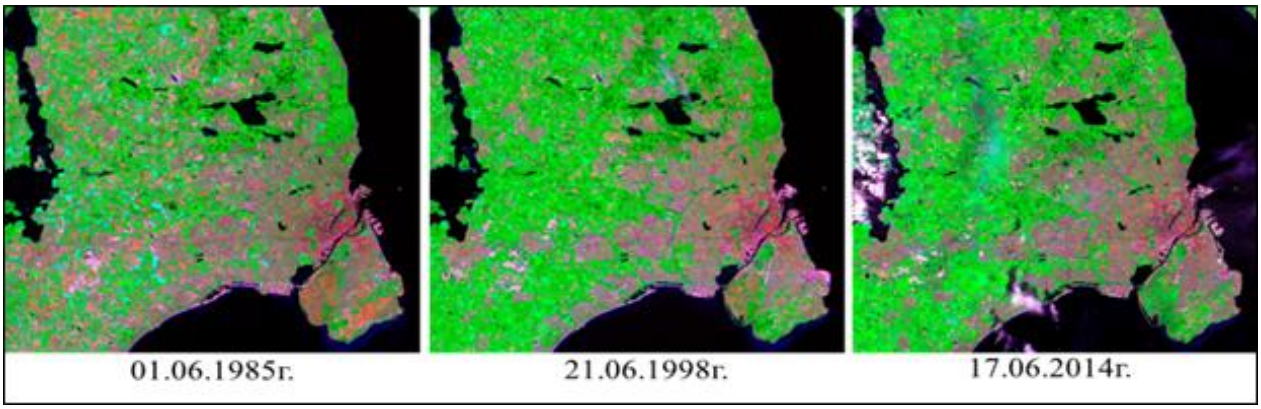

Фиг. 4. Промени в градското развитие в периода 1985 – 2014 г.

Източник: https://earthshots.usgs.gov/earthshots/node/81#ad-image-1-4

Целите на зеления план за развитие на Копенхаген са да контролира градското разрастване чрез осигуряване на постоянен достъп на жителите на града до открити пространства и паркове. Планът е насочен към внедряването на т.нар. „зелени елементи“ в съществуващите квартали чрез прилагането на следните принципи:

- урбанизацията да се развива само в „пръстите на ръката“;
- зелените пространства ще бъдат разположени между „пръстите на ръката“;

- урбанизираните територии ще се развиват около градската транспортна мрежа (най-вече около железопътните линии);
- предградията ще се развиват като „перли на връв“;
- жителите на града ще живеят максимално близо до зелените пространства.

Геоурбанистична характеритика на Копенхаген и елементи на „зелената“ инфра (структура)

За 2009 г. град Копенхаген заема първо място (фиг. 5) в класацията на European Green City Index (87,31 от 100). Градът се отличава с високи показатели във всички 8 категории. Той има водещо място по показателя, оценяващ управлението на околната среда. То е успешно и се прилага на местно и национално ниво, като насърчава устойчивото развитие.

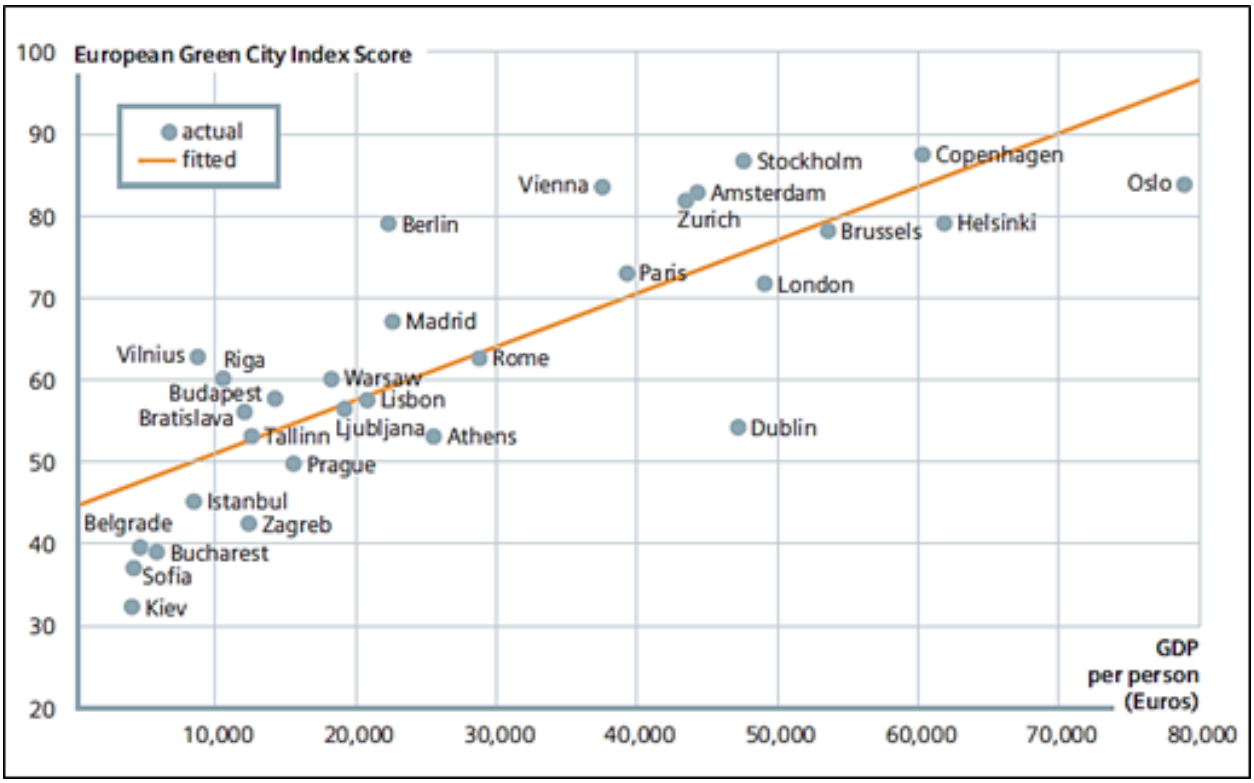

Фиг.5. Европейски индекс „Зелени градове“. Връзка между БВП/ч и позиция в класацията.

Източник: Economist Intelligence Unit.

Едно от основите направления, в което Копенхаген се развива изключително динамично, е създаването на транспортни алтернативи и редуциране на автомобилите, които се движат из града. Планът да развитие полага основите на разнообразяването на транспортните алтернативи. Създадена е интегрирана транспортна система, която обединява градския транспорт (автобуси, тролейбуси, метро) и придвижването с велосипед или пеша. Тази система се състои от три основни елемента:

- създаване на онлайн платформа за планиране на пътуването, включваща всички видове транспорт;
- изграждане и осигуряване на лесен достъп до транспортните връзки;

- въвеждане на единен билет за всички видове транспорт и свободно пренасяне на велосипедите във всички превозни средства на градския транспорт.

Тази система се прилага успешно и резултатът, който се отчита е намаляването на автомобилния трафик и увеличаването на използването на велосипеда като основно превозно средство (фиг. 6)

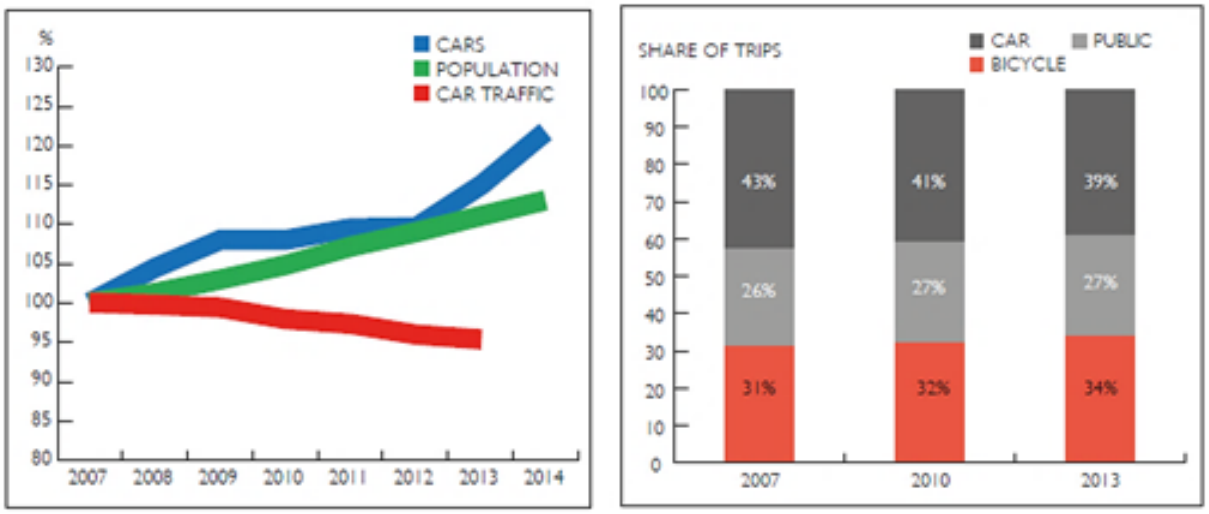

Фиг. 6. Промяна в дела на използваните транспортни средства в гр. Копенхаген.

Източник: Technical and Environmental Administration, City of Copenhagen, 2013.

Достъпността до всички части от града е от изключително значение при планирането на бъдещото развитие на града. За да се подобри транспортната достъпност до всички части на Копенхаген, се предвижда новоизградените жилища да бъдат разполагани в близост до спирки на обществения

транспорт. В Общинския план за развитие на Копенхаген[81] са дефинирани очакваните резултати, свързани с подобряване на разпределението на трафика в града: той трябва да достига максимум 1/3 автомобили, минимум 1/3 велосипеди и минимум 1/3 градски транспорт. По този начин, най-малко 3/4 от нарастването на трафика да се осъществява чрез „зелен транспорт“, т.е. велосипеди или градски транспорт.

Обществеият транспорт включва влаковете “S-tog”, метро, автобуси, тролейбуси и водни автобуси. “S-tog” се състои от 7 линии − A, B, Bx, C, E, F и H, които се движат от Копенхаген до предградията Køge, Høje Taastrup, Farum, Frederikssund, Hillerød и Klampenborg. Влаковете се движат на всеки 10 минути, имат кратък престой на станциите и много спирания.

Метрото в Копенхаген е най-новият вид обществен транспорт. То е отрито с една линия през октомври 2002 г. – от Nørreport до Vestamager и Lergravsparken. Днес има две линии – M1 и M2 и 22 спирки. Влаковете се движат денонощно и имат средна скорост около 40 km/h. Предвижда се разширяване на метрото[82]. Ще бъдат създадени 2 нови линии и нови 19 станции. “Cityringen” (M3) ще има дължина 15,5 km и ще свързва кварталите Vesterbro, Nørrebro, Østerbro с Frederiksberg и историческия център. Линия M3 се предвижда да бъде открита през юли 2019 г.

Автобусната мрежа в Копенхаген е добре развита. Съществуват няколко категории автобуси:

- редовни автобуси – обозначени с цифри;
- автобуси „A” – основните за града, опериращи по 6 линии. Те преминават през 2-6 минути;

[81] City of Copenhagen, Municipal Plan 2015.
[82] Copenhagen is getting 19 new metro stations. https://intl.m.dk/#!/about+the+metro/metro+expansion

- автобуси “S” – те обслужват дълги маршрути и имат малко на брой спирки. Свързват предградията и спирките им са разположени, там където няма друга алтернатива;
- автобуси “E” – те се движат във върховите часове;
- автобуси “N” – това са нощните автобуси, които се движат между 1 и 5 ч. ежедневно.

Целта на града, заложена в „Климатичния план 2025“[83] е градският транспорт да е с нулеви въглеродни емисии до 2025 г. В него се предвижда намаляване на N_2O с 60%. Като част от мерките за това намаляване през 2016 г. е 50% от автобусите са оборудвани с филтри за намаляване на замърсяването. Постепенно другите автобуси се подменят с такива замърсяващи по-малко. През 2018 г. се провежда серия от пробно въвеждане на 41 електрически автобуса, които впоследствие са въведени в редовна експлоатация.

Водните автобуси представляват важна част от градския транспорт на Копенхаген. До 2020 г. се предвижда да бъдат електрифицирани[84], като цените на билетите няма да бъдат променяни. Предвижда се новите водни таксита да бъдат по-големи и с повече прозорци. Те ще имат капацитет до 80 пътници, 8 велосипеда и 4 места за колички и ще се движат на всеки 30 минути.

Редуцирането на автомобилите се осъществява чрез редица дейности, изпълнявани от официалните власти. Пътната мрежа постепенно се променя така, че движението на автомобили се позволява само по главните улици. От 1990 г. е въведена зона за платено паркиране, като постепенно нейният

[83] The City of Copenhagen, Technical and Environmental Administration. CPH Climate Plan 2025.
[84] https://www.electrive.com/2018/06/28/copenhagen-to-switch-to-all-electric-harbour-buses/

територриален обхват се разширява от централните части на града към периферията. Зоната за платено паркиране е увеличена 3 пъти през 2010 г. и са въведени правила, чрез които се гарантира, че гражданите имат неограничен достъп (фиг. 7).

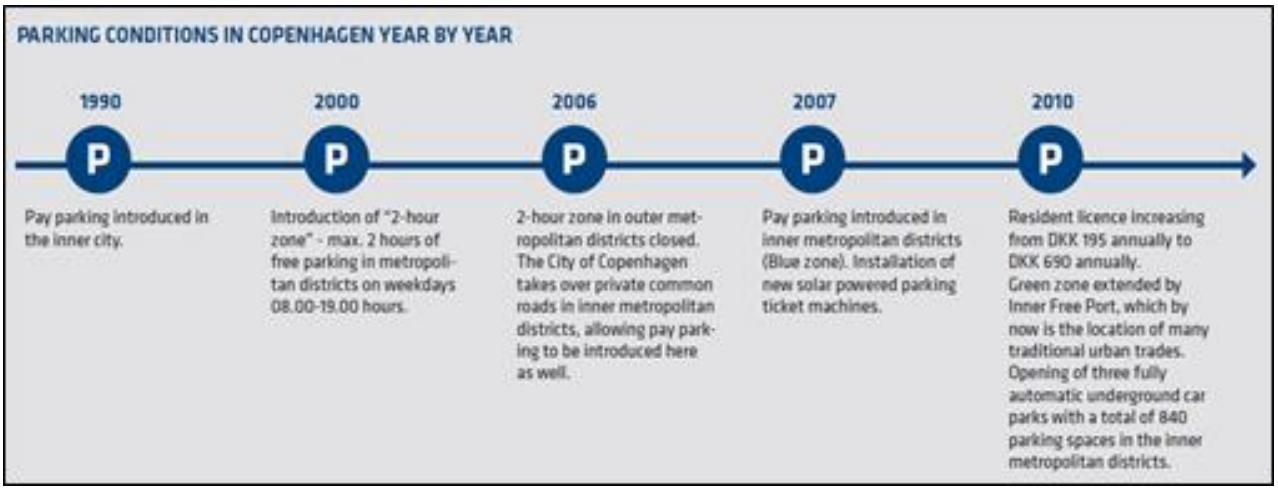

Фиг. 7. Промени в условията за паркиране в Копенхаген за периода 1990-2010 г.

Източник: Impact of Copenhagen's Parking Strategy.

Други алтернативи за намаляване на автомобилния трафик са свързани с насърчаването на споделените пътувания чрез запазване на места за паркиране на лица с предварителна регистрация.

Пешеходни улици и стимулиране на колоезденето като начин за придвижване в града

В продължение на много години Копенхаген насърчава все по-голям велосипеден трафик. Днешните мрежи от удобни велоалеи поддържат безопасна и ефективна алтернативна транзитна система. През 2008 г. 37% от

пътуванията от и до работното място се осъществяват с велосипед. Всеки ден жителите на Копенхаген изминават 1,4 млн. km (2016 г.) с велосипеди[85]. Градът разполага с повече от 359 km велосипедни алеи.

Използването на велосипеди датира от средата на XIX в., но с широкото разпространяване на автомобилите през 60-те и 70-те години на XX в. се взема решение за изграждането на по-добра среда за велосипедистите. През 1995 г. в града е стартирана една от първите в света програми за безплатно използване на велосипеди. Днес 52% жителите определят велосипеда като основно превозно средство, като съотношението на велосипеди към коли е 5:1[86].

Развитата велосипедна култура е резултат от многогодишни усилия за насърчаване на колоезденето. Постепенно то се превръща в съществена част от ежедневната активност на жителите на града. По този начин, повече от 50% от гражданите на Копенхаген карат велосипед всеки ден[87].

Усилията за редуциране на автомобилния трафик се осъществяват в продължение на няколко десетилетия, в които управлението на Копенхаген целенасочено преструктурира уличната мрежа, като намалява броя на автомобилните ленти и паркингите, за сметка на подобряване на условията за колоездене. Постепенно община Копенхаген насърчава използването на велосипеди като осигурява ефективна и безопасна система от велоалеи, отделени с бордюри от тротоарите и шосетата. Сигурността на велосипедистите се гарантира и от градските кръстовищата. Те имат велозебри и велосветофари, като дори се осигурява тяхното предимство, посредством по-ранното светване на зеления сигнал (6 секунди по-рано), спрямо този на автомобилите (Геел, 2016).

[85] City of Copenhagen, Technical and Environmental Administration Mobility. The Bicycle Account 2016.
[86] Пак там.
[87] Геел, Я. (2016). Градове за хората. София, Жанет-45.

Подобряването на условията за колоездене променят и разширяват велокултурата на различните граждани на града. Постепенно към нея се приобщават и децата, както и хора на всякаква възраст и от различни обществени групи – от обикновени граждани до управляващите, бизнесмените и членовете на кралското семейство. По този начин велосипедът се превръща в предпочитано превозно средство, което е по-бърз и по-евтин начин за придвижване в рамките на града, като едновременно с това не замърсява околната среда и има благоприятно влияние върху здравето на велосипедистите (фиг. 8). През 2016 г. жителите на Копенхаген притежават около 650 000 велосипеда, какъвто е броят им през 2014 г. (Bicycle Account. 2016). Броят на велосипедите превишава многократно местата за паркиране (54 000 места).

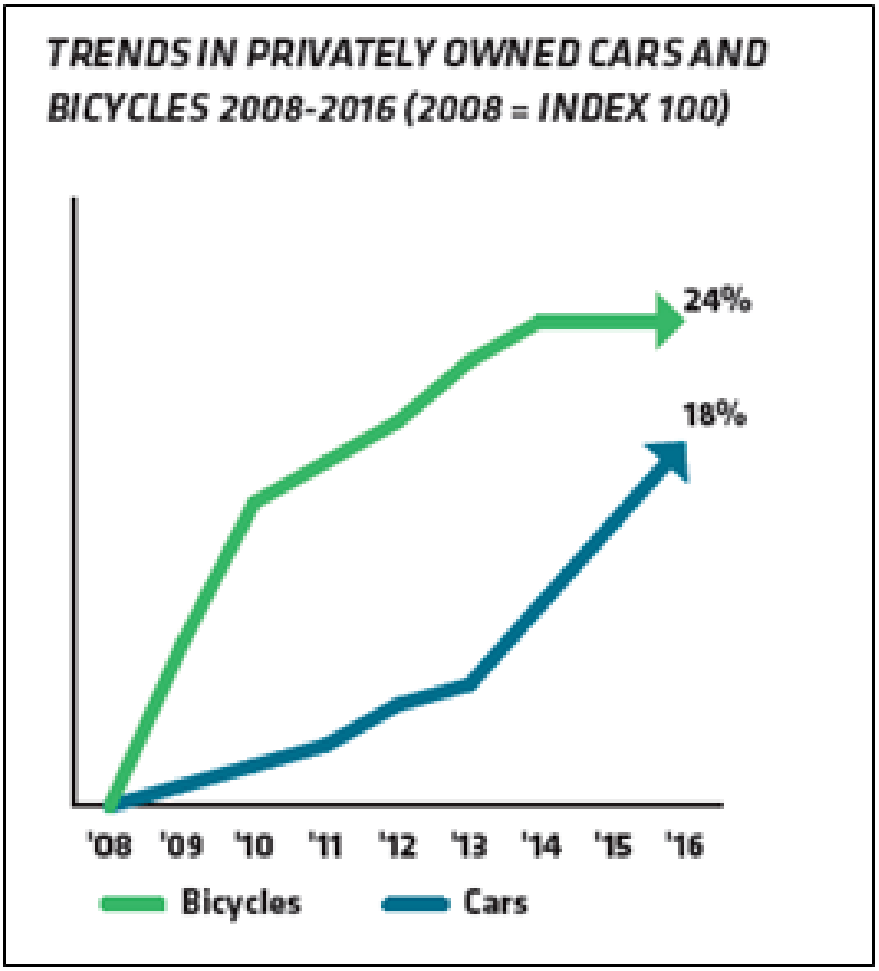

Фиг. 8. Тенденции в притежаването на автомобили и велосипеди за периода 2008-2016 г.

Източник: Bicycle Account 2016.

Копенхаген успешно развива и прилага стратегията за намаляване на автомобилния трафик чрез непрекъснатото увеличаване на пространството за придвижване пеша и на велосипедните маршрути и намаляване на броя на паркингите за автомобили в продължение на повече от 30 години. Тази стратегия допринася по два начина за постепенната промяна в градската среда. От една страна чрез прилагането на тези мерки и наблюдаването на преките резултата от жителите на града. От друга страна, промените се

извършват постепенно и не са мащабни. През периода 1962 – 1996 г., когато основната търговска улица "Strøget" е превърната в пешеходна, площта на пешеходните зони се увеличава с 600%.

„Пешеходната стратегия"[88], разработена от община Копенхаген, насърчава придвижването пеша в града. Тя е насочена не само към подобряване на трафика, но и към намаляване на въглеродните емисии, създаване на контакти и поддържане на здравословното състояние на жителите на града. Като част от провежданите политики за стимулиране на придвижването в града пеша през 2008 г. е подписана Международната пешеходна харта ("The International Charter for Walking"). Тя има следните приоритети:

- изграждане на пешеходна култура;
- създаване на пешеходни маршрути;
- превръщането на търговските улици и възловите транспортни точки, като автобусни спирки, в по-удобни за пешеходците.

Намаляване на местата за автомобилни паркинги

През 60-те години на XX в. Копенхаген започва да намалява автомобилните паркинги в градския център. Чрез изготвената политика, всяка година тяхната площ е намалявана с 2-3%. Това осигурява на транспортните алтернативи по-голяма приложимост и освобождава големи пространства за пешеходците и велосипедистите. Част от този процес е и намаляването на четирилентовите автомобилни пътища на двулентови. Тази мярка води до намаляване на автомобилния трафик, което превръща улиците

[88] The Municipality of Copenhagen, Technical and Environmental Administration. The Pedestrian strategy of Copenhagen, 2011.

в по-спокойни и удобни за придвижване от гражданите на Копенхаген. Друго положително следствие от провеждането на тази политика е увеличаването на зелените площи и растителността, което допринася за намаляване на шумовото замърсяване и увеличаване на интервенцията и на устойчивостта на интензивни валежи.

Устойчиво и ефективно управление на отпадъците

Копенхаген изхвърля по-малко от 2% от отпадъците си в сметища, за разлика от 1988 г. – 44%[89]. Почти 58% от отпадъците се рециклират, а други 40% се използват за отопление на града. Гражданското мнение е променено чрез информационни кампании. Днес 97% от жителите на града смятат, че техният отпадък може да се използва повторно. Така се създават и повече работни места, в сравнение с откритите сметища.

Създадена е система от градски пречиствателни станции, които улавят биогаза от отпадните води на домакинствата, филтрират го, за да премахнат амоняка и сулфидите. След това те смесват биогаза с въздух и природен газ и произвеждат т.нар. „градски газ“, като около 1/3 от използвания за готвене газ в Копенхаген е такъв[90].

[89]European Green Capital 2014. http://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/wp-content/uploads/2012/07/Copenhagen-Short-Leaflet_Web.pdf
[90] Sustainable water, climate and wastewater management in the great Copenhagen region. https://iwa-network.org/greater-copenhagen-water-utility-hofor-as/

Отоплителна система и използване на възобновяеми енергийни източници

Отоплителната система на гр. Копенхаген е създадена през 1984 г. Тя покрива територията на община Копенхаген и е една от най-големите в света, осигурявайки 97% от града с чисто, надеждно и достъпно отопление. Системата улавя отделящата се топлина при производството на електроенергия, която преди се е изхвърляла в морето. Тя свързва четири ТЕЦ и четири централи за изгаряне на отпадъци. В периода 1995-2005 г. въглеродните емисии са намалени, което е свързано с преструктурирането на отоплителната система и трансформирането на централите, използващи въглища към такива, които използват природен газ и биогорива (слама, пелети и др.). Към настоящия момент, 30% от енергията се произвежда от централи за изгаряне на отпадъци.

Целта на града е до 2025 г. да бъде първата въглеродно неутрална столица (Copenhagen Climate Plan 2025, 2012). В периода 2009-2012 г. той намалява въглеродните емисии, които отделя с 24% (фиг. 9).

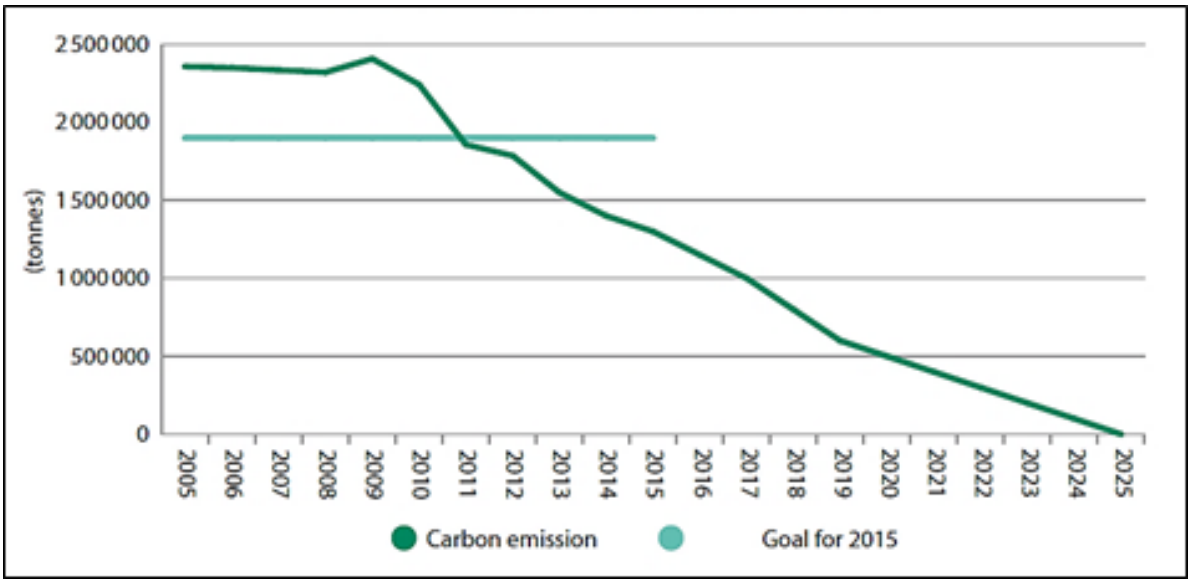

Фиг. 9. Въглеродни емисии, отделяни от Копенхаген в периода 2005-2015 г. и прогноза за периода 2015-2025 г.

Източник: Copenhagen 2025 Climate Plan

Инициативи, свързани с намаляването на въглеродните емисии са: подобряване на енергийната ефективност на административните сгради, трансформиране на комбинираните ТЕЦ към използване на биомаса и създаването на нови вятърни генератори и др. Целта е увеличаване до 50% (2016 г. – 31%) на производството на енергия от вятърните мощности до 2020 г. (фиг. 10).

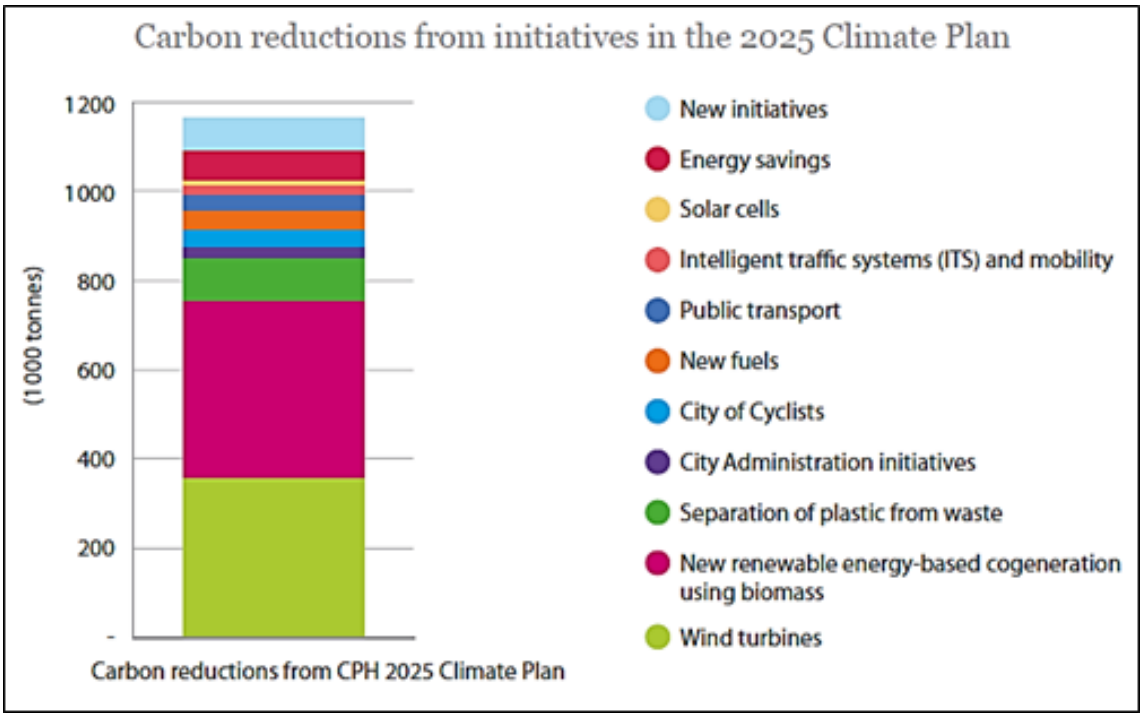

Фиг. 10. Дял на предвижданите инициативи за намаляване на въглеродните емисии.

Източник: Copenhagen 2025 Climate Plan.

Друг начин за намаляването на въглеродните емисии е изграждането на ветропаркове. През 2000 г. на 3,5 km северно от Копенхаген е построен вятърният парк “Middelgrunden” (фиг. 11). Той произвежда около 4 % от енергията в града. Паркът е колективна собственост, половината е собственост на общината, а другата половина - на 9000 инвеститори. По този начин се осигурява свързаност на населението с дейностите по постигане на плановете за преминаване към нулеви въглеродни емисии.

Фиг. 11. Вятърният парк Middelgrunden

Източник: Wikimedia Commons

Проблеми и перспективи на развитие

Копенхаген, както и всички големи градове се характеризира с определени проблеми, които влияят върху неговото развитие. Отделят се три главни предизвикателства, които влияят и ще са фокус на бъдещото градско развитие:

- опасността от наводнения,
- осигуряването на качествена питейна вода
- нарастването на броя на населението.

Един от най-важните проблеми, който влияе върху градското развитие, е свързан с адаптирането на Копенхаген, като крайбрежен град, към глобалните промени в климата. Опасността от наводнения е проблем, който причинява редица щети. Наводнението от 2 юли 2011 г. е най-голямото регистрирано в историята на града. След него се предприемат редица мерки,

свързани с минимизиране на риска от повторно мащабно наводнение. Част от предприетите дейности за намаляване на опасността са свързани с изграждането на множество тунели и отходни тръби в централен Копенхаген, които да насочват дъждовната вода към пристанището по време на интензивни валежи. Изградени са т.нар. „зелени коридори“, чиято функция е насочена към намаляване на високите температури в градската среда.

Друг важен проблем за града е нарастващата необходимост от вода за питейни и битови нужди. Градът се водоснабдява от грунтовите води, разположени в неговата периферия. Проблемът е свързан с недостига на водите за питейно-битови нужди поради две причини. От една страна е превишаването на използваните количества от водите ресурси, спрямо техните самовъзстановителни възможности, а от друга е нарастването на населението, което води и до непрекъснато увеличаване на потреблението. Прилагат се редица иновативни технологии и политики за защита на грунтовите води, като изплащане на субсидии на земеделските производители, за да не използват пестициди, които да замърсят водите.

Друг начин за решаване на проблема е свързан с намаляването на загубите на питейна вода. Това се осъществява чрез редица публични кампании, представящи проблема и различните възможност за ефективното използване на наличните водни ресурси.

Заключение

Увеличаващите се темпове на урбанизация, нарастващото население и пренаселеността в големите градове са процеси, изискващи нови инструменти и политика за управлението на урбанизираните територии. Част

от предизвикателствата, които се наблюдават са свързани със замърсяването на въздуха, непрекъснатото нарастване на плътността на застрояване, генерираните отпадъци, използването на енергия, адаптиране към климатичните изменения. Политиките за справянето с тези проблеми са неизбежни. Концепцията за „зелен град“ представлява инструмент, съчетаващ всички концептуални характеристики на градовете на бъдещето. Копенхаген е град, показващ на практика ефективното управление на градските компоненти. Градът със своите специфични характеристики – озеленени и екологични сгради, пътна мрежа, адаптирана към екологична превозни средства, велоалеи, редуциране на използваните автомобили, използваната енергия от възобновяеми енергийни източници, системите за устойчиво управление на отпадъците, са предпоставка за устойчивост и ефективност. Основното заключение е, че зелените (инфра) структури в Копенхаген са в състояние да гарантират бъдещата устойчивост на градовете в Европа.

Библиография

Геел, Ян. (2016). Градове за хората. София: Жанет 45.

Цветков, К. (2020). Геоурбанистична характеристика на избрани „зелени градове“ по света. Пространство – общество – икономика, Том 2. Атласи, ISBN 978-619-238-164-6

Цветков, К. (2016). Развитие на устойчив транспорт и транспортна система в София. Сборник от статии от втора научна и бизнес конференция „Устойчиво регионално развитие в България“, СУ „Св. Климент Охридски“, София, 88–98.

Нашето общо бъдеще. Доклад на Международната комисия за опазване на околната среда и за развитие (1989). Д-р Петър Берон, София, 355 с.

Atanasova, A. Naydenov, K. (2020).The Innovative Approaches for the Development of Smart Cities. In Smart Geography 100 Years of the Bulgarian Geographical Society, ed. S. Nedkov et al. Cham: Springer, ISBN 978–3–030–28190–8.

Atanasova, A. (2020). The green city: new opportunity for planning and developing cites, 20th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2020, vol:20, issue:6.1, 2020, pages: 655-662, ISSN (online):1314-2704, ISBN:978-619-7603-12-5, doi:10.5593/sgem2020/6.1/s27.085

Bredsdorff P, Boertmann, M, Draiby R, Lyager P, Nyvig A, Rasmussen D & Teisen F (1947). Skitseforslag til Egnsplan for Storkøbenhavn. Teknisk kontor for udvalget til planlægning af Københavnsegnen.

Brilhante, O., Klaas, J. (2018). Green City Concept and a Method to Measure Green City Performance over Time Applied to Fifty Cities Globally: Influence of GDP, Population Size and Energy Efficiency. Sustainability 10, no. 6: 2031.

Chaushev, V., Tsvetkov, K. (2011). Optimization Model for the Project of the Third Metrodiameter in Sofia, According to its Maximum Social–Economic Efficiency. Proceedings of the 6-th international conference "Global Changes and Regional Development", Sofia University "St. Kliment Ohridski" 16–17 April 2010. Sofia: University press, ISBN 978–954–07–3200–8, 244–249.

Dantzig,G. B. (1973). Compact City: Plan for a Liveable Urban Environment, ISBN-13 978-0716707943.

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Green City Program Methodology; European Bank for Reconstruction and Development: London, UK, 2016.

Gaál, B., B. Horváth. (2017). System Approach for Strategic Planning in Transport. Acta Technica Jaurinensis 10 (1):13 DOI: 10.14513/actatechjaur.v10.n1.410

Ivanov, M. (2019). Socio-economic and political problems in building and managing alternative and sustainable cities of the future, 19th SGEM International Multidisciplinary Scientific GeoConference EXPO Proceedings, DOI: 10.5593/sgem2019/6.2/S27.068

Ivanov, M. (2020). Problems with smart urban planning in Bulgaria, 6th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE GEOBALCANICA 2020, DOI: 10.18509/GBP.2020.92

Green cities – fit for life (2016). European Green Capital Secretariat.

Kennedy, C., S. Pincetl. P. Bunje. (2011). The study of urban metabolism and its applications to urban planning and design, Environmental Pollution.

Meadows, D., Donella H, Dennis L., Randers, J. (1972). The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. New York, Universe Books,. ISBN 0876631650.

Pearce, D. Markandya, A., E. Barbier. (1989). Blueprint for a Green Economy. New York: Earthscan.

https://www.dst.dk/en
https://ec.europa.eu/eurostat
https://international.kk.dk/
https://international.kk.dk/artikel/technical-and-environmental-administration
https://urbandevelopmentcph.kk.dk/artikel/cph-2025-climate-plan
https://wwf.panda.org/?229197/Copenhagen-climate-plan

Образователна структура на населението в България за периода 2001-2011 г. – обща характеристика и регионални диспропорции

Милен Великов, Софийски университет

Educational Structure of Bulgarian Population in the 2001 – 2011 Period – General Characteristics and Regional Disparities

Milen Velikov, Sofia University

Abstract: The article examines the dynamics in the educational level in Bulgaria for the 2001-2011 period. The data used are from the last two official censuses of the population, conducted by the National Statistical Institute, in 2001 and 2011. Historical, descriptive, comparative, and statistical methods are used in order to study the educational structure and its dynamics. Different educational indicators in regional aspect are compared in order to describe the regional disparities in the country. The conclusions based on the geographical analysis can summarize that there are significant differences in the level of education of the population in Northern and Southern Bulgaria.

Keywords: Education, Educational Structure, Regional Disparities

Увод

Образованието е сфера, която създава и разпространява знание, в която се изгражда и функционира човешки капитал. В условията на пазарна икономика неговото състояние и развитие придобиват ключово значение за социално-икономическото развитие и конкурентоспособността на българската икономика.

Според Ганева-Симеонова (2005) човешкият капитал представлява съвкупността от знания и умения на населението в дадена икономика. Той е отправна точка както за изграждане на т нар. *„икономика на знанието“,* така и ключов елемент за постигането на икономически растеж. Едни от най-често

използваните измерители на човешкия капитал са свързани с образователните характеристики на работната сила. Например, среден брой години на образование на човек от населението, дял на неграмотното население, образователна структура на работната сила, коефициенти на записване в различните образователни нива, трудови възнаграждения по нива на образование и други.

Актуалността на темата се обуславя от необходимостта да се изследват териториалните различия в количествените и качествени характеристики на образователната структура на населението. Нивото на образованост влияе пряко върху производствената и териториална структура на стопанството, количеството и качеството на работната сила, пазара на труда и др. Настоящето изследване разкрива завършената степен на образование при различните групи от населението и пространствените му диспропорции. Целта на статията е да се разкрие образователна структура на населението в България за периода 2001-2011 г. и да се анализират общите и регионални тенденции в нейното развитие. От образователното ниво на хората до голяма степен зависи трудовото участие на населението в националната икономика.

Използваните данни са от последните две официални преброявания на населението и жилищния фонд, проведени от Националния статистически институт – през 2001 и 2011 г. В статията са използвани както общнонаучни, така и чисто географски методи –исторически, описателен, сравнителен, статистически. Приложен е и методът на анализ и синтез, чрез който са анализирани основните компоненти на изследваната проблематика.

Предизвикателства пред образованието в България

Според Николов (2013), днешната образователна реалност у нас е изключително сложна и уникална по своя характер на проявление. В тази реалност повече от десетилетие съжителстват несъвместими образователни „феномени“, които обективно не могат да битуват в едно и също пространство и време.

Първият феномен е прието да се нарича „*необхванати в първи клас*“. Терминът включва в себе си всички деца, които не са посещавали никога училище, т.е. никога не са прекрачвали училищния праг. Статистическите

данни са показателни за този образователен и регионален проблем. Като пример за съотношение може да се посочи община Шумен, където по данни за учебната 2011/2012 г. 845 деца е трябвало да постъпят в първи клас, от тях 10,1% (85) не са заели местата си в класните стаи (Николов, 2013). Идентично е положението в областите Добрич (10,2%), Разград (10,9%), Търговище (10,2%). На практика тези данни означават, че едно на всеки 10 деца завинаги остава без образование и ще разчита в бъдеще само на знанията и уменията, които ще получи от семейството и най-близкия си приятелски кръг. Този проблем има и географски измерения – над 80% от необхванатите деца в първи клас са с ромски произход. Извеждайки от подобна статистика на преден план, ревностно се декларира пред обществото, че образованието не е основна ценност в ценностната система на ромите. Подобен мотив не е за пренебрегване, тъй като процесът няма да се осъществи по осъзната необходимост за задоволяване на индивидуални потребности на децата и перспектива за достойна професионална реализация. Обществото не бива да допуска чисто социални проблеми, срещащи се при всички в мултиетническата структура на населението, да приемат етнически облик. От години се говори за „ромска неграмотност" като нарицателно за илитерат, което по същество означава и етнизация на проблема. Говори се вече за „ромска подкласа" и „ромска бедност" (Николов, 2013). Политиките следва да се пренасочат от частични решения на социалните проблеми „на етническата общност" към повишаване на социалния статус на отделните личности. Стратификацията на етносите може да се преодолее чрез промени на индивидуалните статуси в социалната структура.

Вторият процес, който Николов (2013) описва е „*отпаднали от училище лица"* и има още по-големи мащаби. Терминът засяга всички деца в училищна възраст, които са посещавали училище, но по различни причини (социално-икономически, семейни, личностни, образователни и др.) не успяват да завършат задължителната по закон образователна степен. С оглед настоящата неграмотност в България, бъдещето е още по-тревожно.

Цели и приоритети на съвременното образование

Съвременното образование е ориентирано към формирането на личност, способна за активен и ефективен живот в многокултурна среда, със силно развито чувство за уважение и разбиране на различните етнически култури. То решава редица задачи:

- Задълбочено и всестранно овладяване на националната култура, което е най-важното условие за интеграция на другите култури;
- Формиране на представа за многообразието на етнически култури, възпитание за толерантно отношение към националните и културни различия – условие за личностна реализация в политехническа среда;
- Приобщаване към основите на световната култура, към особеностите на процеса на глобализация, към принципите на мирно съвместно съществуване, взаимозависимост и взаимопомощ на народите и етносите.

Образованието като целенасочена социализация на младите хора е най-прекият път за формиране и закрепване на социалните ценности. Училището е център на образованието за толерантност, то е място, където толерантността се осъществява и където тя се преподава (Иванов, 2005). Според Пенкова и Вълков (2018) в концептуалното виждане за ефективността на училищното образование се открояват два момента:

1) Тя е компонент на общата ефективност на образователната система и се обвързва със степента на постигане целите на образователната политика.
2) Оценката на ефективността трябва да включва и качеството на образованието.

В научната литература липсва еднозначно разбиране за качество на училищното образование. Доминират два подхода:

(а) дескриптивен, при който качеството се разглежда през призмата на основни свойства и характеристики на образованието;

(б) нормативен, който стъпва на определен стандарт (критерий) и спрямо него се определя качеството на образование.

В резултат на това се очертават като основни критерии при оценката на качеството на училищното образование: степен на достигане на образователните стандарти, постигнати социални ефекти (learning-outcomes approach), удовлетвореност на потребителите (общо или от определена общност). Образователната практика в България е съобразена с общия подход към оценката на качеството. В Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищно възпитание и подготовка (2006-2015 г.) качественото образование се определя като „*непрекъснато надграждане на знания и умения с оглед максимално развитие на потенциала на всяко дете и възможност за пълноценна социална реализация*“.

Според Стоянова (2012) високото качество на професионалното образование и обучение е важно условие за усъвършенстване на притежаваните и за постигане на нови умения. Това от своя страна дава необходимата адекватност за една пазарна икономика, която налага постоянна промяна на подготовката на работната сила при покриването на икономическите критерии към нея. Преструктурирането на различни сектори и отрасли на българската икономика са необходимата и достатъчна предпоставка за създаване на образование, което да се детерминира от съдържанието на професионалните дейности за различните браншове. Сегашната професионална подготовка у нас не отговаря напълно на изискванията, произтичащи от пазарната икономика. Необходима е промяна в учебната документация, която да съответства на европейските образователни стандарти. Това от своя страна води до необходимостта от промени и регламентиране на съдържателната част на професионалното образование и обучение и до създаването на необходимите условия за качествена подготовка на работната сила.

Според Господинов (2016) резултатите от PISA[91] 2012 г. в доклада на Световната банка показва, че в българската образователна система съществуват големи неравенства. Резултатът на учениците, които живеят в градски условия е с 90 т. по-висок (или повече от две години училищно обучение) в сравнение с този на учениците от селските райони. Неравенство съществува и при учениците от етническите малцинства: учениците, които

[91] Отчитането на различията в социално-икономическата среда на учениците в изследванията по Програмата PISA на ОИСР се извършва с помощта на т.нар. индекс на социалния, икономическия и културния статус, който включва индикатори като образование и професия на родителите на учениците, майчин език, образователни и културни ресурси в дома (книги, компютри, произведения на изкуството, образователен софтуер, интернет връзка и др.), благосъстояние на семейството и др. Счита се, че по-силната връзка между този индекс и постиженията на учениците показват по-голямо влияние на семейните и социално икономическите условия върху тях.

говорят български език имат по-високи резултати, (които се равняват на 3 г. и повече училищно обучение по четене и 2 г. по математика и природни науки) отколкото учениците, които не общуват у дома си на български език. По отношение на влиянието на факторите на социално-икономическата среда данните от PISA 2015 г. отново показват, че те имат силно влияние върху образователните резултати на учениците в България. Учениците с по-висок социално-икономически статус постигат значително по-високи резултати и обратно. Основните различия в системата на нашето средно образование са в посока на различията голям – малък град и град – село. Учениците, учещи в големи градове като София, Пловдив, Бургас, Варна имат по-високи резултати в сравнение с останалите областни центрове и това е видно от резултатите по области на матурите по български език и литература и изпитите след завършване на VII клас през 2016 г. При малките населени места социално-икономическите характеристики на външната училищна среда, както и на семейната среда са по-неблагоприятни. Има основания да се предположи, че материалната база на училищата в тях не е толкова добра, както на училищата в големите градове. Това се дължи на обстоятелството, че общините в големите градове разполагат с несравнимо по-големи финансови възможности, отколкото в малките градове, а както е добре известно почти всички училища у нас са общинска собственост. Проблемът със селските училища е значително по-сложен по няколко причини. В сравнение с градските училища те се намират в много по-неблагоприятна социално-икономическа среда. В селските райони доходите на населението са ниски, безработицата висока, в образователната структура на населението е висок относителният дял на хората с основно и по-ниско образование. В сравнение с останалите училища материалната база на селските училища е в повечето случаи най-зле поддържана. Съществуват проблеми и с осигуряването на учители, понеже повечето от тях пътуват от близките градове. Установените при двете изследвания различия в учебните постижения на учениците, изразяващи се в рамките на две или дори три учебни години са твърде големи и обезпокоителни и те заслужават завишено внимание и търсенето на възможности за тяхното ограничаване, а там където това е възможно и отстраняване.

Христов (2011) обобщава и проблемите на висшето образование в България. Според него „на входа” на кое да е висше българско учебно заведение започват „дефектите” на висшето ни образование. Според него проблемите са много и комплексни. Според Иванова (2008), ефективността на висшите учебни заведения зависи от повишаване качеството на образованието, разширяване на достъпа до образование, осигуряване на възможности за придобиване на повече от една квалификация, развитие на

умения за учене през целия живот. Това е свързано с институционална обезпеченост на учебните заведения, както и адекватно осигуряване на материални, технологични, финансови и човешки ресурси. Основните насоки, залегнали в проекта на Стратегията за висше образование, представена през март 2007 г. пред ректорите на висшите училища, са масовизацията на висшето образование, продължаващо през целия живот обучение и обвързаността на висшите училища с пазара на труда.

Според Зарева и кол. (2014) България като страна – членка на ЕС, и участничка в Болонския процес[92] декларира, че ще следва общоевропейските стратегически насоки и ще се стреми да реализира поставените цели (като си определя по-скромни – например, достигане на 36 % дял на населението на възраст 30 – 34 години с висше образование). Въпреки тези намерения българското висше образование е изправено пред сериозни предизвикателства, в т.ч. във финансов, кадрови, материален, качествен, нормативен и т.н. аспект. Липсата на стратегия за неговото развитие под-сказва, че то все още не е приоритет на българската държавна политика.

Според Господинова (2019) динамично развиващата се бизнес среда и появата на качествено нови технологии и концепции налагат нуждата от промени, за да могат висшите учебни заведения да се адаптират бързо и ефективно към новите условия. Като основни проблеми и предизвикателства пред висшето образование в България се открояват: незадоволителното държавно финансиране, липсата на връзка с бизнеса, слабото развитие на научната дейност, ниската мотивация у студенти и преподаватели, неблагоприятните демографски тенденции. Растежът на знанието означава насърчаване на образованието, иновациите и дигиталното общество. За целите на устойчивия растеж трябва да се стимулира развитието на по-енергийно ефективна и по-конкурентна икономика. Приобщаването означава растежът да бъде постигнат от всички заедно, като се увеличи участието в пазара на труда, наблегне се на квалификацията и на борбата с бедността.

Отново Господинова (2017) обобщава, че България е изправена пред необходимостта да оптимизира дейността си по отношение на образованието, както и да изгради политика, гарантираща по-висока резултатност на

[92] Всяка втора година отговорните за висшето образование министри на 47-те държави, участнички в Болонския процес, се събират, за да оценят напредъка и да определят насоки за бъдещи действия. След Болонската среща периодични срещи са провеждани в Прага (2001), Берлин (2003), Берген (2005), Лондон (2007), Льовен (2009), Будапеща и Виена (2010) и Букурещ (2012).

предназначените за сектора държавни разходи. По показателя инвестиции в образование, изчислени като дял на средствата за висше образование в БВП България е на едно от последните места в ЕС. В действителност не само в национален, но и в световен мащаб разходите за образование се финансират предимно от държавния бюджет, като няма държава, която да финансира образованието с дял по-малък от 69% от общите разходи за образование, като в някои страни като Белгия, Естония, Малта, Норвегия, Швеция и Финландия делът на публичното финансиране достига и над 95%. За периода 2000-2013 г. публичните разходи за образование в България приемат стойности между 85-87,5%, което отрежда и сравнително постоянен дял на частните разходи в диапазона 13-15%. По този показател България се доближава до регистрираните в ЕС средни стойности на дела на частните разходи за образование, който е 13,8%. Въпреки заеманият значителен дял от общите разходи, публичните разходи за образование в България са незначителна част от БВП на страната, между 4-5% за разглеждания период.

Според Димитракиев и Жечев (2010) успехът на висшето образование все повече започва да бъде зависим от интелектуалния капитал на академичния състав и неговия потенциал да се развива и оцелява в една динамична среда. В зависимост от равнището на професионалната ориентираност на преподавания материал, висшето образование до голяма степен допринася за бъдещия успех на организациите, в които дипломиралите се студенти ще работят. В последните години акцентът върху университета като инкубатор за професионални знания се подчертава все по-често, но този фактор все още не играе основополагаща роля при разглеждането на всяко висше учебно училище като място за получаване на знания. Основното предизвикателство стоящо пред университетите в България е как да бъдат посрещнати нуждите на бизнеса. Преподаваният материал не трябва да остава само в учебните зали, а напротив – трябва да бъде превръщан в способ за постигане на целите на социума.

Според Гергова (2018) българското висше образование се изправя пред някои по-значими предизвикателства, свързани със създаване на европейски и световен пазар на образователните услуги, в който да се масовизира висшето образование. Политиката на Европейския съюз (ЕС) и в частност на България в областта на висшето образование има следните приоритетни направления: повишаване качеството и ефективността на образованието и

обучението; възприемане на подхода за учене през целия живот; насърчаване на творчеството и иновациите на образование и обучение. Изискванията на ЕС за хармонизация и колинеарност на подходите и практиката с другите европейски страни, очакванията на пазара на труда, демографският срив, конкуренцията в областта на висшето образование, наложиха прилагане на пазарния механизъм в образованието. През последните години в сферата на висшето образование се очертаха няколко основни проблема, свързани с демографската криза, ранното напускане на училище, деформираната структура по области на образованието, потребност от балансиране на субсидирания прием на студенти и недостатъчното финансиране от държавата, което се отразява на снижаването на качеството на обучение във висшите училища. Всичко това намира отражение, както върху образователния пазар, така и върху трудовия пазар в България.

Според Долчинков (2014) ролята на висшите учебни заведения (ВУЗ) по места варира. В световен мащаб общностите все повече се интересуват от приноса на иновациите и образованата работна ръка и естествено университетите са от съществено значение в това отношение. Тези учебни заведения са първоизточникът на най-съществените преимущества на икономиката на знанието: високообразовани хора и нови идеи. Едно от най-атрактивните качества на университетите е, че за разлика от повечето други икономически партньори те са неподвижни – те задължително участват в развитието на своя регион в дългосрочен план. Университетите ангажират местната общност и спомагат за нейното развитие в много различни посоки. Дори и да останем стриктно в икономическата сфера на тяхното въздействие, тези други влияния върху общността са също много значими. Но ако ролята на университетите се категоризира по вид на приноса, 4 категории излизат на преден план:

- ВУЗ-овете играят основна роля в развитието на местния човешки капитал на ниво бакалавър, магистър, доктор, по средата на професионалната кариера или като висш кадър;
- Увеличава се количеството написано знание чрез научни публикации, патенти и прототипи на електронни и материални изделия;
- Увеличаване на способността за научно и технологично решаване на проблеми.Това включва различни форми на подпомагане в създаването

и развитието на предприятия, базирани на нови технологии, идеи и дисциплини;
- Осигуряване на публично пространство за отворен диалог за насоките на индустриално развитие, пазарни и технологични възможности, като включва срещи и конференции, форуми, конкурси за бизнес планове и др.

Най-важният извод който можем да направим е, че ролята на университетите в създаването на иновации зависи от сценария, по който се развива местната индустрия.

Образователна структура на населението в България

Според данни от последното национално преброяване на населението и жилищния през 2011 г., образователната структура на населението на 7 и повече навършени години значително се подобрява, следвайки ясна тенденция на увеличаване броя и дела на населението с висше и средно образование при същевременно намаляване на броя на хората с основно и по-ниско образование (табл. 1). Към 1.02.2011 г. делът на лицата с висше образование е 19.6% от общия брой на населението на страната, което означава, че все пети е висшист (НСИ, 2011). В сравнение с преброяването от 2001 г. относителния дял на висшистите се увеличава с 5.5%. Лицата завършили средно образование, към момента на преброяването са 43.4%, като за последните десет години увеличението е с 5.5%. Въпреки, че тенденцията на увеличение се наблюдава през всички периоди на преброявания на населението, най-значително е подобрението на образователната структура през последните 20 години с рязкото повишаване на образованието сред младите хора. Значително се увеличава и делът на населението със завършено средно образование. От 2,7% през 1934 г. на 43.4% през 2011 – увеличение 16 пъти. Същевременно значително намалява делът на лицата с начално и по-ниско образование от 87,5% през 1934 г. до 13.9% през 2011 г. За първи път при преброяването през 2011 г. е включена категорията *„никога непосещавали училище“.* Тревожен е фактът, че броят на

тези лица е 81 000 д. (1,2% от населението) на 7 и повече навършени години никога не са се включвали в образователната система.

Съотношението между завършено високо (висше и средно) и ниско (основно и по-ниско) образование е важен показател за промените в образователната структура на населението. През 2011 г. почти 2/3 от населението е с висока степен на завършено образование. Образованието на мъжете като цяло е малко по-високо от това на жените поради по-големия относителен дял на мъжете със средно и по-високо образование – 63.6% срещу 62.4%. За сметка на това обаче жените завършват значително по-често висше образование от мъжете, като към момента на преброяването с висше образование са 791 800 жени (22.3%), а мъжете висшисти са 556 900 (16.7%). Наблюдават се съществени различия в образователната структура на населението по етническа принадлежност. Докато при самоопределилите се като българи на 7 и повече навършени години 70% са с високо образование (22.8% с висше и 47.5% със средно), то при турската етническа група с високо образование е едва 1/3 от населението (4.1% с висше и 25.9% със средно). Данните за образователната структура на ромската етническа група показват, че едва трима на 1000 души са със завършено висше образование (0.3%), а един на всеки 10 души никога не е посещавал училище (9.4%).

Табл. 1. „Население на 7 и повече навършени години по степен на завършено образование и по години на преброяването“

Източник: Том 1 Население, Книга 2 Демографски и социални характеристики. НСИ

***X** - непоказано*

Год.	Общо	Висше	Средно	Основно	Начално	Незавършено начално	Неграмотни	Дете	Никога непосетили у-ще	Непоказано
Брой души										
2001	7 467 839	1 050 534	2 826 821	2 049 443	933 329	433 049	132 888	20 513	**x**	21 262
2011	6 891 177	1 348 650	2 990 424	1 591 424	536 686	328 803	**x**	14 303	80 963	**x**
Структура в %										
2001	100	14.1	37.9	27.4	12.5	5.8	1.8	0.3	**x**	0.3
2011	100	19.6	43.4	23.1	7.8	4.8	**x**	0.2	1.2	**x**

Период	Причина	(брой)		
		I - IV клас	V - VIII клас	IX - XIII клас
2006/2007 г.	Продължително боледуване	103	62	90
	Преместили се, за които няма потвърждение (до 16 г. възраст)	634	935	424
	Нежелание	1478	3430	3407
	Семейни причини	3736	5287	4533
	Заминали в чужбина	1837	1801	915
	Други причини	34	42	97
2011/2012 г.	Продължително боледуване	51	41	44
	Преместили се, за които няма потвърждение (до 16 г. възраст)	288	397	176
	Нежелание	324	1018	1641
	Семейни причини	2630	3169	3162
	Заминали в чужбина	2362	2093	910
	Други причини	23	31	45

Образователна структура на населението в България и обекти на образователната инфраструктура – географски различия

Значителни са и различията в образователната структура по местоживеене – почти ¾ от жителите в градовете (71.6%) са със завършено най-малко средно образование, докато за жителите на селата този относителен дял е едва 40.3%. Това различие се дължи както на значително по-високата степен на остаряване на населението в селата, така и на процесите на вътрешна миграция, при които младите хора с по-високо образование се стремят към преселване в градовете, където възможностите за личностна и професионална изява са по-големи. Относителният дял на висшистите в селата е едва 5.8% от населението на 7 и повече навършени години. Друг тревожен факт, свързан с образователната структура на населението в селата е свързан с относителния дял на населението, никога не посещавало училище – 2.2%, което е почти три пъти по-високо от това в градовете – 0.8%. В регионален аспект най-образовани са жителите на област София (столица), където всеки трети (36.8%) е с висше образование. Този дял е и почти два пъти по-висок от средния за страната. Следват областите Варна и Пловдив, където относителния дял на висшистите е съответно 23.7% и 19.4%. С най-неблагоприятна образователна структура по отношение на дела на лицата с висше образование са областите Кърджали (10.3%), Търговище (11.5%) и Разград (11.6%) – (табл. 2).

Табл. 2. „Завършили висше образование по образователно-квалификационна степен, пол, статистически зони, статистически райони и области“

	(брой)											
	2011 г.											
	Общо			Професионален бакалавър			Бакалавър			Магистър		
	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
Общо за страната	**63405**	**24630**	**38775**	**7555**	**2823**	**4732**	**31907**	**12764**	**19143**	**23943**	**9043**	**14900**
Северна и Югоизточна България	**23515**	**9016**	**14499**	**1393**	**604**	**789**	**12477**	**4887**	**7590**	**9645**	**3525**	**6120**
Северозападен	**602**	**136**	**466**	**239**	**87**	**152**	**162**	**9**	**153**	**201**	**40**	**161**

Видин	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Враца	47	5	42	47	5	42	-	-	-	-	-	-
Ловеч	113	68	45	113	68	45	-	-	-	-	-	-
Монтана	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Плевен	442	63	379	79	14	65	162	9	153	201	40	161
Северен централен	**9884**	**3924**	**5960**	**114**	**37**	**77**	**4802**	**2026**	**2776**	**4968**	**1861**	**3107**
Велико Търново	7182	2424	4758	114	37	77	3077	1135	1942	3991	1252	2739
Габрово	880	454	426	-	-	-	637	288	349	243	166	77
Разград	56	9	47	-	-	-	56	9	47	-	-	-
Русе	1713	1022	691	-	-	-	989	580	409	724	442	282
Силистра	53	15	38	-	-	-	43	14	29	10	1	9
Североизточен	**9368**	**3631**	**5737**	**589**	**237**	**352**	**5556**	**2217**	**3339**	**3223**	**1177**	**2046**
Варна	7449	2991	4458	261	105	156	4406	1825	2581	2782	1061	1721
Добрич	328	132	196	328	132	196	-	-	-	-	-	-
Търговище	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумен	1591	508	1083	-	-	-	1150	392	758	441	116	325
Югоизточен	**3661**	**1325**	**2336**	**451**	**243**	**208**	**1957**	**635**	**1322**	**1253**	**447**	**806**
Бургас	2220	735	1485	197	83	114	1274	417	857	749	235	514
Сливен	201	154	47	49	33	16	94	81	13	58	40	18
Стара Загора	1103	341	762	68	32	36	589	137	452	446	172	274
Ямбол	137	95	42	137	95	42	-	-	-	-	-	-
Югозападна и Южна централна България	**39890**	**15614**	**24276**	**6162**	**2219**	**3943**	**19430**	**7877**	**11553**	**14298**	**5518**	**8780**
Югозападен	**27881**	**11546**	**16335**	**1245**	**568**	**677**	**15244**	**6373**	**8871**	**11392**	**4605**	**6787**
Благоевград	3076	1006	2070	215	115	100	1835	586	1249	1026	305	721
Кюстендил	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Перник	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
София (област)	1284	380	904	-	-	-	986	300	686	298	80	218
София (столица)	23521	10160	13361	1030	453	577	12423	5487	6936	10068	4220	5848
Южен централен	**12009**	**4068**	**7941**	**4917**	**1651**	**3266**	**4186**	**1504**	**2682**	**2906**	**913**	**1993**
Кърджали	149	49	100	-	-	-	149	49	100	-	-	-
Пазарджик	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пловдив	11361	3852	7509	4891	1629	3262	3606	1319	2287	2864	904	1960
Смолян	499	167	332	26	22	4	431	136	295	42	9	33
Хасково	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Източник: Том 1 Население, Книга 2 Демографски и социални характеристики. НСИ

Друг ключов важен показател, свързан с образованието, е грамотността (умението да се чете и пише) на населението. Тя определя в голяма степен възможностите за реализация на пазара на труда. В началото на XX в. неграмотните в България са преобладаващо мнозинство, като над три четвърти (76.1%) от населението са били неграмотни. По преброяването през 2011 г. относителният дял на неграмотните лица е сведен до 1.7% от населението на 9 и повече навършени години, или един на 60 души е неграмотен (табл. 3). Жените са с доста по-висок относителен дял на неграмотните (2.0%) в сравнение с мъжете (1.3%). По-висок е относителният дял на неграмотните сред възрастните хора (над 60 години), които са вече извън трудова възраст.

Табл. 3. „Грамотност на населението към 1.02.2011 г. на 9 и повече навършени години по области“

Области	Общо - бр.			Грамотни - бр.			Неграмотни - бр.			Относителен дял на неграмотните лица от населението на 9 и повече навършени години - %		
	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени
Общо	**6766337**	**3278862**	**3487475**	**6653559**	**3236359**	**3417200**	**112778**	**42503**	**70275**	**1.7**	**1.3**	**2.0**
Благоевград	295907	144390	151517	292102	142910	149192	3805	1480	2325	1.3	1.0	1.5
Бургас	377534	184004	193530	369600	180754	188846	7934	3250	4684	2.1	1.8	2.4
Варна	432485	210676	221809	426009	208133	217876	6476	2543	3933	1.5	1.2	1.8
Велико Търново	240488	115646	124842	238319	114827	123492	2169	819	1350	0.9	0.7	1.1
Видин	93982	45672	48310	92757	45074	47683	1225	598	627	1.3	1.3	1.3
Враца	172439	84798	87641	170220	83842	86378	2219	956	1263	1.3	1.1	1.4
Габрово	114648	55140	59508	113962	54851	59111	686	289	397	0.6	0.5	0.7
Добрич	173892	85122	88770	169254	83502	85752	4638	1620	3018	2.7	1.9	3.4
Кърджали	139855	69427	70428	132556	67383	65173	7299	2044	5255	5.2	2.9	7.5
Кюстендил	127317	62034	65283	125933	61443	64490	1384	591	793	1.1	1.0	1.2
Ловеч	130504	63742	66762	128441	62918	65523	2063	824	1239	1.6	1.3	1.9
Монтана	137090	67232	69858	135350	66511	68839	1740	721	1019	1.3	1.1	1.5
Пазарджик	251717	123425	128292	245093	120717	124376	6624	2708	3916	2.6	2.2	3.1
Перник	124345	60663	63682	123689	60379	63310	656	284	372	0.5	0.5	0.6
Плевен	248945	122005	126940	245046	120380	124666	3899	1625	2274	1.6	1.3	1.8
Пловдив	626810	300912	325898	614729	296383	318346	12081	4529	7552	1.9	1.5	2.3
Разград	115095	56165	58930	112470	55400	57070	2625	765	1860	2.3	1.4	3.2
Русе	218106	105696	112410	216341	105055	111286	1765	641	1124	0.8	0.6	1.0
Силистра	110048	54390	55658	105845	53090	52755	4203	1300	2903	3.8	2.4	5.2
Сливен	176612	85989	90623	166503	82014	84489	10109	3975	6134	5.7	4.6	6.8
Смолян	113191	54945	58246	111503	54500	57003	1688	445	1243	1.5	0.8	2.1
София	227895	111688	116207	224963	110492	114471	2932	1196	1736	1.3	1.1	1.5
София (столица)	1188355	562409	625946	1184133	560505	623628	4222	1904	2318	0.4	0.3	0.4
Стара Загора	305781	148473	157308	299078	145769	153309	6703	2704	3999	2.2	1.8	2.5
Търговище	110684	54195	56489	108601	53564	55037	2083	631	1452	1.9	1.2	2.6
Хасково	226720	110389	116331	221939	108811	113128	4781	1578	3203	2.1	1.4	2.8
Шумен	165349	80549	84800	162198	79413	82785	3151	1136	2015	1.9	1.4	2.4
Ямбол	120543	59086	61457	116925	57739	59186	3618	1347	2271	3.0	2.3	3.7

Източник: Том 1 Население, Книга 2 Демографски и социални характеристики. НСИ

С повишаване на образователното равнище на лицата се увеличава и коефициентът на заетост. Тя е изключително висока сред лицата с висше

образование – 69.2%. От завършилите средно образование – 52.2% са заети, а от тези с основно образование – 19.3%. Тази тенденция е характерна както за мъжете, така и за жените. Съществуват известни различия при заетите по степен на образование между заетите в градовете и тези в селата. С най-висока заетост се характеризират лицата с висше образование, като в градовете коефициентът на заетост на тези лица е с 15.7% по-висок от този в селата. И в селата, и в градовете с най-нисък коефициент на заетост са лицата с начално и по-ниско образование. През последните години се наблюдава промяна в заетостта на населението по икономически дейности. В националната икономика най-висок е относителния дял на заетите лица на 15-64 навършени години в „Преработващата промишленост“ (19.7%), в „Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети“ (18.6%), в „Държавно управление“ (7.7%) и в „Строителство“ (6.9%).

Освен географски различия в образователната структура на населението, съществуват и пространствени диспропорции в образователната инфраструктура (табл. 4 и табл. 6).

Табл. 4. Детски градини по статистически райони

	брой	
	2001/2002 г.	2011/2012 г.
Общо за страната	**3242**	**2112**
Северна и Югоизточна България	**1966**	**1226**
Северозападен	488	303
Северен централен	454	263
Североизточен	514	345
Югоизточен	510	315
Югозападна и Южна централна България	**1276**	**886**
Югозападен	590	437
Южен централен	686	449

Източник: НСИ

Броят на обучаваните деца в детски градини непрекъснато намалява (табл. 5).

Табл. 5. Деца в детските градини по пол и по статистически зони и статистически райони

	брой								
	2000/2001 г.			2005/2006 г.			2011/2012 г.		
	Общо	*Мъже*	*Жени*	*Общо*	*Мъже*	*Жени*	*Общо*	*Мъже*	*Жени*
Общо за страната	**200449**	**103507**	**96942**	**206243**	**106299**	**99944**	**227971**	**117804**	**110167**
Северна и Югоизточна България	**108666**	**56048**	**52618**	**101403**	**52100**	**49303**	**117891**	**60810**	**57081**
Северозападен	26216	13581	12635	13453	6902	6551	25535	13140	12395
Северен централен	25061	12858	12203	28541	14765	13776	25135	13059	12076
Североизточен	27215	13981	13234	37656	19319	18337	31959	16399	15560
Югоизточен	30174	15628	14546	21753	11114	10639	35262	18212	17050
Югозападна и Южна централна България	**91783**	**47459**	**44324**	**104840**	**54199**	**50641**	**110080**	**56994**	**53086**
Югозападен	52498	27109	25389	55505	28766	26739	65313	33786	31527
Южен централен	39285	20350	18935	49335	25433	23902	44767	23208	21559

Източник: НСИ

Броят на общообразователните училища през 2001 е 2812, а през 2011 г. намалява на 2069. За същия период специалните училища намаляват от 136 до 75, а на професионалните от 506 на 499.

Табл. 6. Брой училища по статистически райони

УЧИЛИЩА ПО ВИД	**(брой)**	
	2001/2002 г.	**2011/2012 г.**
Общообразователни училища	**2812**	**2069**
Начални	368	155
Основни	1829	1365
Прогимназии	22	10
Гимназии	160	139
Средни общообразователни	433	400
Обединени	x	x
Специални училища	**136**	**75**
Оздравителни	23	13
За деца с умствена изостаналост	76	48

Възпитателни училища интернати (ВУИ)	8	4
Социално-педагогически интернати	20	4
За деца с увреден слух	4	4
За деца с нарушено зрение	2	2
Логопедични	3	-
Професионални училища	**506**	**499**
Училища по изкуствата	18	22
Спортни училища[3]	x	22
Професионални гимназии[4]	470	414
Професионални колежи	15	36
Професионални училища[5]	3	5

Източник: НСИ

В резултат на демографката криза в страната, броят на учащите също бележи спад през последните години (табл. 7). Техният брой за учебната 2011/2012 г. е 613 234 като е намалял спрямо 2001/2002 г. с 28,2 %, когато общия брой е бил е 855 149.

Табл. 7. Учащи в общообразователни и специални училища по групи класове, статистически зони и статистически райони

	Брой								
	2001/2002 г.			**2005/2006 г.**			**2011/2012 г.**		
	I - IV клас	V - VIII клас	IX - XIII клас	I - IV клас	V - VIII клас	IX - XIII клас	I - IV клас	V - VIII клас	IX - XIII клас
	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо	Общо
Общо за страната	**349616**	**356514**	**149019**	**273045**	**293468**	**170907**	**252372**	**219372**	**141490**
Северна и Югоизточна България	**193092**	**190624**	**69998**	**148073**	**159567**	**81112**	**133786**	**117959**	**68363**
Северозападен	45869	46124	15928	34162	38336	18645	29613	27230	15939
Северен централен	42179	43446	15002	31611	35626	17150	27746	24496	14388
Североизточен	49255	47833	18317	38350	41441	22057	34922	30979	18444
Югоизточен	55789	53221	20751	43950	44164	23260	41505	35254	19592

Югозападна и Южна централна България	**156524**	**165890**	**79021**	**124972**	**133901**	**89795**	**118586**	**101413**	**73127**
Югозападен	83314	90172	50657	68549	72079	57244	67408	56340	45746
Южен централен	73210	75718	28364	56423	61822	32551	51178	45073	27381

Източник: НСИ

Завършилите средно образование в професионалните училища също бележат голям спад за разглеждания период (табл. 8). Техният брой за 2001 г. общо за страната е 43466 като е намалял до 30430 през 2011 г. (или с 30 % спад).

Табл. 8. Завършили средно образование в професионалните училища по статистически зони и статистически райони

	Брой							
	2001 г.				**2011 г.**			
	Общо	Професионални гимназии (III степен професионална квалификация)[93]	Професионални гимназии и училища (II степен професионална квалификация)[94]	Училища по изкуствата (III степен професионална квалификация)	**Общо**	Професионални гимназии (III степен професионална квалификация)[2]	Професионални гимназии и училища (II степен професионална квалификация)[3]	Училища по изкуствата (III степен професионална квалификация)
Общо за страната	**43466**	**27201**	**15595**	**670**	**30430**	**21324**	**8288**	**818**
Северна и Югоизточна България	**23457**	14658	8480	319	**16723**	11542	4805	376
Северозападен	**5513**	3349	2088	76	**3967**	2530	1364	73
Североизточен	**5248**	3145	2061	42	**3996**	2411	1523	62
Югоизточен	**6698**	4410	2184	104	**4608**	3561	877	170

[93] До 2002/2003 учебна година вкл. техникуми.
[94] До 2002/2003 учебна година вкл. СПТУ.

Югозападна и Южна централна България	**20009**	12543	7115	351	**13707**	9782	3483	442
Югозападен	**10747**	7023	3513	211	**7557**	5427	1853	277
Южен централен	**9262**	5520	3602	140	**6150**	4355	1630	165

Източник: НСИ

Висшите учебни заведения по региони са показани на табл. 9. За разлика от другите обекти на образователната инфраструктура тук броят им бележи ръст и към 2011/12 г. са общо 45. В Северна и Югоизточна България има 15 университета и специализирани висши училища и 1 колеж. В Югозападна и Южна Централна България университетите и специализираните висши училища са двойно повече – 30, а колежите – 7 на брой. Това показва географската диспропорция между Северна и Южна България по отношение на обектите за придобиване на висше образование.

Табл. 9. „Висши училища по вид, статистически зони, статистически райони и области“

		(брой)	
		2008/2009 г.	2011/2012 г.
Университети и специализирани висши училища	**Общо за страната**	**43**	**45**
	Северна и Югоизточна България	**15**	**15**
	Северозападен	1	1
	Северен централен	5	5
	Североизточен	6	6
	Югоизточен	3	3
	Югозападна и Южна централна България	**28**	**30**
	Югозападен	23	24
	Южен централен	5	6

Колежи	**Общо за страната**	**10**	**8**
	Северна и Югоизточна България	**2**	**1**
	Северозападен	-	-
	Северен централен	-	-
	Североизточен	1	1
	Югоизточен	1	-
	Югозападна и Южна централна България	**8**	**7**
	Югозападен	5	5
	Южен централен	3	2

Източник: НСИ

Заключение

На базата на направеното изследване, може да се обобщи, че демографската ситуация в България се отразява негативно на обектите образователната инфраструктура. Намаляват обектите на образователната инфраструктура в по-голямата част от страната. В същото време намаляващият брой ученици, все по-големият дял на отпадащи ученици и делът на групата „никога непосещавали училище“ крие големи опасности за бъдещото социално-икономическо развитие на България. В допълнение към това, важен проблем, който можем да откроим е свързан със силната етнизираност на част от общините в България (особено в селските райони), което крие рискове за българската икономика в бъдеще. Въпреки тези негативни констатации в сферата на средното и основно образование, в резултат на големия брой висши училища, относителният дял на лицата с висше образование се увеличава. За периода между последните две преброявания (2001 – 2011 г.) генерално се отчита подобряване на образователната структура на населението. От това логично трябва да следва икономическа стабилизация, повишаване на жизнения стандарт на населението и подобрени условия на пазара на труда.

Въз основа на направената географска характеристика на образователната структура на населението може да се обобщи, че са налице значителни географски диспропорции в степента на образованост на населението. Статистическите райони и областите в Северна България отстъпват на тези в Южна България по степен на образованост. По-високо образователно равнище е характерно за областите с добре развита образователна инфраструктура, а по-ниска образованост е характерна за по-малките административни единици, периферията на страната и териториите с по-висок дял на лицата от етническа група различна от българската. Това налага индивидуален (регионален) подход при разработването на целенасочени политики в областта на образованието в страната.

Литература

Ганева-Симеонова, Р. (2005). Образование и работна сила в България в периода 1944-2004 г. Education and Labour Force in Bulgaria: 1944 – 2004, Conference Proceedings, Conference on Medium-Term Economic Assessment, Sofia Edition, Agency for Economic Analysis and Forecasts, DOI: 10.13140/RG.2.1.1798.3522

Гергова, Н (2018). Анализ на състоянието на пазара за висше образование и мерки за повишаване качеството на образователната услуга - В: Механика.Транспорт.Комуникации, Висше транспортно училище „Тодор Каблешков“ Катедра „Икономика и счетоводство в транспорта”, 2018

Господинова, С (2017). Значение на висшето образование за производителността на труда в България - В: Икономически и социални алтернативи, брой 3, 2017 / Gospodinowa, S (2017) - Role of Higher Education to Increase Productivity in Bulgaria

Господинова, С (2019).Макроикономическа среда за развитието на висшето образование и науката в България в периода 2002-2016 година - В:Икономически и социални алтернативи, брой 1, 2019 / Gospodinowa, S

(2019). Macroeconomic Conditions and Indicators for the Development of Higher Education and Science in Bulgaria

Димитракиев, Д; Жечев, В (2010). Висшите училища в България и обществото на знанието - В: Научни трудове на Русенския университет - 2010, том 49, серия 5.1

Долчинков, Р (2014). Образованието и иновациите в основата на конкурентната икономика или /мястото на университетите в създаването на иновации и конкурентноспособност/ - В:Компютърни науки и комуникации", Том 3, № 4 (2014), БСУ, Бургас / Dolchinkov, R (2014). Education and innovation in the basis of the competitive economy or /the place of universities in creating of innovation and competitiveness/

Зарева, И; Матев, М; Кирилова, А (2014). Висшето образование и науката в България - икономически, социални и джендър измерения - АИ "Проф.Марин Дринов", София/ Irena Zareva, Matthew Matev, Alla Kirova (2014). Higher education and science in Bulgaria.Economic, social and gender dimensions - Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2014

Иванов, И (2005). Образование и толерантност - В: сборник "Образование и толерантност". УИ "Епископ Константин Преславски", Шумен.

Иванова, М (2008). Висшето образование в България и управлението на човешките ресурси - перспективи и предизвикателства в контекста на Европейския съюз - В:Дискусионни материали, Икономически институт на БАН

Николов, Н (2013). Образователна толерантност и обществено примирение към децата на България - В:научни трудове на Русенския университет - 2013, том 52, серия 6.2

Пенкова, Е; Вълков. А (2018). Емпирични доказателства към ефективността на училищното образование в България - В: Икономически и социални алтернативи, брой 3.

Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 Население, Книга 2 – Демографски и социални характеристики, НСИ, София, 2012

Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 Население, Книга 3 - Икономически характеристики на населението, НСИ, София, 2012

Стоянова, К (2012). Поглед върху професионалното образование и обучение в България (строителен сектор) - В: Годишник на Минно-Геоложкия университет" Св. Иван Рилски, Том 55, Св.IV, Хуманитарни и стопански науки 2012 г. / Stoyanova, K (2012). Look on vocation education and training in Bulgaria (construction sector) - Annual of The University of Minning and Geology "St.Ivan Rilski", Vol.55 Part IV, Humanitarion sciences and Economics, 2012

Христов, И. (2011). За някои проблеми и решения в българското образование - В - Висшето образование в България и стратегия „Европа 2020”, Осма международна научно – практическа конференция „Преподаване, учене и качество във висшето образование – 2011”, 20 години Международно Висше Бизнес Училище, София, 2011 / Hristov, I (2011) On some problems and decisions in bulgarian education, "Higher education in Bulgaria and the europe 2020 strategy", International Business School Botevgrad, Sofia, 2011

МАЛКА БИБЛИОТЕКА / SMALL LIBRARY

Критичен рационализъм

Critical Rationalism

(Гл. 4. Критичен рационализъм от книгата на Х. Х. Блотефогел[95] „Въведение в теорията на науката: Концепции на науката и тяхното значение за географията", Дуйсбург, 1997)[96]

Схващането на науката за „критичния рационализъм" води началото си в значителна степен от емигриралия в Англия в началото на 30-те години на XX век австрийски философ Карл Раймунд Попър (Karl Raimund POPPER, 1902-1994). Попър разработва своята методологична програма в контроверс както с позитивизма и херменевтиката, така и преди всичко с марксизма. При това той се свързва в значителна степен със схващанията на по-новия позитивизъм и логическия емпиризъм (R. CARNAP, C. G. HEMPEL, P. OPPENHEIM) за логиката на придобиване на научно познание, така че понякога „критичният рационализъм" бива характеризиран също като късен позитивизъм или неопозитивизъм.

[95] Hans Heinrich Blotevogel. Einführung in die Wissenschaftstheorie: Konzepte der Wissenschaft und ihre Bedeutung für die Geographie, Geographisches Institut, Duisburg, Diskussionspapier 1/1997

[96] Настоящото въведение е разработено на първо място за преподавателски цели в курсовете по География във ВУЗ (в Германия – бел.ред.). То се базира в значителна степен на приведения в края списък учебници и не претендира нито за пълнота, нито за обхватно, отговарящо на състоянието на изследванията представяне. На много места, поради дидактични съображения, съзнателно са направени симплификации. Освен представянето на основните знания за най-важните научно-теоретични позиции, се поставя целта, да се направят способни студентите към самостоятелно критично конфронтиране с различни концепции на науката. В последната и предпоследната глава се представят на дискусия няколко разсъждения за по-нататъшното развитие на географията.

Трудовете на К. Попър се характеризират със забележително добра четимост на базата на извънредно ясния език и ред на мислите, така че те могат да се препоръчат и за начинаещи. В Германия, наред със самия К. Попър, методологичната програма на критичния рационализъм се застъпва преди всичко от Ханс Алберт – например, в контроверс с представителите на „критичната теория" бива доразвит в известния „дебат за позитивизма" ('Positivismusstreit')[97].

Основните тези могат да се обобщят (силно опростено) така:

(1) В науките ние имаме работа винаги само с предположения, с хипотези, никога с абсолютни истини. Хипотезите и теориите са повече или по-малко добре потвърдени (по-точно: при проверки за фалшификация повече или по-малко добре потвърдени) твърдения за закони за действителността. Те все пак остават временни, относителни истини. Изискването за абсолютна истина е ненаучно; то принадлежи в сферата на политическата идеология (напр. марксизма) или към личната убеденост във вяра (религия).

(2) Централният основен принцип на всяка наука е критиката. Всяко твърдение, всяка хипотеза, всяка теория са постоянно изложени на критика и с това могат да бъдат поставени под въпрос; най-малкото трябва винаги да съществува възможност за критика. Това става по две причини: Първо, за да се разработват по-добри хипотези и теории, и второ, за да се проследяват и премахнат възможните идеологични съдържания.

[97] Вж ADORNO u.a. (1972).

Този критицизъм (в традицията на Просвещението на Р. Декарт и И. Кант) се обръща срещу всякакви идеологии, срещу непроучени идейни традиции, срещу онтологични разглеждания на същността и срещу „моделния платонизъм" ('Modellplatonismus'), т.е. срещу формирания на теории, които на базата на своята отдалеченост от емпириката избягват критична емпирична проверка или (напр. чрез клаузи *'ceteris paribus'*[98]) се имунизират срещу такава проверка.

(3) Решаващият критерий за проверка е емпиричната фалшификация (*empirische Falsifikation)*. За разлика от позитивизма, който разглежда верификацията и фалшификацията (Falsifikation) като равностойни възможности на емпирична проверка на хипотези, Попър се аргументира, че верификацията по логични причини е недостатъчна (проблем с индукцията) и води до некритично потвърждаване на хипотези и теории. За обосноваването Попър указва на логическата асиметрия на проверката на хипотези (*logische Asymmetrie der Hypothesenprüfung):* все още многото верификации не могат да докажат валидността на едно твърдение за закон; обратно, достатъчна е само една единствена фалшификация, за да се отхвърли тя.

За илюстрация на този проблем ще разгледаме (постоянно цитираното в литературата като стандартен пример) твърдение за закон: 'Всички лебеди са бели'. Дори когато постоянно срещаме само бели лебеди, тази верификация все още не е рационално убеждаваща емпирична проверка на

[98] Ceteris paribus (или caeteris paribus, произн. „цѐтерис пàрибус") е често използван в процесите анализ и синтез латински израз, означаващ „при допускане, че всички други условия, освен (по-рано) посочените, остават непроменени (идентични)" (кратката формулировка е „при равни други условия"). Този израз се използва като указание, че дадена промяна има точно определено следствие, ако другите фактори, също влияещи върху следствието, останат непроменени (константни). Или, казано с други думи, изменят се само изследваните явления и взаимовръзки, а всички останали явления и взаимовръзки се приемат за неизменни.

хипотезата; обратно, достатъчно е доказателството за един единствен черен лебед, за да го отхвърлим, т.е. да го фалшифицираме.

(4) Заменянето на една хипотеза, респ. теория с по-добра става чрез рационални решения на учените на базата на по-добрата способност за съпротива или потвърждаване на хипотези и теории спрямо опитите за емпирично фалшифициране. Извъннаучни аспекти (индивидуални предпочитания и убеждения, мода, икономически и политически взаимозависимости и т.н.) не трябва да имат влияние върху решението за приемане, респ. отхвърляне на хипотези и теории (принцип на рационализма).

(5) В основата на всички науки лежи една и съща логика на придобиването на научни познания чрез критично фалшифициране проверката на хипотези и формиране на теории (теза на епистемологичната хомогенност на всички науки).

С това природните, духовните и обществените науки също основно не се различават, а само по степен. Особено от нормалния тип формиращите закони „номологични" науки може да се отдели една група на „историческите науки" с това, че интересът на познание тук не се насочва към проверката на всички неща (при единични странични условия, които между другото не ни интересуват по-отблизо, а към обяснението на единични (исторически) факти с помощта на закони и теории, които често са сравнително тривиални и от своя страна са само от вторичен интерес)[99]. Това

[99] За комплементарното, но същевременно логично консистентно отношение на номологично и историческо обяснение вж LÜBBE 1973.

различаване на два типа науки ще продължим по-долу по-подробно да дискутираме поради неговото значение за позицията на географията.

(6) Във въпроса за научните ценностни оценки, критичният рационализъм застъпва, подобно на позитивизма, принципа на методичната ценностна свобода (*methodischen Wertfreiheit,* вж глава 2), т.е. изискването, че научната взаимовръзка на обосноваването (проверка на хипотези и т.н.) може да бъде определяно изключително от обективни рационални критерии.

Все пак К. Попър и Х. Алберт признават, че всяка научна дейност предполага нормативни решения за общите основи на науката, особено за методологичната ориентация и за ролята на науката в обществото. Така К. Попър никога не е крил, че неговата методологична програма в никакъв случай не е обществено-политически неутрална, а кореспондира с нормативния модел на либералното „отворено общество" ('offene Gesellschaft').

За географията програмата на критичния рационализъм е важна в троен аспект:

Първо, критичният рационализъм отговаря на модерния прогресивен научно-теоретичен *common sense* в обширни сфери на днешните природни и обществени науки. Като по-нататъшно развитие на позитивизма той предлага една широко възприемана и диференцирано обоснована методологична програма, с която можаха да се идентифицират далече най-голямата част от физикогеографите, но и не малко хуманни географи.

Второ, тезата на епистемологичната хомогенност е особено интересна за географията, защото тя обещава да преодолее или най-малкото да релативира дуализма на физическа география и география на човека. В тази

точка има паралел с позитивизма и значителна разлика спрямо херменевтика и критична теория.

Трето, накрая подялбата от Попър на (а) номологични, и (б) исторически науки е непосредствено важно за географията и тук по-специално за Регионалната география. Затова тази точка трябва да се дискутира тук малко по-подробно.

Неednозначно съществува паралел между тази подялба на Попър и на вече в глава 3 накратко засегнатата типизация на науките от В. Винделбанд и Х. Рикерт, които различават номологични и идиографични науки. Следният цитат на философа Хайнрих Рикерт показва добре тогавашната линия на аргументация, която не е останала без въздействие върху географията:

„Там където трябва да бъде обхванатa действителността в нейната индивидуалност и особеност, там просто е логично против смисъла, тя да бъде привеждана под общи понятия или да се съставят закони на историческото, които както знаем, са необходими като законите общи понятия… не е повече или по-малко трудно, да се намерят закони на историята, а че понятието за „исторически закон" съдържа и *contradictio in adjecto,* т.е. историческата наука и науката за законите се изключват понятийно взаимно."[100]

По подобен начин също философът Вилхелм Винделбанд (Wilhelm WINDELBAND, 1848-1915) различава „номотетични" ('nomothetische', търсещи закон) природни науки и „идиографични" ('idiographische', индивидуализиращи) културологични науки, "които търсят да схванат

[100] H. RICKERT (1902).

отделния факт". Под влиянието на историзма, културологичните науки в значителна степен бяха конципирани като исторически науки (напр. германистиката като историческо езикознание и литературознание), а културната география – като историко-генетично културно-ландшафтно изследване.

Наистина К. Попър се привързва към тази подялба, но той подчертава, че двата типа науки се занимават с описанието и обяснението на факти и че и обяснението показвало същата логическа основна структура. Разликата се състои в това, че номологичните науки (физика, икономика, социология и т.н.) целят съставянето на емпирично плодотворни закони (*Gesetzen),* т.е. такива, които сравнително добре са удържали на проверките за фалшификация. Единичните странични условия, при които се субсумират подлежащите на обяснение феномени, са общо второстепенни и неинтересни. Историческите науки, обратно, наистина също се обръщат към закони, но те най-често са сравнително тривиални (често взети от психологията и социологията); тях въобще не или само второстепенно ги е грижа за съставянето на закони (и теории), а първостепенно за индивидуалните исторически странични условия, при които важат законите.

От тези разсъждения К. Попър прави обширното (нормативно?) заключение, че въобще нямало специфични исторически закони и че историческата наука въобще не се нуждаела от тях[101].

[101] К. Попър се аргументира, че историческото развитие не е прогнозируемо и историческите закони на развитието са логически невъзможни. Опитите за съставяне на закони на историческото развитие, като особено историческия материализъм на К. Маркс, Попър характеризира като „историцистки" ('historizistisch') и ненаучни. Вж POPPER (1965).

Тъй като в географията (най-малкото в Регионалната география), също както в историографията става въпрос за единични пространствено-времеви факти, се нуждаем, съобразно Попър, за тяхното обяснение наистина също от закони, но това не са истински „географски закони" (geographische Gesetze), а по правило са взети от съседните науки[102]. Интересът на познание в (регионалната) география затова не се насочва към съставянето на пространствено-времево универсално валидни закони (и теории), а към индивидуални, преди всичко пространствено дефинирани странични условия в рамките на между другото на универсално валидния обяснителен модел по HEMPEL-OPPENHEIM.

Разбира се и критичният рационализъм не е останал без критика, при което поради тясното родство с позитивизма, отчасти се привеждат същите критични точки, каквито бяха дадени вече в глава 2.

(1) Критичният рационализъм разглежда (както позитивизмът) в значителна степен логическата структура (*logische Struktur)* на придобиването на научно познание, но изважда систематично от скоби много по-важните обществени и психологични взаимовръзки. Следователно, анализира се само взаимовръзката на обосноваването, но не взаимовръзките на възникването и използването на науката. Незадоволително е, когато Попър отговаря на важния въпрос откъде един учен взема своите хипотези, това било лична работа и теоретикът на науката не ги интересувало (тъй като той се разбирал само като логик на науката (Wissenschafts*logiker*). Между

[102] Все пак аналогията между историография и география е само отчасти поносима, тъй като аргументът на Попър, че каузалните социални прогнози са логически невъзможни, защото развитието на знанието не би могло да се предскаже, се отнася само за димензията време и не може да се пренесе върху пространството. С възможността за истинско „формиране на пространствена теория" Попър, според автора, не се е занимавал експлицитно.

другото, от критиците се указва на това, че и решението на учения за наличните алтернативни хипотези на обяснени и конкуриращи се теории имплицира оценки на стойности (Wert-urteile).

(2) Емпиричните изследвания показаха, че заменянето на една теория от по-добра, не е прост процес на рационално решение (на базата на по-доброто потвърждаване спрямо опитите за фалшифициране), а по-скоро наподобява смяна на убеждения във вяра на учените. Доста идеалистична представа е да приемаме, че един учен също без страдание и целенасочено заменя една хипотеза, респ. теория, с по-добра, ако емпиричната проверка показва, че данните не съвпадат с теоретичните допускания. Проблем има още в това, че по правило липсват обективни критерии за качество, за да решим дали една теория е фалшифицирана или не.

Но и ако учените не са доволни от обяснителната сила на една разпространена теория, те избират съобразно опита си множество (съзнателни или несъзнателни) стратегии, за да спасят своята хипотеза, респ. теория: Те интерпретират своите данни, за да релативират и разпространят, те изместват емпиричните резултати и т.н. Действително това по правило не са емпиричните констатации, които докарват една стара теория до падане, а едва появата на нова теория, която може по-добре да обясни емпиричните данни и която същевременно измества остарялата стара теория в дарвинистична конкуренция.

Г. Хард (G. HARD, 1993) много онагледяващо анализира тази ситуация с два практически примера и при това изразява предположението, че в географията на базата на нейната все още мощна емпирична традиция все още силно се подценява ролята на теориите за процеса на научно познание,

защото в действителност те са не само средство за обяснение на емпирично обхванатa действителност, но и дават първи „смисъл” на емпиричните данни.

Ако продължим да разсъждаваме върху този аргумент, стигаме все пак до максимално проблематично заключение (което се акцентира от модерния конструктивизъм и на което по-късно отново ще се върнем): Ако значението на емпириката не е дадено *a priori*, а зависи от теорията, как може тогава емпириката да служи и като независима инстанция за проверка на теорията? Този проблем се характеризира също като „херменевтичен кръг” ('hermeneutischen Zirkel') на придобиването на научни познания.

К. Попър следва това разсъждение още една крачка по-нататък, при което той характеризира теориите в една онагледяваща метафора като „фар”, който трябва да бъде насочен към „тъмната” неизследвана действителност. С това той иска да каже, че действителността не може непосредствено да се възприеме, а само чрез рефлектиращата светлина на собствения теоретичен прожектор. Все пак в тази метафора представянето е неадекватно, боравенето с този прожектор изглежда като технически процес, в който един прожектор просто може да бъде сменен с друг, по-добър, ако силата на светене на стария повече не е достатъчна.

Действително, подмяната на прожектора, т.е. смяната на една стара теория с нова, по-добра теория, е максимално сложен процес, който има не само научно-логическа страна (с която изключително се занимава критичният рационализъм), но и същевременно е социален процес: Ако една нова, по-убедителна теория измества една стара, тогава „конвертира” и общността от учени.

Североамериканският историк на науката Томас Кун (Thomas KUHN, 1962/67) показа, че научният прогрес не се състои нито от един прост кумулативен процес на натрупване на знания (безструктурен емпиризъм), нито от последователност от рационални решения за наличните теории (критичен рационализъм), а от непрекъсната последователност от парадигми, т.е. от сравнително стабилни модели, които се формират в научната общност (*scientific community)* чрез система от общи основни убеждения, възгледи за проблемите, методологични правила и стандарти. Смяната на парадигмата (KUHN: *'научна революция'*) не е рационално решение между две конкуриращи се теории, както идеализиращо постулира Попър, а внезапна „смяна на формата", при което същото внезапно се вижда „с други очи", респ. „в друга светлина" (именно на друг прожектор). Тази смяна е в значителна степен извъннаучно обусловена, напр. от промени на научната взаимовръзка на използването, на базата на реномето на една успешна научна „школа" и т.н.

(3) Освен „историзирането" от Т. Кун, норвежкият социолог Йохан Галтунг (Johan GALTUNG, 1983) прави интересен опит за „рационализиране на теорията на науката". В по-скоро есеистична форма той проектира една „културна география" в научен стил на мислене, при което той отделя (без да изключва други): (а) „саксонски", (б) „тевтонски"', (в) „галски", както и (г) „японски" научен стил.

Например, саксонският дискурсен стил се характеризирал с либерални, игрови дебати, докато тевтонският и галският дискурсен стил наподобявали по-скоро дарвинистична борба за позиции; обратно, японският дискурсен стил е стилизиран в йерархично-групово солидарни структури. Също по отношение на формите на научно описание, както и на формиране на теории

могат ясно да се различат тези научни стилове. Според схващането на Й. Галтунг, тези разлики са в зависимост от действащите зад тях космологични традиции (представи за структурата на действителността), от обществените структури и от организацията на научното дирене. Наистина имало знаци за глобално хомогенизиране, но многообразието ще продължало да съществува:

„Под повърхността тези стилове ще продължават да живеят: Тевтонците ще продължават да бъдат заблуждавани, когато галите станат твърде лирични, когато те напр. заменят една дума с друга със същото значение, за да постигнат стилистично разнообразие или звучно въздействие; и галите ще продължат да бъдат отегчавани от тевтонската педантичност. Двете страни обаче ще търсят перспективи и форми на познание, които трябва да внесат известен ред в безпорядъчния саксонски ландшафт на упоритите факти; и саксонските представители ще продължават да са безпокойни щом тевтонците и галите се издигнат в обширната вселена и оставят само тънка следа от данни зад себе си. Някои от тях ще научат от другите, какво те самите не владеят, но като цяло добродетелността на единия ще остане бреме за другия. Очевидно действат сили, които са по-силни от учебниците по методология с техните изисквания за универсална валидност. И това е само така добре: би било ужасно, ако всичко което предприема човешкият интелект, да трябва да се ръководи от един и същ интелектуален стил" (GALTUNG 1983, S. 336f.).

(4) Също оспорва се поделянето на два типа науки „номологични" и „исторични" (*'nomologisch'* и *'historisch').* Също както традиционното типизиране на номотетични и идиографични науки било изкуствено и основно не дескриптивно, а недопустимо нормативно, тъй като то не отговаряло на практиката на научна работа.

Например, ако геологията би трябвало да бъде по Попър par excellence „историческа наука”, защото повечето от нейните обекти на изследване са времево и пространствено единични. Но и ако иначе се приемат методологичните принципи на критичния рационализъм (и по-специално дедуктивният модел на обяснение по HEMPEL-OPPENHEIM), геологията би била бедна, ако не разполага със собствени теории. Действително геологията може между другото да укаже на теорията за тектониката на плочите като теория на пространствено-времевите процеси на развитие на континентите. Тази теория се базира на закони на физиката, подобно на теориите на икономическата география, базиращи се на закони на икономиката и психологията. Това обаче не изключва, че и науките с първостепенно идиографични интереси на познание разработват свои теории.

Превод от немски: Петър Стоянов

Подходи на критичния рационализъм

Approaches of Critical Rationalism

(гл. 2.3.2.3.2. Подходи на критичния рационализъм от книгата на П. Стоянов „Немската „организация на пространството", С., 2009, изд. Атласи, 440 с.)

Критичният рационализъм се появява през XX в, като има за предшественици идейните разсъждения за емпириката още от древността (Платон, Аристотел), а през XVII в. в Западна Европа т.нар. *„континентален" рационализъм* (Декарт, Спиноза, Лайбниц). В Англия като негово противотечение се появява английският емпиризъм (Бъркли, Хюм). Радикалната проява на емпиризма завършва през XX век с установяване на научно-теоретичната позиция на логическия позитивизъм (носен от т.нар. Виенски кръг в периода 1925-1940 г. от група учени от различни сфери, обединени около философа М. Шлик). В него критерият за „истина" (особено за научни твърдения) е опитът. Като директен отговор на логическия позитивизъм К. Попър развива т.нар. критичен рационализъм. Това идейно течение свързва в разбирането си за науката теорията (схващана като система от научно обосновани твърдения) с емпириката. Познанията от опита поемат функцията да проверят подходите на обяснение (теориите). Целта на характерния за критичния рационализъм процес на изследване е да се приведат потвърдените хипотези в теории (системи от хипотези) за да се обясни реалността. Емпиричното изследване в тази връзка в никакъв случай

не е без теория. Теориите стоят в началото и в края на емпиричното изследване (König, K., 1973)[103]. Но трябва все пак да се отбележи, че критичният рационализъм се ограничава до задачата да обясни познаваемата действителност (*теория*), да я опише (*емпирика*), но не и да я оцени (т. нар. постулат на „неутралността на оценката"). В наше време бихме казали, че трябва и да се стреми да я промени позитивно (*политика*).

Важни ограничения за приложимостта на критичния рационализъм в реалния процес на изследване се получават от желанието за извеждане на хипотези с общовалиден характер, т.е. универсални хипотези и твърдения. Неговият подход е особено труден в хуманитарните науки, където техните обекти на изследване зависят от исторически, културни и пространствени дадености. В тази връзка първоначалната концепция на критичния рационализъм получава пространствено-времева отнесеност (Friedrichs, J. 1990, S. 64[104]) и в тази група хипотези се отделят детерминирани, респ. номологични и статистически, респ. пробалистични твърдения (пак там, с. 97).

Рационализми в антропогеографията/социално-икономическата география (СИГ). До края на 60-те години на XX век научно-теоретичната концепция на немската антропогеография/СИГ се характеризира с едностранен емпиризъм. Тя е подчертано описателна наука, главният интерес е обхващането и описанието на стопански отрасли и отделни продукти, производствени пространства (икономически региони), сравнително-културното представяне на общественото развитие и групите форми на живот (проява на социалната география). Опитите за фундаментални изследвания,

[103] König, K. (Hrsg.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Bd. 2. Grundlegende Methoden und Techniken. Tel 1. Stuttgart, S. 1-65, 1973
[104] Friedrichs, J. Methoden empirischer Sozialforschung. Opladen, 1990

вместо описание на регионални особености или създаване на теории и модели не успяват първоначално да се наложат. Все пак нараства „рационалността", като могат да се отделят *три направления*, откъдето произлиза значително влияние върху ориентацията към емпирично извеждане на теории:

- *Математизация, квантификация и формализация (инструментален рационализъм)*. През 60-те години в Европа се разпространява „квантитативната революция", стартирала през 50-те години в САЩ, с което и в немската антропогеография/СИГ навлизат методи за обхващане на количествени данни (техники на измерване, статистически методи за оценка), както и за обработка на данни (създаване на модели, прогнозни техники). Те предлагат прецизност и точност, както и обективност и неутралност на оценката. Рационалността в тази връзка е при оценката на получените резултати;

- *Дискусия за научното разбиране (метафизична рационалност)*. Това е втората вълна на рационалността, която засяга въпроса за базовите подходи и по-силното вземане под внимание на теории с пространствено-релевантен характер, особено от съседните науки, като икономика и социология. Такива са разработените по дедуктивно-рационален път подходи, като напр. теорията за централните места (ЦМ), щандортните теории на отделните стопански отрасли, дистанционните модели и също подходите на теорията на поведението;

- *Решаване на обществено-релевантни проблеми (критичен рационализъм)*. На базата на виждането, че антропогеографията/СИГ е свързана с обществото и двете системи взаимно си влияят, израства

изискването за обществено-критично отношение спрямо науката, а от друга – че нейните изследвания трябва да са насочени към пространствено-релевантни проблеми на обществото.

Така Д. Бартелс (цит. съч., 1968) формулира научно-теоретична концепция на немската антропогеография/СИГ, основаваща се на критичния рационализъм. СИГ, според нея, не трябва да е чисто дескриптивна наука (представяне на пространствено-исторически феномени), а наука водена от теория. Емпиричната проверка на по правило дедуктивно изведените теоретични подходи трябва да приближат антропогеографията/ СИГ до нейната нова цел – общовалидно обяснение на „пространствената структура" и организацията на стопанството и/или на обществото, както и техните процеси на развитие (Bartels, D., 1982, S. 44)[105]. Така, от 60-те години на XX век насам в немскоезичната СИГ се развиват различни подходи, които следват традицията на критичния рационализъм (Schamp, E. W., 1983)[106]:

- Функционален подход (К. Руперт, Ф. Шафер, 1969 и др.);
- Ориентиран към действието и теорията на решенията подход (Г. Хард, 1973, Х. Шротенбрунер, 1974, П. Вайхарт, 1980, П. Седлачек, 1988 и др.);
- Подход на „благосъстоянието" (Д. Бартелс, 1978 и др.);
- Пространствено-икономически подход (Л. Шетцл, 1978, 1992 и др.).

Общото за всички тези подходи е опитът да се поставят изследванията на антропогеографията/СИГ върху теоретичен фундамент, който чрез квантитативно-статистически методи трябва да се провери и разшири. Но при всеки един отделен подход има проблеми. В този период все още липсва

[105] Bartels, D. Wirtschafts- und Sozialgeographie. In: Albers, W. (Hrsg.): Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaften, Bd. 9. Stuttgart, 1982
[106] Schamp, E. W. Grundsätze der zeitgenossischen Wirtschaftsgeographie. In: GR, 7/1983

теоретичен фундамент за функционалния подход и подхода на „благосъстоянието", с което те се ограничават до емпирично описание. Също подходът, ориентиран към действието и теорията на решението се концентрира значително върху описанието на пространствено-въздействащото поведение. Той се изправя пред трудността емпирично да се докажат причините за определянето на пространственото поведение. Мотивите на човешкото поведение, както и пространствено-релевантните начини на поведение имат изключително многообразие и показват силно индивидуалистични характеристики.

Пространствено-икономическият подход, представляван най-вече от Хановерската школа на икономическата география, следва много последователно принципите на критичния рационализъм. Като предмет на емпиричното пространствено-икономическо изследване се схваща обхващането, описанието и анализът на (Wessel, K. цит. съч.1996, S. 36):

- *пространствени структури* (разпределение на икономическите дейности, т.е. производство и потребление) в пространството;

- *пространствено въздействие* (мобилност на производствените фактори);

- *пространствени процеси в миналото и съвременността* (динамика на развитието на пространствените структури и пространственото взаимодействие).

Критика на критичния рационализъм в антропогеографията/СИГ. Към познавателно-теоретичното съдържание на критичния рационализъм в

антропогеографията/ СИГ се отправят редица критики (Bird, J., 1993[107], Johston, R. S., 1994[108], Wirth, E., 1984[109]). Например, представителите на т.нар. *хуманистична география* виждат дефицити, че при използването на статистико-квантитативни методи твърде силно се неглижира индивидуалното човешко действие, или то се редуцира до колони от данни. О. Вирт (Wirth, E. цит. съч.,1984, S. 74) даже отхвърля аналитичните методи на критичния рационализъм, особено в социалната география и апелира за по-засилено „разбиране на действието": човешкото действие трябва да се интерпретира на фона на културните, историческите, социалните и икономически взаимовръзки" (пак там, с. 76). За получаване на познания тук служат по-скоро неаналитични методи/подходи, които се насочват към описание на даденото (феноменология) и описание на историческия процес на възникване. А *радикалната география*, която е свързана с познавателно-теоретичната традиция на критичната теория, критикува характерното за критичния рационализъм възприемане на обществените отношения.

От края на 80-те години в научно-теоретичната дискусия на немската антропогеография/ СИГ все по-често се промъкват идеите на *„постмодернизма"*. В това Д. Грегори (Gregory, D., 1989[110]), Г. Хард (Hard, G., 1990[111]), Х. Дюр (Dürr, H., 1992, 1995, 2001[112]) виждат *плурализъм и успоредно съществуване на различни концептуални и методични подходи*. Така, в научно-теоретичната дискусия вече не става въпрос за намиране на

[107] Bird, J. The changing world of Geography. A guide to concepts and methods. 2d edition. Oxford, 1993
[108] Johston, R. S. Et. Al. Human Geography. Third Edition. Oxford, 1994
[109] Wirth, E. Geographie als moderne theorieorientierte Sozialwissenschaft? In: Erdkunde. H.2, 1984
[110] Gregory, D. Areal Differentiation and Post-Modern Human Geography. In: Gregory, F., Walford, R. (Hrsg.): Horizons in Human Geography. London, 1989
[111] Hard, G. Was ist Geographie? Re-Analyse einer Frage und ihrer möglichen Antworten. In: Geogr. Zeitschrift. H. 1, S. 1-14, 1990
[112] Dürr, H. Wirtschaftsgeographie heute. In: Geographie heute, 100, 1992, Ders. Geographie: international, vielfältig – zur Diskussion von Karl Mannsfeld. In: Die Erde, H.2, S. 178-180, 1995, Ders. цит. съч., 2001

норми за антропогеографията/СИГ, а за търсене на приложно ориентиран начин на подреждане, който да обедини конкуриращите се до сега квалитативни и квантитативни методи в един *„микс от методи”*. Така Й. Хассе (J. Hasse, 1989[113]) в своето схващане за модерна социална география показва едно по-различно виждане. За него акцентът не е в „успоредното съществуване” на различните аспекти на плурализма, а в *интегрирането на различните научно-теоретични подходи в консенсус, т.е. ново научно обосноваване на антропогеографията /СИГ*. При това на преден план излизат разсъжденията на радикалната и хуманистична география (по-силна насоченост на изследванията към нуждите на хората и ново обръщане към „осъзнаването на смисъла”). В това се вижда обаче от привържениците на критичния рационализъм намаляване на рационалността, което има паралел в плуралистичното, постиндустриално общество на 90-те години, в нарастващата критична позиция спрямо вярата в рационалността и прогреса, ако се отхвърлят аналитико-статистическите методи.

Напоследък се налага виждането, че разликата на отделните научно-теоретични подходи се изразява в *различните интереси на познание, респ. че избраната цел на познание определя значително вида на емпиричните методи.* Така извеждането на общи закономерности изисква предимно един аналитичен, квантитативно-аналитичен подход, докато едно насочено към идиографичните описания изследване се гради на първо място върху неаналитичните, квалитативните подходи/ методи (напр. case studies, нестандартизирани експертни беседи и т.н.).

[113] Hasse, J. Sozialgeographie an der Schwelle zur Postmoderne. Für eine ganzheitliche Sicht jenseits wissenschaftlicher Fixierung. In: Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie. H. 1-2, S. 20/29, 1989

Фиг. 2.3-17. Характерни белези на квантитативните и квалитативните методи в сравнение

Изт.: S. Lammek, 1993, S. 258[114]

Белези	***Методи за събиране на данни***	
	Квантитативни	***Квалитативни***
Присъща научно-теоретична позиция	Критичен рационализъм	Критична теория Феноменология Херменевтика
Разбиране на реалността	Приемане на една подредена, структурирана, закономерна реалност	Приемане на една интерпретирана от социални актьори и с това обществено конструирана реалност
Предмет на изследване	Взаимовръзки на въздействия и причини	Закономерности на действието и на взаимодействието
Изследователска логика	Дедукция Проверяващ теориите аналитичен/абстрахиращ се стремеж за обективизируеми твърдения	Индукция Формиращо холистично/конкретизиращо подчертаване на субективността
Разбиране на методите	Предструктуриране Стандартизиране	Отвореност, флексибилност
Методи	Пълно стандартизирана	Интензивно интервю, експертна беседа,

[114] Lammek, S. Qualitative Sozialforschung. Bd. 1. Methodologie. 2. überarb. Auflage. Weinheim, 1993

	писмена анкета, пълно стандартизирано писмено интервю (специална форма: телефонно интервю), пълно структурирано наблюдение	неформална анкета при експерти, ситуационно-флексибилно интервю, неструктурирано наблюдение
Позиция на изследващия	Неутрално наблюдение	Ангажирано участие

Освен това К. Весел (Wessel, K., цит. съч. 1996, с. 43-45) отделя следните *основни белези на квалитативните стратегии:*

- Разбиране срещу описание, историчен срещу ахисторичен подход;
- Субектна отнесеност срещу обектна отнесеност, идиографично срещу номотетично изследване;
- Разработващо теории срещу проверяващо теории изследване, индуктивно срещу дедуктивно изследване;
- Идентификация срещу дистанциране.

Днес дискусията „или-или”, т.е. използване или на квантитативни или на квалитативни методи (подобно на спора за „номотетично” или „идиографично” изследване) затихва след продължителните спорове през XX век с подчертаване на плуралистичността и толерантността, че няма априори по-подходяща стратегия за емпирично изследване, и че и двете групи имат специфична сфера на приложение и могат да се използват комплементарно.

Кратък глосар по социология

Short Glossary on Socilogy

Източник: Волков Ю., Добреньков В., Нечипуренко В., Попов А. Социология. М., 2003

Авторитъризъм/рус.Авторитаризм – антиправова, антидемократична концепция и практика за властване с насилствени средства (азиатски деспотии, военно-полицейски и фашистски режими и т.п.).

„Автоимидж"/рус. „Само-имидж" – относително временна идеална представа или образ за самия себе си.

Агрегат/рус. Агрегат – съвокупност от анонимни индивиди, намиращи се на едно място по едно и също време.

Активна тълпа/рус. Активная толпа – възбудено, подвижно събиране на хора, участващи в бунтове, грабежи и други форми на агресивно поведение, в което обществени норми на практика не се признават.

Анимизъм/рус. Анимизм – вярване в духове или отвъдни същества.

Аномия/рус. Аномия – отклонение в системата от социални норми, разрушаване на единството на културата, вследствие на което за хората става трудно да следват съществуващите норми, които те чувстват като слаби, неясни или противоречиви.

Анкетиране на общественото мнение/рус. Опрос общественного мнения – метод на събиране на данни за човешките убеждения, принципи, мнения, възгледи, мотивировки и чувства. Данните могат да бъдат получени чрез интервю или анкета.

Артефакт/рус. Артефакт (от лат. artefactum – изкуствено направено) – процес или образувание, несвойствено за изучавания обект като норма и възникващо обикновено в хода на неговото изследване; в по-широк смисъл това изкуствен продукт, нещо направено, а не възникнало по естествен начин.

Архивно изследване/рус. Архивное исследование – изследоване с използване на съществуващи исторически свидетелства или документи, съставени или съхранявани от други лица или организации, освен самия изследовател.

Аскетизъм/рус. Аскетизм – начин на живот, който се характеризира с упорит труд, трезвост, пестеливост, въздържание и отказ от плътски радости.

Асимилация/рус. Ассимиляция – процес, в резултат на който групи с ярко изразени особености достигат културно и социално сливане.

Биизнес елит/рус. Бизнес-элита – висш слой на предприемаческо-финансова група на обществото.

Брак/рус. Брак – исторически променяща се форма на социални отношения между мъжа и жената, чрез която обществото устройва и санкционира техния полов живот и установява техните съпружески и родствени права и задължения.

Бюрокрация/рус. Бюрократия – социална структура, състояща се от йерархия на длъжностите и ролите, предписани от ясни правила и стандарти, и базираща се на разделение на функциите и властите.

Вертикална мобилност/рус. Вертикальная мобильность – преместване от един социален слой в друг, което предизвиква повишаване или понижаване на социалния статус.

Включващо наблюдение/рус. Включенное наблюдение – метод, при който изследователите участват в дейността на наблюдаваните от тях хора.

Власт/рус. Власть – способността на отделни лица и групи да осъществяват своята воля, даже ако това предполага съпротива от страна на другите.

Власт, икономическа/рус. Власть экономическая – способност на отделен човек, на ръководство на фирма, на голяма корпорация или на заинтересована група да оказва с икономически средства въздействие върху отделно взет човек, група хора или обществото като цяло, за да приспособи тяхното поведение към своите интереси.

Външна група/рус. Внешняя группа – група, с която ние не идентифицираме себе си и към която ние не принадлежим.

Вътрешна група/рус. Внутренняя группа – група, с която ние идентифицираме себе си и към която ние принадлежим.

Вътрешна миграция/рус. Внутренняя миграция – движение на населението в пределите на на една страна.

Вътрешно-поколенна мобилност/рус. Внутрипоколенная мобильность – изменение на социалния статус на личността в течение на продължително време от живота на едно поколение.

Възрастови норми/рус. Возрастные нормы – правила, определящи какво и на каква възраст подобава до постигне човек.

Вторична група/рус. Вторичная группа – обединение на двама или повече души, участващи в безлични отношения и събрали се заедно за постигане на някаква конкретна практическа цел.

Вторична девиация/рус. Вторичная девиация – девиантни модели на поведение, които се приемат от индивидите в отговор на реакцията на другите индивиди на техните постъпки.

Геноцид/рус. Геноцид – преднамерено и систематично унищожаване на расова или етническа група.

Главен статус/рус. Главный статус – ключов статус, носещ основното натоварване в междуличностните отношения.

Град/рус. Город – териториално концентрирана форма на разселване на хора, която си осигурява средства за съществуване основно за сметка на неаграрни дейности.

Гражданска религия/рус. Гражданская религия – елементи на национализма и патриотизма, които придобиват свойства на религия.

Група/рус. Группа – двама души или повече хора, които имат общи възгледи и са свързани един друг в относително устойчиви модели на социално взаимодействие.

Групово мислене/рус. Групповое мышление – процесът на вземане на решения, характерен за групите с извънредно тесни връзки, в които членовете са толкова погълнати от задачата за запазване на консенсус, че това се отразява отрицателно на техните критични способности.

Групов брак/рус. Групповой брак – брак между двама или повече мъже и две или повече жени.

Групи с държавни интереси/рус. Группы с государственными интересами – групи, провеждащи политика, която се предполага че ще донесе на нейните членове повече преимущества, колкото на обществото.

Групи със специални интереси/рус. Группы с особыми интересами – групи, стремящи се да придобият блага, които ще предоставят на техните членове повече преимущества, отколкото на обществото като цяло.

Гъстота на населението/рус. Плотность населения – степента на населеност на територията; изчислява се с броя на жителите на единица площ (обикновено на 1 км^2).

Движение на съпротива/рус. Движение сопротивления – обществено движение, възникващо с цел блокиране на въвеждането на изменения или на отмяна на по-рано въведени изменения.

Двулинеен тип на наследяване/рус. Билинеальный тип наследования – следване на произход и наследяване на собственост както по линия на бащата, така и по линия на майката.

Девиантно поведение/рус. Девиантное поведение – поведение, характеризиращо се с отклонение от нормата, разглеждана от по-голямата част от членовете на обществото като осъдително и недопустимо.

Деиндивидуализация/рус. Деиндивидуализация – психологично състояние на загуба на чувството за индивидуалност и самосъзнание.

Демография/рус. Демография – наука, изучаваща човешкото население, неговия брой и гъстота, териториално разпределение и жизнена динамика (раждания, бракове, смъртни случаи и т.н.).

Деноминация/рус. Деноминация – религиозна организация, коятоя искания за легитимност на други религии и се намира в позитивни отношения с обществото.

Джендър/рус. Гендер (от англ. gender) – имат две значения: 1) биологична разлика между мъже и жени; 2) в социологията се отнася към социално-психологичните, социалните и културни атрибути, разделящи хората на категориите „мъжки” и „женски”. По такъв начин съществуват два биологични пола (самка и самец) и два социално-културни (мъж и жена). Антрополозите, психолозите и социолозите подчертават, че джендерът се определя не биологично, а социално и чрез културата, явявайки се културно и исторически относителен.

Джендърна идентичност/рус. Гендерная идентичность – представите на хората за самите себе си като за мъже или жени.

Джендърни роли/рус. Гендерные роли – набор от културни очаквания, определящи моделите на поведение в обществото за представителите на всеки пол.

Диада/рус. Диада – група, състояща се от двама члена.

Дискриминация/рус. Дискриминация – произволен отказ от привилегиии, престиж и власт на членове на малцинства, чиито способности са равни на способностите на членовете на доминиращата група.

Дисфункции/рус. Дисфункции – наблюдаеми последствия, намаляващи адаптацията или приспосяването на системата.

Дифузия/рус. Диффузия – процес, в хода на който културните характеристики се разпространяват от една социална система към друга.

Достигнат статус/рус. Достигнутый статус – статус, който индивидът получава благодарение на собствените си усилия и конкуренцията.

Драматургичен подход/рус. Драматургический подход – социологична концепция, свързана с възгледите на Ървин Хофман, според която спектаклите, вървящи на сцената на театъра, се разглеждат като аналитична аналогия и средство за описание на обществения живот.

Държава/рус. Государство – социален институт и съвокупност от социални организации, осъществяващи управление на обществото и разпределящи обществени ресурси.

Егалитарно семейство/рус. Эгалитарная семья – семейна структура, в

която мъжът и жената заемат равноправно положение, т.е. властта и авторитетът се разпределят равномерно между съпрузите.

Егоцентрично преместване/рус. Эгоцентрический сдвиг – тенденция да се поставя самия себе си в центъра на събитията, водеща до собствена преоценка като жертва или целите на някакво действие или събитие, което в действителността има съвсем друга насоченост.

Език/рус. Язык – социално структурирана система от звукови съчетания (думи и изречения) с конкретни или произволни смислови значения.

Език на движенията на тялото/рус. Язык телодвижений – движения на тялото/телодвижения и жестове, с които хората си подават един на друг социални сигнали.

Екзогамия/рус. Экзогамия – забрана за избор на партньори за брак вътре в коя да е конкретна група.

Екология/рус. Экология – наука, изучаваща взаимовръзката между живи и неживи компоненти на екосистемата.

Екосистема/рус. Экосистема – относително стабилна общност от организми, установила тясна взаимовръзка един друг и своя естествена среда на обитаване.

Експеримент/рус. Эксперимент – способ на получаване на данни, при който условията и променливите се контролират за установяване на причинно-следствени връзки. Той дава на изследователите възможност да се провери влиянието на независима променлива върху зависима променлива.

Експериментална група/рус. Экспериментальная группа – група, в която изследователите внасят изменения в условията на експеримент.

Експресивна тълпа/рус. Экспрессивная толпа – група хора, събрала се заедно с цел получаване на лично морално удовлетворение, например участници на религиозно събиране или на рок-фестивал.

Експресивно движение/рус. Экспрессивное движение – движение, в голяма степен насочено не към постигане на институционални изменения, а към обновяване или възраждане на хората отвътре.

Елит/рус. Элита – кръг от хора, притежаващи високо обществено положение, обусловлено от особени професионални, личностни способности и постижения или получили свой статус и социална позиция поради наследствено положение или за сметка на придвижване в рамките на затворена елитна група.

Ендогамия/рус. Эндогамия – брачни връзки вътре в някаква конкретна група.

Естествена история на революциите/рус. Естественная история революций – концепция, според която социалните революции в хода на своето развитие преминават през общ ред от етапи и черти.

Етатизъм/рус. Этатизм – доминиране на държавата в основни сфери на живота на обществото; система от възгледи, изхождаща от необходимостта от активна намеса на държавата в икономическия, социалния, духовния живот.

Етническа група/рус. Этническая группа – група, която се идентифицира преди всичко на основата на културата (език, религия, народни традиции, облекло, жестове, манери на поведение).

Етнометодология/рус. Этнометодология – правила и действия, използвани от хората да се направи социалния живот и обществото достъпен за собственото разбиране и разбиране на други хора.

Етноцентризъм/рус. Этноцентризм – тенденция да се съди за поведението на другите групи по стандартите на собствената култура.

„Железен закон на олигархията”/рус. „Железный закон олигархии” – принцип, според който бюрократичното управление неминуемо влече след себе си концентрация на власт в ръцете на шепа индивиди, използващи положението си за целите на печалбата и в собствен интерес.

Жизнен цикъл на семейството/рус. Жизненный цикл семьи – промени, свързани с променили се очаквания и изисквания, налагани на мъжа и жената съобразно това как при тях да се раждат и отглеждат децата.

„Завсима променлива”/рус. „Зависимая переменная” – променлива, на която се оказва въздействие в условията на експеримент.

Задължения/рус. Обязанности – действия, които на законни основания могат да изискват от нас други хора.

Закон на Паркинсън/рус. Закон Паркинсона – социален закон, според който работата се разтяга с толкова, колкото е нужно за запълване на времето, предвидено за извършване на тази работа.

Закони/рус. Законы – правила, които се прокарват в живота на специална политическа организация на хора, ползващи се с правото да прилагат сила.

Затворена система на стратификация/рус. Закрытая система стратификации – система на стратификация, в която хората изпитват затруднения при промяната на своя статус.

Здравеопазване/рус. Здравоохранение – институт, осъществяващ комплекс от културни и социални отношения, свързани с проблемите на опазването на здравето.

„Значимият друг”/рус. „Значимый другой” – термин, прилаган от Джордж Хърбърт Мид за определяне на социалния модел, по правило, на значима персона в живота на индивида.

Идеален тип/рус. Идеальный тип – понятие, разработено от Макс Вебер за описание на основни характеристики на социалния феномен.

Идеология/рус. Идеология – система от възгледи, убеждения, ценности и постановки, в които се осъзнават отношенията на хората към действителността и на един към друг, социалните проблеми и конфликти, а също се съдържат цели (програми) за социална дейност, насочена към на закрепване или изменение на съществуващите обществени отношения.

Изобретение/рус. Изобретение – използване на съществуващи знания в нова форма.

Изпълняване на роля/рус. Исполнение роли – фактическо поведение на лица, заемащи определен статус.

Инокулирано увреждане/рус. Привитая неспособность – термин, който се прилага от Торстен Веблен за определяне на тенденцията, характерна за членовете на бюрократични структури, напълно да се разчита за установяване на правила и норми и да се прилагат те безусловно и механично.

Институт/рус. Институт – устойчив комплекс от норми, правила, символи, регулиращи различни сфери на човешката жизнена дейност и организиращи ги в система от роли и статуси, с помощта на които се удовлетворяват основни жизнени и социални потребности.

Институционална дискриминация/рус. Институциональная дискриминация – систематична дискриминация на членовете на някои групи, осъществявана от институти на обществото в тяхната всекидневна дейност.

Инструментални връзки/рус. Инструментальные связи – социални връзки, образуващи се в процеса на сътрудничество на членовете на обществото заради постигане на определена цел.

Интернализация/рус. Интернализация – усвояване от индивидите на преобладаващи в обществото стандарти на поведение.

Капиталистическа икономика/рус. Капиталистическая экономика – икономическа система, която се базира на свободния пазар и частната собственост.

Категория/рус. Категория – сбор от хора с едно общо качество, което се счита за социално значимо.

Класов конфликт/рус. Классовый конфликт – понятие, отразяващо мнението на Карл Маркс, според което обществото се поделя на тези, които владеят средствата за производства на материални блага, и тези, които не владеят такива средства, което е причина за противоречия и конфликти между класите.

Колективно поведение/рус. Коллективное поведение – начин на мислене, чувства и действия, който се изработва у голям брой хора и е относително спонтано и неорганизирано.

Конструирана реалност/рус. Сконструированная реальность – нашето възприемане на света; смисълът не е нещо изначално присъщо на вещите; това е свойство, което произтича от взаимодействието на хората в техния всекидневен живот.

Комуникация/рус. Коммуникация – процес, чрез който хората предават един на друг информация, идеи, мнения и свои душевни състояния.

Комплементарни потребности/рус. Комплементарные потребности – две

различни черти на личността, противоположни една на друга и същевременно взаимно допълващи се.

Конвенционална тълпа/рус. Конвенциональная толпа – група хора, събрала се с някаква определена цел и обикновно държащи се в съответствие с приетите в обществото норми, например фенове на футболен мач или зрители на концерт.

Консерватизъм/рус. Консерватизм – идеология, ориентирана към запазване (консервация) на традиционни обществени порядки или тяхната реставрация, ако те са нарушени.

Контракултура/рус. Контркультура – субкултура (норми, ценности и начин на живот), която се намира в противоречие с норми и правила на по-голямо общество.

Контролна група/рус. Контрольная группа – група, представляваща нейтралният стандарт, спрямо който се осъществяват измерванията на онези изменений, които са внесени в експерименталната група.

Корпоративно взаимодействие/рус. Корпоративное взаимодействие – взаимодействие между индивиди, влизащи в съвети на директори на няколко компании.

Корелация/рус. Корреляция – изменение на една променлива, свързвано с изменението на друга променлива.

Култ/рус. Культ – религиозна организация, която допуска легитимност на други религиозни групи, но се намира в противоречие с доминиращото общество.

Култура/рус. Культура – система от ценности, жизнени представи, образци на поведение, норми, съвокупност от способи и прийоми на човешка

дейност, обективирани в предметни, материални носители (средства на труда, знаци) и предавани на следващите поколения.

Култура на бедността/рус. Культура бедности – концепция, според която нямащите възпроизвеждат своя начин на живот, отличаващ се с нерешителност, загуба на самоконтрол, склонност към ориентация в моментната ситуация, покорност и фатализъм.

Културно изоставане/рус. Культурное отставание (англ. cultural lag) – концепция, според която нематериалната култура трябва постоянно да „догонва" материалната, в резултат на което между двете форми на култура възниква коректировъчен разрив.

.
Културни универсалии/рус. Культурные универсалии – типови и повтарящи се аспекти на живота, които се проявяват във всички известни общества.

Културен релативизъм/рус. Культурный релятивизм – нямащ оценъчни съждения (неутрален) подход, при което поведението на хората се разглежда от позициите на тяхната собствена култура.

Легално-рационално господство/рус. Легально-рациональное господство – власт, легитимирана с помощта на ясни правила и рационални процедури, които определят правата и задълженията на хората, заемащи определено положение.

Либерализъм/рус. Либерализм – идеология, поставяща си за цел освобождението на обществото от оковите на държавата, а на личността – от натиска на авторитарната колективности.

Макросоциология/рус. Макросоциология – равнище на социологичния анализ, където основният акцент се поставя на характеристиките на обществото в широк мащаб.

Мана/рус. Мана – съществуваща в природата безлична, свръхестествена сила.

Масова истерия/рус. Массовая истерия – бързо разпространение на поведение, включващо в себе си предаващо се подобно на епидемия чувство на беспокойство, обикновено асоциирано с някаква тайнствена сила.

Материална култура/рус. Материальная культура – физическите артефакти или предмети, създадени от членовете на обществото.

Матриархат/рус. Матриархат – власт на жените в семейството.

Матрилинеен тип наследяване/рус. Матрилинеальный тип наследования – проследяване на произхода и наследване на имущество по материнска линия на семейството.

Матрилокален тип живеене/рус. Матрилокальный тип проживания – традиция, по която съпрузите се установяват в дома или семейството на родствениците на жената.

Мегалополис/рус. Мегалополис – обширни зони на почти непрекъсната урбанизация, чието население се изчислява на десетки милиони души. Най-големите градове на такива зони са свързани помежду си с автомобилни и жп магистрали, по чието протежение са разположени средни и малки градове. Те формират в съвокупност гигантски селища от лентов тип, събиращи се в единна мрежа (с отделни петна на слабо урбанизирани територии).

Мегаполис/рус. Мегаполис – градска структура, образуваща се при условие, че селските райони, разположени между метрополиите, също така претърпяват урбанизация.

Международна миграция/рус. Международная миграция – движение на население между различни страни.

Междупоколенческа мобилност/рус. Межпоколенная мобильность – изменение на социалния статус на децата в сравнение със социалния статус на техните родители в определен момент на тяхната кариера.

Малцинство/рус. Меньшинство – група население с расово или културно самосъзнание, с наследствен принцип на членство и висок процент вътрешногрупови бракове, подлагани на угнетение от страна на доминиращата група на националната държава.

Метод на самооценка/рус. Метод самооценки (субективен метод) – метод на идентификация на социални класи, базиращ се на самокласификацията

.

Метрополис/рус. Метрополис – градът като административен център на голяма териториална единица (субект на федерацията, щата, департамента, префектурата, областта и т.п.) и градът като делови или културен център.

Механична солидарност/рус. Механическая солидарность – форма на социална интеграция, характерна за ранните общества, когато чувството за единство на хората се основава на факта, че всички членове на обществото са се занимавали предимно с едни и същи видове дейност.

Микросоциология/рус. Микросоциология – равнище на социологичния анализ, където основно внимание се отделя на социалното взаимодействие на хората.

Мода/рус. Мода – нрави или предпочитания, които се съхраняват в течение на кратко време и получават широко разпространение в обществото.

Модел на концентричните зони/рус. Модель концентрических зон – модел на нарастване на градовете, според който съвременният град придобива структура на концентрични окръжности, всяка от които има свои отличителни характеристики.

Модел на множеството центрове/рус. Модель множества центров – модел на нарастване на градовете, според който градът има няколко център, всеки от които се специализира в някакъв конкретен вид дейност и оставя ярко изразен отпечатък върху обкръжаващите райони на града.

Модернизация/рус. Модернизация – процесс, чрез който обществото извършва преход от традиционни или доиндустриални социални и икономически структури към структури, характерни за индустриалните общества.

Моногамия/рус. Моногамия – брак между един мъж и една жена.

Монотеизъм/рус. Монотеизм – религия, признаваща един бог.

Надстройка/рус. Надстройка – понятие, въведено от Карл Маркс и заключаващо се в това, че политическите идеологии, религия, институтът на семейството, образование и правителство съставляват равнището на социалния живот, който се формира под въздействието на икономическата база на обществото.

Нематериална култура/рус. Нематериальная культура – създадени от членовете на обществото абстракции, като ценности, вярвания, символи, норми, обичаи.

Нелокален тип живеене/рус. Неолокальный тип проживания – модел на пребиваване, когато младоженците избират ново място на живеене и живеят независимо и отделно от своите родители или други родственици.

Неформална организация/рус. Неформальная организация – междуличностни връзки и взаимоотношения, възникващи в рамките на формалната организация, но не определяеми и не предписвани от тази формална организация.

Норма/рус. Норма – социално правило, указващо на подобаващо и неподобаващо поведение в определени ситуации.

Норма на законно раждане/рус. Норма законнорожденности – правило, според което децата трябва да се раждат в законен брак.

Нуклеарно семейство/рус. Нуклеарная семья – семейство, в което централно положение се пада на мъжа, жената и живеещите с тях деца, не състоящи в брак; кръвните родствени връзки играят функционално маргинална и периферна роля.

Нулев ръст на населението/рус. Нулевой рост населения – точка, в която съвременното население възпроизвежда само себе си без имиграция, което се осигурява при раждаемост от 2,1 деца на една жена.

Обективен метод/рус. Объективный метод – метод на определяне на социалните класи, основаващ се на такива критерии, като доход, род занятие и образование.

Обичаи/рус. Обычаи – норми, които хората не считат за много важни и не съблюдават така строго.

„Обобщеният друг”/рус. „Обобщенный другой” – термин, въведен от Джордж Хърбарт Мид за определяне на социалния показател, даващ на индивидите чувство за цялостност на собствената личност.

Образование/рус. Образование – предаване на определени възгледи, знания и навици на членовете на обществото чрез формално и систематично обучение.

Обучение/рус. Обучение – относително постоянно изменение в поведението или способностите, явяващи се следствие на опита.

Общество/рус. Общество – обединение на хора, имащо закрепена съвместна територия, общи културни ценности и социални норми, характеризирано със осъзната социокултурна идентичност (самопричисляване) на неговите членове.

„Огледалното Аз"/рус. „Зеркальное Я" – термин, прилаган от Чарлс Хортън Кули за процеса, в който ние мислено се поставяме на мястото на другите хора и гледаме на себе си така, както, по наше мнение, те гледат на нас.

Окръжаваща среда/рус. Окружающая среда – всички окръжаващи условия и фактори, оказващи влияние на организма или група организми.

Олигополия/рус. Олигополия – пазар, на който водеща роля играят няколко фирми.

Определяне на ситуацията/рус. Определение ситуации – интерпретация или значение, които придаваме на моментните обстоятелства.

Органична солидарност/рус. Органическая солидарность – форма на социална интеграция, характерна за съвременните общества; цялостността на обществото се запазва за сметка на взаимозависимостта, произтичаща от съществуващото между хората разделение на труда.

Основен статус/рус. Основной статус – ключов статус, определящ социалното положение и значение на човека, свързан с определени негови права и задължения.

Отворена система на стратификация/рус. Открытая система стратификации – система на стратификации, в която хората могат да променят своя статус с относителна лекота.

Откритие/рус. Открытие – допълване на съществуващи знания.

Относителна депривация/рус. Относительная депривация – разривът между това, което хората имат в действителност, и това какво те очакват и считат че им се полага по право.

Отчуждение/рус. Отчуждение – чувство на безсилие, безсмисленост на извършващото се, изолация и самоотстраняване.

Паника/рус. Паника – ирационални и некоординирани, но независимо от това колективни действия на хората, предизвикани от присъствието на непосредствена силна заплаха.

Парадигма/рус. Парадигма – система от фундаментални принципи, създаваща осъзната или неосъзната постановка на мислене за разглеждане на явленията в определена светлина или да се изследват в съответен методологичен ключ.

„Параезик"/рус. „Параязык" – невербални сигнали, оформящи речта (тон, височина на гласа, сила на речта, нейния ритъм, паузи и поемане на дъх) и явяващи се богат източник на информация.

Патриархат/рус. Патриархат – власт на мъжете в семейството.

Патрилинеен тип наследяване/рус. Патрилинеальный тип наследования – проследяване на произхода и наследяването на имуществото по бащина линия на семейството.

Патрилокален тип на живеене/рус. Патрилокальный тип проживания – модел на пребиваване, когато младите се заселват в дома или семейството на родствениците на мъжа.

Променлива/рус. Переменная – признак на изследвания обект, който може да получава различни значения (пол, възраст, доход, професия, статус и т.н.).

Различават се зависими (тези, които следва се обяснят с помощта на експеримент или с друг способ) и независими (предизвикващи реални изменения или обясняващи ги) променливи.

Пренаселване/рус. Перенаселение (скученность) – усещане на хората, че в конкретната ситуация тях ги заобикалят твърде голям брой други хора.

Периферни региони/рус. Периферийные регионы – географски области, които доставят суровини в центъра и се експлоатират от него.

Пирамида на населението/рус. Пирамида населения – полово-възрастова структура на населението, представена с помощта на „дърво" (диаграма) на възрастовите групи.

Плурализъм/рус. Плюрализм – модел на поведение, когато различни групи съществуват успоредно една на друга и взаимно се приспособяват към особеностите един с друг

Подтискане на личността/рус. Подавление личности – ритуали, прилагани в тоталитарни организации с цел да се получи от индивидите послушание и да бъдат направени възприемчиви към институционалния контрол, дисциплина и „ресоциализация".

Подходи на усвояване на език/рус. Приемы усвоения языка – свързана с теориите на Ноам Чомски представа за това, че хората са надарени с вроден механизъм за произвеждане на реч. Базовата структура на езика се разглежда като структура, имаща биологична основа, образуваща нещо като вродена „запълваща" система, отговаряща за подреждането на думи и фрази, от които се състои езикът.

Полиандрия/рус. Полиандрия – брак между двама или повече мъже и една жена.

Полигиния/рус. Полигиния – брак между един мъж и две или повече жени.

Политеизъм/рус. Политеизм – вярване в много богове, имащи относително еднаква власт.

Политическа партия/рус. Политическая партия – политическа организация, обединяваща хора с общи интереси, идеи с цел тяхната реализация чрез завладяване на политическата власт.

Потенциална фертилност/рус. Потенциальная фертильность – потенциален брой новородени, които могат да се родят, ако всяка жена в детородна възраст износи всички деца, които тя е способна да има.

Права/рус. Права – действия, които на законни основания можем да изискваме от другите.

Предубеждение/рус. Предубеждение – отрицателно и враждебно отношение към членове на група изключително поради това, че те принадлежат към дадена група и вероятно притежават осъдителни свойства, които се приписват на тази група.

Престиж/рус. Престиж – авторитет, влияние, уважение в обществото, чиято степен съответства на определен социален статус.

Принуждаване/рус. Принуждение – фактор, който позволява на една страна да въвежда нови ограничения в някаква ситуация.

Принцип на съответствие/рус. Принцип соответствия – понятие, въведено от Самюел Боулз и Хърбърт Гинтис, заключаващо се в това, че социалните отношения в трудовата дейност са аналогични на социалните отношения в училище.

Приписван статус/рус. Приписываемый (аскриптивный) статус – статус, приписван на индивида на група или общество.

Протестантска етика/рус. Протестантская этика – калвинистски етос, въплъщаващ духа на капитализма.

Профанно/рус. Профанное – аспекти на социалната реалност, които носят обикновен и всекидневен характер.

Първична група/рус. Первичная группа – двама души или повече хора, намиращи се един друг в пряка, близка и тясна взаимовръзка.

Първична девиация/рус. Первичная девиация – отклонение в поведението, нарушаващо социалните норми, но по правило, оставащо незабелязано от агентите на социален контрол.

Равнище на детската смъртност/рус. Уровень детской смертности – количество на смътността сред новородените на възраст до една година на хиляда новородени.

Разслоена подборка/Расслоенная выборка – подборка/выборка, съставена от изследователя така, че населението се поделя на съответни категории и се осъществява произволна подборка от всяка категория.

Разбиране/нем. Verstehen (рус. понимание) – подход към изучаването на социалния живот, създаден от Макс Вебер и състоящ се в това, социолозите мислено се стараят да поставят себе си на мястото на другите хора и да разберат техните мисли и чувства.

Раса/рус. Раса – групи население, различаващи се по наличието у тях на разни наследствени черти (признаци).

Разширено семейство/рус. Расширенная семья – семейна структура, в която кръвните роднини –индивиди, свързани с общ произход, образуват ядрото на взаимоотношенията, а съпрузите заемат функционално маргинално и периферно положение.

Революционно движение/рус. Революционное движение – социално движение, застъпващо се за необходимостта от смяна на системата от ценности, която съществува в обществото.

Религия/рус. Религия – общи за дадена социална среда способи на мислене, чувстване и действия, които са фокусирани върху сферата на свръхестественото или „отвъдното" и се основават на вярвания и практики, имащи отношение към сакрални явления и вещи.

Репродуктивно семейство/рус. Репродуктивная семья – нуклеарно семейство, състоящо се от самия индивид, неговата съпруга/съпруг и техните деца.

Репутационен метод/рус. Репутационный метод – метод, при който за идентификация на социалните класи, хората биват помолени да класифицират другите индивиди.

Ресоциализация/рус. Ресоциализация – процес на усвояване на нови норми, ценности, мирогледи и модели на поведение.

Референтна група/рус. Референтная группа – социална единица, използвана за оценка и формиране на собствени възгледи, чувства и постъпки.

Реформаторско движение/рус. Реформаторское движение – социално движение, поставящо си за цел внасяне на изменения, които по най-добър начин ще допълват съществуващата в обществото система от ценности.

Ритуали/рус. Ритуалы – социални действия, предписани от правилата за поведение в присъствието на обекта на поклонение.

Ритуали на прехода/рус. Ритуалы перехода – специални ритуали в

традиционните общества, ознаменуващи прехода от един социален или религиозен статус в друг.

Ролево напрежение/рус. Ролевое напряжение – ситуация, при която индивидите намират изисквания, предявявани към някаква роля, несъвместима и за него става трудно да изпълнява тази роля.

Ролеви конфликт/рус. Ролевой конфликт – ситуация, при която индивидите се сблъскват с противоречиви искания, обусловени от необходимостта от едновременно да се изпълняват две роли или повече.

Ролеви набор/рус. Ролевой набор – няколко роли, асоциирани с един статус.

Роля/рус. Роль – очаквани от човека действия (права и задължения), определящи поведението, което хората разглеждат като съответстващи или несъответстващи на притежаващия статуса.

Самият Аз/рус. Самость – набор от представи, от които човек се ползва за определяне на самия себе си.

Санкция/рус. Санкция – мярка за положително или отрицателно въздействие.

Свещено/рус. Священное (сакральное) – аспекти на социалната реалност, които са отделени специално и са забранени.

Секта/рус. Секта – религиозна организация, която счита себе си единствено легитимна, но се намира в противоречие с обществото.

Секторен модел/рус. Секторная модель – модел на нарастване на

градовете, според който структурата на големите градове се състои от сектори – райони с клиновидна форма, а не от концентрични зони.

Семейство/рус. Семья – социална група, членовете на която са свързани помежду си чрез връзки на произход, брак или осиновяване, които живеят заедно, водят общо стопанство и се грижат за децата.

Семейство по ориентация/рус. Семья ориентации – нуклеарно семейство, състоящо се от самия индивид, неговия баща, майка и братя (сестри).

Символ/рус. Символ – обобщено, закодировано обозначение на понятия, действия или предмета, синтетично изразяващ неговия смисъл.

Система/рус. Система – съвкупност от елементи, имащи помеждуси повече или по-малко устойчива връзка в течение на определено време.

Скрито наблюдение/рус. Скрытое наблюдение – метод, в който изследователите провеждат наблюдения на живота и дейността на хората, ненамесвайки се в тази дейност и не вземайки в нея участие.

Скрити функции/рус. Скрытые функции – последствия, които не се планират от участниците на системата и не се осъзнават.

Скрит процес на обучение/рус. Скрытый процесс обучения – комплекс от неясно изразени ценности, позиции и модели на поведение, които постепенно възпитават децата в съответствие с представите на доминиращите институти.

Слух/рус. Слух – трудно поддаваща се на проверка информация, относително бързо предаваема от един човек на друг.

Случайна подборка/рус. Случайная выборка – подборка, съставена така, че всеки елемент на структурата на населението (и всяко съчетание на елементите) може да влезе в нея с еднака вероятност.

Случайна тълпа/рус. Случайная толпа – сбор от хора, имащи помежду си

малко общо, с изключение на факта, че те могат да наблюдават едно и също събитие, например да разглеждат витрина на магазин.

Социализация/рус. Социализация – процес на социално взаимодействие, чрез който хората придобиват знания, мнения, възгледи и формират модели на поведение, необходимыи за успешно участие в живота на обществото.

Социализъм/рус. Социализм – идеология, отричаща частната собственност, свободната пазарна конкуренция (капитализъм) и провъзгласяваща равенство на хората.

Социалистическа икономика/рус. Социалистическая экономика – икономическа система, основана на главно на държавното планиране и обществена собственост.

Социална дезорганизация/рус. Социальная дезорганизация – условия в обществото, при които културните ценности, норми и обществени отношения отсъстстват, са слаби или противоречиви.

Социална дилема/рус. Социальная дилемма – затруднен избор, който трябва да се направи от членовете на група, когато се сблъскват с противоречие между максималното удовлетворение на личните интереси и максималното повишаване на на колективното благополучие.

Социална динамика/рус. Социальная динамика – аспекти на социалния живот, които се отнасят към социалните промени и задават формата на развитие на обществените институти.

Социална диференциация/рус. Социальная дифференциация – процес, в хода на който обществото все повече се специализира.

Социална революция/рус. Социальная революция – сваляне на

обществения строй/ред и класови структури и създаване на нови социални структури и нов социален ред, радикално отличаващи се от предшестващия.

Социална статика/рус. Социальная статика – аспекти на социалния живот, които се отнасят към ред и стабилност и дават на обществата възможност да запазят своята цялост и да оцеляват.

Социална структура/рус. Социальная структура – вътрешно устройство на общество или група, съставяща го от подредени части, взаимодействащи помежду си.

Социално движение/рус. Социальное движение – повече или по-малко настойчив и организиран опит на относително голяма група хора да предизвикат промени или да окажат съпротива на промените.

Социални промени/рус. Социальные изменения – фундаментални промени в чертите на културата, структурата и социалното поведение.

Социални факти/рус. Социальные факты – термин, предложен от Емил Дюркем; фактите „съставят начините на мислене, дейност и чувстване, намиращи се извън индивида и снабдени с принудителна сила, вследствие на която те му се налагат". Социалният факт притежава независима реалност и представляват част от обективното обкръжение на хората.

Социален дарвинизъм/рус. Социальный дарвинизм – теория, чиято същност е приложение на еволюционната теория и концепции на оцеляване на самите приспособени към живота общества.

Социален контрол/рус. Социальный контроль – методи и стратегии, регулиращи норми на поведение в рамките на обществото.

Социология/рус. Социология – наука, изучаваща структурата на

обществото и неговите елементи, тяхното социално взаимодействие и организация.

Социология, свободна от оценъчни съждения/рус. Социология, свободная от оценочных суждений – идея на Макс Вебер, състояща се в това, че социолозите не трябва да позволяват на своите лични пристрастия да влияят на провеждането на научни изследвания.

Средства за масова информация/рус. Средства массовой информации – организации (вестници, списания, телевизия, радио и кино), които предават информация на значителна част от населението.

Статус/рус. Статус – позиция на индивид или група в рамките на група или общества; клетка на социалната структура.

Структурно благоприятстване/рус. Структурное благоприятствование – социални условия, при които е възможно проявление на особено разнообразие от модели на колективно поведение.

Структурно напрежение/рус. Структурное напряжение – условие, при което важни аспекти на социалната система „излизат от строя".

Субкултура/рус. Субкультура – система от символи, убеждения, ценности, норми, образци на поведение, споделяни от група, чиито членове вземат участие в основната култура на обществото, същевременно споделяйки един с други редица уникални ценности, норми, традиции и начини на живот.

Теизъм/рус. Теизм – религия, основана на вярата в могъщи богове, които, както се предполага, са заинтересовани от човешките дела и заслужават поклон.

Темп на прираста на населението/рус. Темп прироста населения – разликата между броя на раждания и смърт плюс разликата между броя на имигрантите и емигрантите на хиляда души население.

Теорема на Томас/рус. Теорема Томаса – представа за това, че определения, давани от нас в разни ситуации, оказват въздействие на реалността, която създаваме. („Ако хората определят *ситуациите* като реални, тези ситуации ще бъдат реални в своите последствия”.)

Теоретичен подход/рус. Теоретический подход – общ подход към явленията, представляващ съвокупност от допускания и взаимосвързани концепции за описание на света.

Теория за възникване на нормите/рус. Теория возникновения норм – подход към поведението на тълпата, основан на предположението, че членовете на тълпата изработват нови стандарти на поведение в обкръжението на тълпата, а след това внедряват в живота своите стремежи под формата на норми.

Теория за демографския преход/рус. Теория демографического перехода – възглед за движението на населението, според който процесът на модернизация се характеризира с три етапа: етап на висок потенциален растеж, етап на преходен растеж и етап на стабилност на движението на населението.

Теория на заразяването/рус. Теория заражения – подход към поведението на тълпата, подчертаващ онази роля, която в обстановката на тълпа играят бързо разпространяващите се и безпрекословно приемани чувства, мнения и действия.

Теория на конвергенцията/рус. Теория конвергенции – подход към поведението на тълпата, основан на предположението, че тълпата се състои от съвършенно нерепрезентативна маса от хора, събрали се заедно, доколкото те имат еднаква предразположеност към някакви действия.

Теория на световната система/рус. Теория мировой системы – подход, разглеждащ развитието като неравномерен обмен между централните и периферни държави, при който прогресът на единия полюс се постига за сметка на изоставането на другия.

Теория на обмена/рус. Теория обмена – представа, според която хората, явяващи се участници взаимно удовлетворяващи своите отношения, осъществяват своеобразен обмен, даващ им много с цената на минимални жертви.

Тероризъм/рус. Терроризм – прилагане на сила или жестоки насилствени действия срещу хората или собствеността с цел сплашване и принуждаване на правителства, формална организация или гражданското население към изпълняване на своите политически, религиозни или социални планове.

Тълпа/рус. Толпа – временно, относително неорганизирано събиране на хора, намиращи се в близко физическо съприкосновение един с друг.

Тоталитаризъм/рус. Тоталитаризм – система на насилствено политическо господство, при която държавата контролира всички аспекти на социалния живот.

Тоталитарен институт/рус. Тоталитарный институт – термин на Едвин Хофман, обозначаващ социална организация, където хората са откъснати от останалото общество и попадат под почти тоталния контрол на длъжностните лица, които го управляват.

.
Тотемизъм/рус. Тотемизм – религия, в която кланът (родствената група) се назовава себе си с название на растение или животно, считат ги за свои предци и му приписват свещени свойства.

Традиции/рус.Традиции – елементи на социалното и културно наследство, предаващи се от поколение на поколение и съхраняващи се в определена общност, социална група в течение на продължително време.

Транснационални корпорации/рус. Транснациональные корпорации – фирми, които имат главна кантора в една страна, а филиали в други страни.

Триада/рус. Триада – група, състояща се от три члена.

Убеждение/рус. Убеждение – фактор, позволяващ на една страна да постигне промяна на възгледите на други хора без изменения на ситуацията.

Управление на впечатленията/рус. Управление впечатлениями – термин, прилаган от Ервин Хофман за определяне на процеса, с който ние „представяме себе си" на другите по такъв начин, че да създадем благоприятно впечатление за себе си.

Утилитарна организация/рус. Утилитарная организация – формална организация, създадена за постигане на практически цели.

Формална организация/рус. Формальная организация – група, специално създавана от хора за постигане на конкретни цели.

Функции/рус. Функции – наблюдаеми последствия, позволяващи да се произвежда адаптация или регулиране на системата.

Футуролози/рус. Футурологи – учени, специализиращи се в изучаването на бъдещето; те се стремят да разберат, да прогнозират и да планират бъдещето на обществото.

Хипотеза/рус. Гипотеза – предположение, което може да бъде подложено на проверка за определяне на неговата правомерност.

Хипотеза за лингвистичната относителност/рус. Гипотеза лингвистической относительности – гледна точка, според която езиците споделят и концептуализират света на опита по различен начин.

Хомогамия/рус. Гомогамия – тенденцията за женене (или омъжване) за себеподобни.

Хомосексуализъм/рус. Гомосексуализм – предпочитане на сексуален партньор от един и същи на индивида пол.

Хоризонтална мобилност/рус. Горизонтальная мобильность – изменение на положението, което не води до повишаване или понижаване на социалния статус.

Хоспис/рус. Хоспис – специално медицинско учреждение за грижи на неизлечими болни, стремящо се да направи последните дни или месеци от живота на умиращите хора по-малко мъчителен и емоционално травмиращ както за тях самите, така и за техните родственици.

Ценности/рус. Ценности – общи представи, споделяни от по-голямата част на обществото, спрямо това, което е желателно, правилно и полезно.

Централни региони/рус. Центральные регионы – географски области, които доминират в световната икономика и експлоатират останалата система.

Църква/рус. Церковь – религиозна организация, която счита себе си за единствено легитимна и се намира в позитивни отношения с обществото.

Чисто равнище на миграция/рус. Чистый уровень миграции – увеличение или намаляване на населението на хиляда души население в конкретна година в резултат на притока на хора в страната (имигранти) или отток на хора от страната (емигранти).

.
Явни функции/рус. Явные функции – последствия, които се планират и се осъзнават от участниците на системата.

Превод от руски: Петър Стоянов

Държавна етика и плуралистична държава[115]

Staatsethik und pluralistischer Staat[116]

Увод (Венцислав Алабачки, Софийски университет)

Скрито и явно може да се констатира в българския политически дебат липсата на понятия и разисквания за това какво е политическото и какво е държавата. Разбира се с определени изключения. Но преобладава либерално-марксисткият идеен консенсус в публично-политическия дебат. Вулгарен марксизъм, смесен със свръхплуралистичен либерализъм. Идеологическите разлики между либерализма и марксизма са огромни, но общото между тях е, че разглеждат държавата и политиката като продукт или дериват на други обществени отношения. В либералния случай държавата и политическото са договорен продукт на гражданското общество, а в марксисткия случай са израз на икономическите отношения. Струва си в този контекст да се погледне на държавата и политическото от друг теоретически контекст. Предпоставянето на политическото като субект, без който е невъзможно нормалното развитие на всички други социални системи на едно общество и на политическия суверенитет като базово условие за социално, икономическо и културно развитие, са постулирани като неактуални в българската социална и политическа теория, въпреки тяхната изключителна актуалност от гледна точка на най-новите европейски политически събития и идейно-политически

[115] Schmitt, Carl. Staatsethik und pluralistischer Staat.// Kant-Studien 35, Berlin, Walter de Gruyter, 1930, S. 28-42. Превод и увод от Венцислав Алабачки, Софийски университет

[116] Оригиналният превод е публикуван през 2015 г. на две части в Memoria de futuro - част I: http://www.memoriabg.com/2015/11/21/darjavna-etika-i-pluralistichna-darjava/ и част II: http://www.memoriabg.com/2015/12/02/darjavna-etika-i-pluralistichna-darjava-2/

метаморфози. Според нас това прави наложително внимателното запознаване с интелектуалното наследство на класика на юридическото и политическото мислене Карл Шмит.

Въпреки, че и либерализмът, и марксизмът са социални теории с претенции за универсална приложимост, все пак те се появяват в определен исторически, географски, социално-политически и религиозен контекст. Безвъпросното и безкритично им използване за анализ на българската национална действителност буди съмнение не в тяхната теоретична ценност сама по себе си, а в адекватността им да обяснят без остатък исторически, географски, социално-политически и религиозно съвсем друга реалност, която притежава своя вътрешна иманентност и ендогенно- произведена онтология. Понятието за **„политическата теология“** на Карл Шмит е фундаментално за политическата философия и теория. Политическите идеологии на Западно-европейската модерност са секуларизирани религиозни наративи. Секуларизирани версии на предимно католическата и протестантската религия. Според нас особено евристично би било да се изследва българската модерност от гледна точка на възможностите на една православна политическа теология. На пръв поглед такава теоретична програма и операция е възможно да изглежда реакционно-консервативна, но тя се вписва в духовно-историческата онтология на българския политически живот, която при внимателно вглеждане едва ли може да бъде подменена със западно-европейската такава с нейните скрити теологически и духовно-исторически аксиоматики. От такава перспектива, разбира се, е несъстоятелен и онтологически невъзможен и т.н. „цивилизационен избор“ и принадлежащите му различни теоретични вариации на догонващата модернизация.

Представеният доклад на Карл Шмит представлява критика на плуралистичните теории за държавата именно от гледна точка на неговите фундаментални понятия за политическото и политическата теология, които според нас биха способствали за по-адекватно политическо и историческо разбиране на протичащите процеси в България и за развенчаване на идеологическата догма за плурализма.

Държавна етика и плуралистична държава[117]

от проф. д-р Карл Шмит, Берлин

I

Днес най-често разпространената и изцяло преобладаваща оценка на държавата най-добре се отличава чрез заглавието на едно много цитирано американско съчинение (от Ърнест Баркър от 1915 година): «The discredited state», дискредитираната държава. Също и в много силни държави, чиито външнополитическа мощ и вътрешнополитически ред не са заплашени, САЩ и Англия, от войната насам енергично се критикуват традиционните представи за държавата, а старата ѝ претенция да бъде суверенното единство и цялост, е разтърсена. Във Франция теоретици на синдикализма още през 1907 г. прокламираха изречението: **Държавата е мъртва**. Тук съществува от над 20 години юридическа и социологическа литература, която оспорва всяко превъзходство, както на държавата, така и на закона, и подчинява и двете на «обществото». Като значителни и интересни имена от модерните юристи тук

[117] Преводът е направен по: Schmitt, Carl. Staatsethik und pluralistischer Staat.// Kant-Studien 35, Berlin, Walter de Gruyter, 1930, S. 28-42.

могат да бъдат назовани Леон Дюги и Максим Лероа. В Германия кризата се разкри едва с рухването на империята на Бисмарк, когато отпаднаха смятаните за неразколебими представи за държава и управление; тук възниква от 1919 г. една огромна кризисна литература, за която е достатъчно да се припомни заглавието на книгата на Алфред Вебер: *Кризата на европейската държавна мисъл*. Към това се прибавя обхватна държавно-правна и международно-правна теоретична литература, която се опитва **да разруши понятието за суверенитет и свързаните с него традиционни представи за държавата, като единство, което превъзхожда всички социални групи.**

Сътресението на държавата се явява винаги също и сътресение на държавната етика. Защото всички традиционни държавно-етични представи споделят съдбата на конкретната държава, която те винаги предпоставят и се дискредитират заедно с нея. **Когато «земният Бог» пада от своя трон и когато царството на обективния разум и нравственост се превръща в един „magnum latrocinium“[118], тогава партиите колят мощния Левиатан и всяка си изрязва своето парче месо от неговия труп.** Тогава какво означава още „държавна етика“? Ударът засяга не само държавната етика на Хегел, която създава от държавата носителя и създателя на собствена етика, не само идеята за stato etico[119] в смисъла на фашистката доктрина; **той засяга също и държавната етика на Кант и на либералния индивидуализъм.** Когато тази етика също не разглежда държавата като субект и носител на автономна етика, а нейната държавна етика се състои преди всичко в това, да обвърже държавата към етични норми, така все пак тя досега винаги е произхождала – с изключение на няколко радикални анархисти – от това, че

[118] Огромен грабеж (лат.).
[119] Етична държава (итал.).

държавата е най-висшата инстанция и меродавен съдия над външното различаване на «мое и твое», чрез което чисто нормативното и при това безсъдно природно състояние – едно status justitia (по-точно казано judice[120]) vacuus[121], в което всеки е съдия в своята област – бива преодоляно. **Без представата за държавата като превъзхождащо единство и величина всички практически резултати на Кантианската държавна етика са противоречиви и несъстоятелни. Това важи най-ясно за учението за правото на съпротива. Въпреки цялото рационално-правно релативиране на държавата, Кант е отрекъл правото на съпротива срещу нея тъкмо от мисълта за единството ѝ.**

II

По-нови англосаксонски теории за държавата сами се наричат «плуралистични» (тук са интересни най-много Дж. Д. Х. Коул и Харалд Ласки). **С това те не само искат да я отрекат като най-висше обхващащо единство, но също и преди всичко нейната етическа претенция да бъде друг и по-висок вид на социална връзка, отколкото някоя от многото други асоциации, в които живеят хората.** Държавата става социална група, която стои в най-добрия случай **до**, но в никакъв случай **над** другите асоциации. В своето етическо последствие това води до резултата, че отделният човек живее в множество от неподредени, стоящи едно до друго социални задължения и връзки на лоялност: в религиозната общност, в стопанските съюзи като синдикати, концерни или други организации, в политическа партия, в клуб, в културни или развлекателни обединения, в

[120] Състояние на правна зависимост (лат.).
[121] Състояние на безправност (лат.).

семейството и в разни други социални групи. **Навсякъде той е задължен да бъде лоялен или верен; навсякъде възниква етика: църковна етика, съсловна етика, синдикална етика, семейна етика, етика на обединенията, канторна и търговска етика и т.н.** За всички тези комплекси от задължения, за «плурализма на лоялностите» не съществува «йерархия на задълженията», няма безусловно меродавен принцип на йерархия и подчинение. Особено етическата връзка към държавата, задължението за вярност и подчинение, се явява само като отделен случай наред с много други обвързаности, наред с лоялността към църквата, синдиката или семейството; лоялността към държавата няма никакво предимство и държавната етика е специална етика наред с другите специални етики. Дали изобщо съществува още една тотална социална етика не става ясно нито при Коул, нито при Ласки. Първият говори за едно вероятно всичко обхващащо „society“[122], Ласки говори за „човечеството“.

III

Голямото впечатление, което днес тази теория трябва да направи, се обяснява по много причини, които също са и философски интересни. Когато плуралистични философски теоретици се придържат преди всичко към емпиричното, то те правят това като прагматици и остават при това в последователността на тяхната прагматична философия, на която Ласки изразително се позовава. Тъкмо и затова той е философски интересен, защото поне по намерение, а видимо също и в резултата, пренася върху държавата плуралистичния светоглед от философията на **Уилиам Джеймс** и от разлагането на монистическото единство на универсума в мултиверсум взема

[122] Общество (англ.).

аргумент, за да разложи плуралистично също и политическото единство на държавата. В това отношение неговото схващане за нея принадлежи към духовно-историческия ред на феномените, които аз обозначих като **„политическа теология“**. **Съгласуваността на теологическия и метафизическия светоглед с образа на държавата може да се установи навсякъде в историята на човешката мисъл; нейните най-прости примери са идейните взаимовръзки между монархия и монотеизъм, конституционализъм и деизъм.** Взаимовръзката не може да бъде обяснена нито материалистично като обикновена „идеологическа надстройка“, рефлекс или „отражение“, нито обратно идеалистично или духовно като „материална база“.

Като по-нататъшен духовно-исторически интересен момент може да се добави, че плуралистичните аргументи ни най-малко не са абсолютно нови, а се свързват със стари държавно-философски теории и в това отношение принадлежат на голяма традиция. Социалната етика на **Коул** оправдава все пак една много съвременна синдикално-социалистическа държава или социалистическа държава на гилдиите, а плуралистичното учение на **Ласки** се свързва също така с политическата цел и идеала на синдикалното движение; също френските критици на държавния суверенитет имат предвид един синдикален федерализъм. При това на пръв поглед човек има впечатлението, че се среща със съвсем нови изцяло модерни теории. Все пак същински изненадващото в теоретичната ситуация, духовно-исторически погледнато, лежи в това, че аргументи и гледни точки, които иначе са служили на социалните философи на римокатолическата църква или на други църкви, или също и на религиозни секти за това да релативират държавата по отношение на църквата, отсега нататък се излагат в интерес на профсъюзен или синдикален социализъм. Един от любимите аргументи на Ласки е

позоваването на Бисмарковата културна борба, в която тогава толкова мощната немска империя не е могла да победи римската църква. Една от най-важните книги, от която изхожда англосаксонската плуралистична теория (наред с Гирке и Майтланд), е тази на **Джон Невил Фигис**: *Църквата в модерната държава (1913)*; а Ласки се позовава даже на име, което при нас в Германия чрез известното произведение на Гьорес е станало символ на борбата на универсалната църква срещу държавата, на Свети Атанасий и призовава сянката на този най-войнстващ баща на църквата за своя социализъм на втория интернационал.

Но преди всичко плуралистичното схващане съответства на емпирично действителното състояние, което днес може да се наблюдава в повечето индустриални държави. В това отношение плуралистичната теория е много модерна и актуална. **Действително държавата се явява във висока степен зависима от различните социални групи, ту като жертва, ту като резултат на техните споразумения, компромисен обект на социални и стопански групи, агломерат на хетерогенни фактори, партии, обединения по интереси, концерни, профсъюзи, църкви и т.н., които се споразумяват по между си. В компромиса на социалните сили тя е отслабена и релативирана и изобщо станала проблематична, защото е трудно да се разпознае какво ѝ остава като самостоятелното значение.** Изглежда, че е станала ако не направо прислужницата или инструмента на определена господстваща класа или партия, то поне обикновен продукт на изравняване между много борещи се групи, в най-добрия случай една pouvoir neutre et intermediaire[123], неутрален посредник, изравнителна инстанция между борещите се една с друга групи, един вид clearing office[124], арбитър,

[123] Неутрална посредническа власт (фр.).
[124] Клирингова къща (англ.).

който се въздържа от всяко авторитарно решение и който напълно се въздържа от това да овладява социалните, икономическите и религиозните противоречия, като даже ги игнорира и дори не бива официално да ги познава. Тя става „*агностическа държава“, stato agnostico,* която фашистката критика осмива. По отношение на такова образувание на етическия въпрос за вярността и лоялността трябва да се отговори по друг начин, отколкото спрямо едно еднозначно, превъзхождащо и обхващащо единство. **Затова днес в много държави отделният индивид се чувства действително в плурализъм на етическите връзки и е обвързан чрез религиозни общности, стопански обединения, културни групи и партии, без да съществува в случай на конфликт общопризнато решение за последователността на многото връзки.**

Философското разискване не бива да не взема под внимание такова състояние на емпиричната действителност на социалния живот. Защото при един предмет като държавата позоваването на състоянието на емпиричната действителност е изцяло философски и морален аргумент. За всяко държавно- философско разглеждане – все едно, дали в индивидуалистична или колективистична посока – **ценността на държавата лежи във всеки случай в нейната конкретна действителност и една недействителна държава не може да бъде носител или адресат на конкретни държавно-етични претенции, задължения и чувства. Етически връзки като вярност и лоялност в действителността на конкретния живот са възможни само по отношение на конкретно съществуващи хора или образувания, не по отношение на конструкции и фикции.** Затова също държавно-философски и държавно-етически не е безразлично, дали сега отпада предишната претенция на държавата да бъде превъзхождаща в случай на конфликт. Също и за индивидуалистичната държавна теория постижението ѝ се състои в това,

че тя определя конкретната ситуация, в която изобщо могат да бъдат валидни морални и правни норми. Именно всяка норма има за предпоставка нормална ситуация. **Никоя норма не е валидна в празното**, никоя в една (във връзка с нормата) ненормална ситуация. Когато държавата поставя „външните условия на нравствеността“, това означава: тя създава нормалната ситуация. Само затова тя е (според Лок, както и според Кант) върховния съдия. **Ако държавата не определя повече, а това прави една или друга социална група от само себе си – тази конкретна нормалност на ситуацията на отделния човек, конкретния ред, в който отделният човек живее – то така отпада също и етическата ѝ претенция за вярност и лоялност.**

IV

Такъв плурализъм не може да бъде последната дума на днешния държавно- етичен проблем, въпреки неговата съгласуваност с емпирични възприятия и въпреки неговата голяма философска значителност. Духовно-исторически погледнато, тези плуралистично насочени аргументи срещу единната в себе си държава не са в никакъв случай толкова извънредно нови и модерни, колкото изглежда на пръв поглед, когато под голямото впечатление на бурните прегрупирания на днешния социален живот сумарно се припомни за това, че **през хилядолетията всички философи на държавата от Платон до Хегел са схващали единството на държавата като най-висша ценност.** В действителност има при всички тези философи много градации, твърде силна критика на монистическите преувеличения и твърде много съображения в полза на самостоятелни социални групи от най-различен вид.

Известни са Аристотеловите възражения срещу Платоновото преувеличение на политическия монизъм: πόλις[125], смята той, трябва да бъде единство, *μίαν εἶναι*[126], както и οικία[127], но не съвсем и абсолютно, *άλλ' ού πάντως*[128] (Politik II 2, 19 и на много други места във втората книга). **Тома Аквински**, чиито монизъм вече твърде силно излиза на преден план заради неговия монотеизъм, който съзира в единството ценността на държавата и равнопоставя единство с мир *(et ideo id ad quod tendit intentio multitudinem gubernantis est unitas sive pax*[129]*, Summa Theol. Ia. Q. 103 Art. 3*), казва все пак във връзка с Аристотел, **че доведеното до крайност единство разрушава държавата** *(maxima unitas destruit civitatem*[130]). Освен това при него, както и при всичките философи на католицизма, църквата стои като самостоятелно *societas perfecta*[131] наред с държавата, която също така трябва да бъде *societas perfecta*. **Това е дуализъм, който, както всеки отказ от простото единство, предоставя много аргументи за разширяване към плурализма.**

От тази своеобразна позиция срещу държавата се обяснява този на пръв поглед малко необичаен духовно-исторически съюз на римокатолическата църква и синдикалния федерализъм, който излиза на преден план при Ласки. Но едновременно с това е доказано, че държавно-теоретичния плурализъм на Ласки се нуждае от по-голямо философско задълбочаване, ако не иска да бъде упрекнат от близкото възражение, че използваните от него аргументи на католическата държавна философия произхождат тъкмо от един особено решителен универсализъм.

[125] Полис (гр.).
[126] Да бъде един (гр.).
[127] Домакинство (гр.).
[128] Но не изцяло (гр.).
[129] И поради това, че намерението на управителя на едно множество е единството или мира (лат.).
[130] Максималното единство разрушава града (лат.).
[131] Перфектно общество (лат.).

Римокатолическата църква не е плуралистично образувание и в нейната борба срещу държавата плурализмът поне от 16-ти век е на страната на националните държави. Плуралистичната социална теория противоречи на самата себе си, когато секуларизира монизма и универсализма на римокатолическата църква до универсализма на втория или третия интернационал, прилага го в своя полза срещу държавата и при това иска да остане все още плуралистична.

Вече в двузначността на такава духовно-историческа коалиция се показва, че плурализмът на тази модерна социална теория е неясен и сам по себе си проблематичен. Той е полемично насочен срещу съществуващото държавно единство и се опитва да го релативира. Едновременно плуралистичните теоретици на решаващите точки в тяхната аргументация използват най-често екстремно индивидуалистичен език. **Особено на близкия и решаващ въпрос, кой решава непредотвратимия конфликт на многото отношения на вярност и лоялност, се отговаря: отделният индивид решава сам. Това означава двойно противоречие.**

Първо става въпрос за социална ситуация, която обхваща индивида, но не може да бъде променяна произволно от него; става въпрос за проблем на социалната етика, а не на вътрешната автономия на отделния индивид. Действително отговаря на едно англосаксонско убеждение да се отговаря така индивидуалистично и последното решение да се предоставя на отделния индивид, но така плуралистичната социална етика предава тъкмо отново това, което в нея беше интересно и стойностно, именно съблюдаването на конкретната емпирична власт на социалните групи и на емпиричната ситуация, определяна чрез принадлежността на индивида към многото такива социални групи. **Освен това е емпирично неправилно, че решава индивидът, а не социалната група.** Може би има някои ловки и

подвижни индивиди, на които им се удава фокуса да се държат свободно между многото влиятелни социални групи, както се скача от един леден блок на друг. Но този еквилибристичен вид свобода не може да се изисква като нормално етическо задължение от масата на нормалните граждани на държавата. Тя също е противоположността на решение на социални конфликти. Вероятно в емпирията, когато отпадне единството на държавата, различните социални групи като такива ще вземат решението от само себе си, това означава от техните групови интереси. **Но за емпиричния индивид, както показва опитът, няма друг простор на действие на неговата свобода от този, който е в състояние да му гарантира силната държава.** Социален плурализъм в противоположност на държавно единство не означава нищо друго освен това, че конфликтът на социалните задължения остава поверен на решението на отделната социална група. **Тогава това означава суверенитет на социалните групи, но не и свобода и автономия на отделния индивид.**

Второто противоречие лежи в това, че етическият индивидуализъм има свой корелат в понятието за човечеството. Емпирически отделният индивид не може да бъде самодостатъчен и не може да решава етически конфликти на социалния живот изхождайки от своята единичност. **За индивидуалната етика отделният индивид има своята ценност само като човек**; меродавното понятие следователно е това за човечеството. Наистина при Ласки човечеството се явява като най-висшата инстанция и действително човечеството като цяло; и **Коул** има предвид, макар и неясно, със думата „*society*[132]" навярно нещо подобно като човечество. Но това е мислимо най-широкия и най-големия универсализъм и монизъм и всичко друго освен плуралистична теория. Също така неясен както собствения плурализъм

[132] Общество (англ.).

остава и противникът на тази теория, именно държавата като единството, което трябва да бъде обхванато от плурализма.

Вече от горепосочените философско-исторически загатвания може да се заключи, че политическото единство не е било и не може да бъде схванато никога толкова абсолютно монистично и унищожаващо всички други социални групи, както го постановяват понякога „плуралистите“ по полемически причини и както понякога се допуска според опростяващите форми на юристите. Когато юристите говорят за „всевластието“ на суверена, краля или парламента, то техните бароково преувеличени формули трябва да се разбират от това, че в държавата на 16-ти до 18-ти век става въпрос за това **да се преодолее плуралистичния хаос на църквите и съсловията**. Задачата се прави твърде лесна, ако се придържаме към такива изрази. Също и абсолютният крал на 17 и 18 в. е бил принуден да респектира божествено и естествено право, това означава, социологически казано, да респектира църква и семейство и да взема под най-различно внимание традиционни институции и придобити права. Единството на държавата винаги е било единство от социални множества. То е било през различни времена и в различни държави твърде различно, но винаги комплексно и в определен смисъл в самото себе си плуралистично. **Чрез позоваването на тази саморазбираща се комплексност може би е оборен крайния монизъм, но не е решен проблема за политическото единство.** Но освен това съществуват също, независимо от тази комплексност, много разнородни възможности за оформянето му. **Има единство от горе (чрез заповед и власт) и единство от долу (от субстанциалната хомогенност на един народ);** единство чрез постоянни споразумения и компромиси на социални групи или чрез съществуващи освен това някак предизвикани уравновесявания на тези групи; единство от вътре и единство, което почива

само на натиск отвън; повече статично и постоянно функционално интегриращо се динамично единство; най-сетне има единство чрез власт и единство чрез консенсус.

Това последно просто противоречие овладява държавната етика на плурализма, чиито етически смисъл лежи очевидно в това да остави етически валидно само единството чрез консенсус. С право. Но едва с това започва актуалният проблем. Защото всеки, дори „свободният“ консенсус е по някакъв начин мотивиран и предизвикан. **Власт поражда консенсус и действително често разумен и етически основателен консенсус; и обратно: консенсус поражда власт и действително често неразумна и въпреки консенсуса етически осъдителна власт.** Прагматически и емпирично се повдига тогава въпросът, кой разполага със средствата да предизвика „свободния“ консенсус на масите, със икономическите, педагогическите, психо-техническите средства от най-различен вид, с чиято помощ практически може да бъде предизвикан консенсус. Ако средствата са в ръцете на социални групи или на отделни хора и са отнети от контрола на държавата, така естествено с това, което все още се казва „държава“ е свършено, политическата власт е станала невидима и безотговорна, но с тази констатация социално- етическият проблем не е решен.

Последната и най-дълбока причина на всички такива неясноти и даже противоречия лежи в това, че представата за държавата при плуралистичните държавни теоретици е неясна. В повечето случаи те мислят чисто полемично за остатъците от старата „абсолютна“ държава от 17-ти и 18-ти век. В такъв случай тя означава правителствен апарат, управленска машина, накратко неща, които разбира се могат да бъдат оценени само инструментално, които във всеки случай не са предмет на вярност и лоялност и с които различните социални групи с право се

овластяват като си разпределят остатъците. Но едновременно с това обаче държавата е в такъв случай също и при тези плуралисти политическо единство, интегриращо се винаги отново и действително тъкмо също от компромиса на различните социални групи, което като такова може да има определени етически изисквания, дори и само изискването да бъдат спазвани споразуменията и компромисите. Това би била дори и една много проблематична етика на „*pacta sunt servanda*[133]". Разбира се, възможно е думата „държава" исторически да се ограничи до абсолютната държава от 18-ти и 19-ти век. Тогава е лесно днес тя да бъде етически оборена.

Но не става въпрос за думата, която има своята история и може да стане немодерна, а става въпрос за предмета, именно за проблема за политическото единство на един народ. Тук господства, както почти навсякъде, така и при плуралистичните социални теоретици, оставащото най-често в безкритична несъзнателност заблуждение, че политическото означава собствена субстанция наред с другите субстанции на „социалните асоциации", че наред с религията, икономиката, езика, културата и правото представлява особено съдържание и че вследствие на това политическата група може да бъде поставяна координирано заедно с другите групи, заедно с църква, концерн, синдикат, нация, културни и религиозни общности от най-различен вид. Политическото единство става тогава ново особено субстанциално единство, присъединяващо се към другите единства. **Всички разисквания и дискусии за същността на държавата и политическото ще бъдат объркани, докато господства тази широко разпространена представа, че съществува една съдържателно своеобразна политическа сфера наред с другите сфери.** В такъв случай е лесно държавата като

[133] Договорите трябва да бъдат спазвани (лат.) - принцип в частното, публичното право и международното право.

политическо единство да бъде доведена до *„ad absurdum”* и из основи опровергана. Защото какво ѝ остава друго освен политическото единство, когато се отстранят всички други съдържания - религиозното, икономическото, културното и т.н.? Ако политическото не е нищо друго, освен резултатът на такава субтракция (изваждане), то тогава той действително е равен на нула.

Но точно в това лежи недоразумението.

По правило политическото обозначава само степента на интензивност на единството. **Ето защо политическото единство може да има и да обхваща в себе си различни съдържания. Но то винаги обозначава най-висшата степен на единството, вследствие на което се определя и най-интензивното разграничаване, групирането на приятел и враг. То е най-висшето единство, не защото всевластно диктува или нивелира всички други единства, а защото то решава и вътре в самото себе си може да попречи на всички други противоположни групирания от това да се разпаднат до екстремна враждебност (това означава до гражданска война).** Тъй като където то съществува, могат да бъдат решавани социалните конфликти на индивидите и социалните групи, така че да съществува ред, това означава да съществува нормална ситуация. Най-интензивното единство е или тук, или го няма; то може да изчезне, тогава се разпада нормалният ред. Но то неизбежно винаги е единство, защото няма плурализъм на нормалните ситуации и докато изобщо съществува непредотвратимо произлиза от него решението.

Всяка социална група все едно от какъв вид и с какво предметно съдържание става в тази степен политическа, в която участва в решението или изобщо концентрира при себе си решението. Тъй като политическото няма своя собствена субстанция, може точката на политическото да бъде

придобита от всяка област и всяка социална група, църква, синдикат, концерн, нация става политическа и с това държавна, когато се доближи до тази точка на най-висока интензивност. **Тя захранва със своите предметни съдържания и ценности политическото единство, което живее от различните области на човешкия живот и мислене и извлича своите енергии от науката, културата, религията, правото и езика. Целият човешки живот, дори и този на най-висшите духовни сфери, има в своята историческа реализация поне потенциално държава над себе си, която от такива съдържания и субстанции става силна и властна, както митическия орел на Зевс, който се храни от вътрешностите на Прометей.**

V

Неяснотите и противоречията, които могат да се докажат в плуралистичните социални теории, имат своята основа не в плурализма, а само в неправилното използване на един сам по себе си правилен и непременно необходим плурализъм във всички сфери на обективния дух. Защото светът на обективния дух е плуралистичен свят: плурализъм на раси и народи, на религии и култури, на езици и правни системи. Не става въпрос за това да се отрича този наличен плурализъм и да се изопачава посредством универслизми и монизми, а напротив за това да бъде позициониран правилно.

Също политическият свят е съществено плуралистичен. **Но носителите на този плурализъм са политическите единства като такива, т.е. държавите. Особено модерните европейски държави от 16-ти и 17-ти век са възникнали от разлагането на универсализъм и тяхното понятие за суверенитет се насочва полемично, както срещу универсалната**

претенция за световна монархия на империята, така също и срещу универсалните политически претенции на папството. Духовно-историческо недоразумение от поразителен вид е да се желае тези плурални политически единства да се разпаднат чрез позоваването на универсални и монистически представи и това да се представя като плурализъм, и то именно даже още чрез позоваването на **Уилям Джеймс**, както прави това **Ласки**.

В системата на „политическата теология“ на плурализма на светогледа на Джеймс съответства епохата на днешните демократични национални държави с нейния плурализъм на държавно организираните народи на национална основа. Монархията е според своята идейна тенденция и аргументация по-скоро универсалистична, защото тя трябва да бъде от Бога, ако не се оправдава демократично чрез волята на народа. Вместо това демокрацията води до признаване на всеки един от многото народи като политическо единство. Един философ на плурализма казва затова с право: *„Също така, както в социалния живот сега и завинаги на преден план се появява δήμος*[134] *и затова в цивилизования свят не може да има повече крале, които не са служители на народа, така също в областите на философията изпъква биващото самостоятелно в неговата цялост и в цялото си разнообразие, т.е βάθος*[135] *на опита изпъква като законодателна и времето на неговите схематизации и опростявания е окончателно отминал.“ (Борис Яковенко, За същността на плурализма, Бон, 1928).*

Плурализмът на държавите, т.е. на политическите единства на отделните народи, е съобразно това истинския израз на един правилно разбран плурализъм. **Универсално-монистични понятия като Бог, свят и човечество са висши и са извисени високо, много високо над този**

[134] Народ (гр.).
[135] Дълбочина (гр.).

плурализъм на конкретната действителност. Те запазват своята стойност като висши понятия само докато остават на своето високо място. Те променят същността си незабавно и не улучват своя смисъл и задача, когато се намесят в ръкопашния бой на политическия живот и получат фалшива власт и фалшива близост. Аз не искам да отивам толкова далеч да ги поставям в паралел с концепцията за духа на **Макс Шелер** и да кажа за тях, че по отношение на конкретния живот на народите и социалните групи са толкова безсилни, както е духът по отношение на живота и инстинктите в Шелеровата метафизика. **Но те са само регулативни идеи без директна или индиректна власт. В това лежи тяхната ценност и незаменимост. Определено не съществува човешки и политически живот без идеята за хуманността.**

Но тази идея не конституира нищо, във всеки случай никаква различима общност. Всички народи, всички класи, всички принадлежащи на всички религии, християни и сарацини, капиталисти и пролетарии, лоши и добри, справедливи и несправедливи, престъпник и съдия са хора и с помощта на едно такова универсално понятие всяко разграничаване може да се отрече и да бъде разбита всяка конкретна общност. Такива висши идеи могат и трябват умерено да влияят и модифицират. Но щом като определени народи и социални групи или дори отделни хора ги използват, за да се идентифицират с тях, регулативната идея се превръща в страховит инструмент на човешка страст за господство. Дори и в тесните и за съотечествениците поне за дълго време ясни рамки на една държава е опасна измама, когато отделни социални групи преследват своите специфични интереси в името на цялото и по неоправдан начин се идентифицират с държавата. Т**огава името ѝ служи само за политическо потискане и отнемане на права. Но едва когато висшите и универсални понятия като**

човечество се използват политически, за да се идентифицират с тях отделен народ или определена социална група, тогава възниква възможността за най-страшна експанзия и унищожителен империализъм. За това с името на човечеството може да се злоупотреби не по-малко, отколкото с името на Бога и е възможно при много народи и големи маси да се разпространи чувство, чиито автентичен израз се съдържа във вариацията на една лоша дума на Прудон: *„Който казва човечество, иска да измами“*.

По отношение на политическото използване на такива експанзивни цялости е по-малко претенциозно да се възприеме и признае плурализма на народите, обединени в държави. Това е скромно в сравнение с тези универсализми обхващащи свят и човечество, но се оправдава чрез иманентния размер на социалните величини. Всяко от многото политически единства е разбира се само част порядък в целостта на света и човечеството, само фрагмент. Това е обаче достъпната част за човешкото дело и общност. Доколкото лъжа и измама е възможна и в държавата, както още и във всичко човешко, тук не са възможни фантастичните измерения на универсалната измама обхващаща свят и човечество. **В духовен свят, управляван от закона на плурализма, една част конкретен ред е по-ценна от празната всеобщност на една фалшива тоталност. Защото тази част е действителен ред, не е конструирана и измислена абстракция, а обща ситуация на нормалния живот, в която конкретни хора и социални групи могат да имат своето конкретно съществуване.** Би било фалшив плурализъм да се придава значимост на цялости, обхващащи целия свят срещу конкретната действителност на такива плурални порядъци; разумно и смислено е да се остави валидно съществуването на народите и държавите

един подир друг и един до друг, което представлява съдържанието на човешката история.

Държави и народи възникват и умират и има силни и слаби народи, здрави и болни, впечатляващи и жалки държави. Чрез посочването на слабия, болния и мизерстващия силният и мощният не е оборен. Тук важи изречението на **Аристотел**, което **Русо** е поставил като мото на своя научен труд за неравенството между хората: *Non in depravatis sed in his quae bene secundum naturam se habent considerandum est quid sit naturale*[136]. Но чрез това става и ясно в каква степен тъкмо политическото единство е човешко дело и задача, защото то е меродавното единство, на което може да се повлияе в рамките на всеобщия плурализъм, частта конкретен ред, нормалната ситуация. **Затова то се нуждае от по-голямо усилие и духовно постижение, отколкото другите общности и социални единства.**

Особено по-лесно е да се реализира икономическа „асоциация“, отколкото политическо единство и е понятно, дори разбиращо се от само себе си, защо във времена на умора и изчерпване се губи интереса към такива усилия. Колкото по-висша и интензивна е общността, толкова по-висше е съзнанието и подвига чрез които тя се осъществява. Ето защо успешната и завършена държава е също така великолепна, както неуспешната държава е – морално и естетически – противна и жалка. Лесно могат да се посочат многото неуспешни опити и жалките карикатури на държави, които съществуват днес. Но това е очевидно нито теоретично, нито етически, нито също само емпирично някакъв аргумент и някакво решение на поставената задача.

[136] Ние трябва да мислим какво е естествено не чрез нещата, които са покварени, а чрез тези, които са подредени правилно според природата (лат.).

*

В този доклад би трябвало да бъде даден само кратък преглед на едно духовно-историческо състояние. Желая да завърша с кратко тезисно обобщение.

Държавна етика има в разнообразно различен и даже противоречив смисъл. Тя може да означава подчиняване на държавата на етични норми и тогава обосновава преди всичко задължения на държавата. Това предполага съществуваща държава, както може да се разпознае особено в Кантовите държавно-етически изложения, *„сега съществуващият законодател“*, чието съществуване непроблематично се възприема като разбиращо се от само себе си. **В социологическа конкретност подчиняване на държавата на етически норми, разбира се, не означава нищо друго освен контрол и господство на тези хора и социални групи, които в конкретната действителност спрямо конкретната държава се застъпват в името на тези етически норми и ги правят валидни.**

Освен това държавна етика може да означава етика, произлизаща от държавата, поставена като автономен етичен субект, чрез който могат да бъдат обосновани специфични надхвърлящи *non-resistance*[137] задължения по отношение на самата нея. Това също предпоставя съществуваща държава. **Превърне ли се тя в плуралистична партийна държава, единството ѝ може да просъществува само толкова дълго, докато две или повече партии са обединени като признават общи предпоставки.** Тогава особено, то се основава на признатата от всички партии конституция, която непременно трябва да бъде респектирана като обща основа. **Така държавната етика се превръща в конституционна етика.** В зависимост от

[137] Правилото на отказ от съпротива (англ.).

субстанциалността, еднозначността и авторитета на конституцията, в това може да се съдържа много ефективно единство. Но е възможно също конституцията да се размие до прости правила на играта и нейната етика до обикновената етика на *fair play*[138] и накрая при плуралистичното разпадане на единството на политическата цялост се стига дотам, че единството е вече само агломерат от променящи се споразумения на хетерогенни групи. В такъв случай конституционната етика се размива още повече и действително до етиката на правилото *pacta sunt servanda.*

Във всички назовани случаи на държавна етика държавата все още е единство, било то, както в първите два случая – подчиняване на държавата на етика или поставяне на държавата като по-висшестоящ етически субект – конкретно съществуващо предпоставено единство, било то единство, съдържащо се в общото признаване на конституционната основа или игрово правило, но също така предпоставено единство.

Само чрез правилото *pacta sunt servanda* не може да се основе единство на държавата, защото тогава отделните социални групи като субекти, сключващи договор, са като такива меродавните величини, които се ползват от договора и са свързани по между си само още чрез договорна връзка. Те стоят като самостоятелни политически величини една срещу друга и каквото е останало от единство, то е само резултат от отменим съюз (както при всички договори и съюзи). Договорът тогава има само смисъла на сключване на мир между договарящите се групи и сключването на мир, независимо дали партиите го искат или не, винаги има отношение към отдалечената възможност за война.

На заден план при този вид договорна етика винаги стои една етика на гражданската война; на преден план стои явната

[138] Честна игра (англ.).

недостатъчност на правилото *pacta sunt servanda*, което конкретно казано, не може да бъде нищо повече, освен легитимиране на наличното *status quo*[139], както, подобно на частния живот, то е в състояние да се окаже превъзходна етика на спекуланти.

Ако държавното единство в действителността на социалния живот става проблематично, се получава непоносимо състояние за всеки гражданин на държавата, защото с това отпада нормалната ситуация и предпоставката на всяка етическа и правна норма. Тогава понятието за държавна етика получава ново съдържание и се получава нова задача, работата по съзнателното създаване на това единство, задължението да се участва в това да се реализира частта конкретен и реален ред и ситуацията да стане отново нормална. **Тогава настъпва, наред със задължението на държавата, което лежи в нейното подчинение на етически норми и наред с задължението по отношение на държавата, едно друго задължение от съвсем друг вид, а именно – задължението за държава.**

Превод от немски: Венцислав Алабачки / Memoria de futuro

[139] Статукво (англ.).